

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

ÚJ FOLYAM. XX. KÖTET.

AZ
EMBERI SZELLEM KÉPVISELŐI.

IRTA

EMERSON RALPH WALDO.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA

SZÁSZ KÁROLY.

BUDAPEST, 1894.

AZ 1894. ÉVI ILLETMÉNY NEGYEDIK (ÉS UTOLSÓ) KÖTETE.

EMERSON.

AZ EMBERI SZELLEM KÉPVISELŐI.

AZ
EMBERI SZELLEM
KÉPVISELŐI. ✓

IRTA

EMERSON RALPH WALDO.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA

SZÁSZ KÁROLY.

BUDAPEST,
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1894.

A M. Tud. Akadémia könyvkiadó bizottsága eszközésére, az Akadémia kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata jelenik meg. E vállalat célja: a tudományokat mai színvonalukon előadó művek által a tudományos műveltség terjesztése.

A bizottság kiváló gondot fordít a munkák megválasztására és különösen a fordítások megbírálására és ellenőrzésére is.

Ennek megfelelőleg minden fordított munkát egy e végből föl-kért szakember előzetesen átvizsgál és a fordítás helyességeért, hűségéért a felelősségben osztozik a fordítóval.

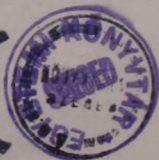
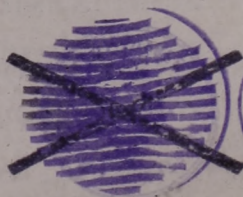
A jelen munka fordítását *Alexander Bernát* lev. tag vizsgálta fölül.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000257280

9043

Hornyánszky V. Budapest.

A FORDÍTÓ ELŐSZAVA.

A magyar olvasó a nagy amerikai e művét olvasva, sokszor meg fog akadni rajta. Itt-ott nehéznek, talán emészthetetlennek fogja találni s azt kérdezi magától: mit akar, hová céloz s mire vezet ez vagy amaz okoskodás? Némelyike talán bele is fárad s abba hagyja az olvasást, a mindig magába bonyolódó s tömkelegbe vezető szöveget; de ha nem veszi el türelmét s egy-egy hosszú periódus, vagy két-három oldalra terjedő okoskodás s fejtegetés végére jut, világos lesz előtte: hova célzott az író s a kúszálnak látszott fonal szépen kifejlődik s lebonyolódik előtte, sőt hajlandó lesz visszatérni az olvasottra s jobban megérteni és gyönyörködni az előbb nem világos részletekben vagy tételekben, mikor már tudja, mi lesz a végök.

Mikor először olvastam Emerson e művét, nagyon régen, még egészen fiatal koromban, még angolul kevésbé tudván, német fordításban * a nehéz helyeken könnyeb-

* Melyet azonban most, mikor angoltól fordítom, sehol, még lipesei könyvtárak útján sem tudtam megtalálni.

ben átsikoltam, míg lassanként beleéltem magamat a szerző sajátlagos eszmemenetébe s különös irályába.

Megvallom, a könyv első fele, a bevezető értekezés (A nagy emberek hasznáról) s a három első tanulmány (Plato, Swedenborg és Montaigne) kevésbbé érdekelték, mint a három utolsó (Shakspere, Napoleon és Goethe), melyek — vagy azért, mert már beleszoktam, vagy valóban is — sokkal könnyebben olvashatóknak s megérthetőeknek tetszettek. Tárgyaiknál fogva is sokkal inkább vonzottak. Akkoriban ismerkedtem volt meg Shaksperrel s át voltam hatva a Goethe nagyságától és varázsától; a mi pedig Napoleont illeti, akkoriban olvastam a szintén amerikai Channing tanulmányát róla, melyben a nagy embereket három osztálya szorozza: az erkölcsi nagyság, az értelmi nagyság s a tettekre való nagyság kategóriái szerint, melyek közül Napoleont csak az utolsóba és a három közt legkisebb értékűbe sorozza. Emerson e három essay-ja mélyen hatott rám akkor is s e hatást azóta öreg koromra sem felejtettem el. Bár azelőtt keveset hallottam róla, egyszerre a nagy elmék s nagy írók közé soroztam ifjúi felfogásommal.

Körülbelől úgy jártam vele én is, mint egy nálam sokkal érettebb és sokkal illetékesebb megítélője, Grimm Armin,* ki Emersonról írt érdekes tanulmányában, melyet ez igénytelen előszóban sokkép használok, ezt írja magáról:

* Fünfzehn Essays von Hermann Grimm. Dritte Folge. — Berlin, Ferd. Dümmler's Verlag. 1882.

„Emerson Iratait sok évvel ezelőtt ismertem meg, mikor még fiatal voltam s alig értettem annyit angolul, hogy azokba belehatolhattam volna. Soha nyelvet oly erővel nem tanultam, mint akkor. Sokszor lehetetlennek éreztem mondatai mélyére hatolni. Nem tudom, mily hatást tennének rám ez iratok, ha most 30 évvel utóbb kerültek volna először kezeimbe. Idővel megkeményszik az ember s kevésbbé szívesen foglalkozik idegenszerűségekkel. Akkor úgy éreztem, hogy — a mennyire pillantásom elhatott, senki más nem tud oly dolgokat mondani, s úgy mondani el azokat, mint Emerson. Napfényes világnézet áradt ki belőle — s e hasonlatot azóta sokszor ismételve találom. Úgy tetszett, hogy a Múlt és a Jelen legmagasabb szemléletét mondja ki. Megpróbáltam kritikailag vizsgálni Emersont. De az sohasem sikerült nekem. Oly erő lakott benne, mint senki másban. Giotto egy festvénye Assisiban Szent Ferenczet ábrázolja, a mint egy asszonyt, a ki gyónás nélkül halt meg, életre hí vissza, de csak arra a rövid időre, míg meggyónhat neki. A nő felemelkedik a koporsóban s ő fölibe hajol. Úgy tetszett nekem, mintha Emerson a holt dolgokat életre ébresztette s hangot adna nekik, hogy meggyónják titkaikat — s mintha még sokkal többet tudna azokból, mint a mennyit elmond. Emerson oly megfoghatatlan mesterséggel rendelkezik, hogy az olvasót a dolgok érzelmeibe viszi bele, a nélkül, hogy azokat leírná s a nélkül, hogy az a mesterség, melylyel ezt végrehajtja, bármikép látható volna. Szabad legyen még egy hasonlatot használnom.

Mint a szél, mely éjjel egy erdőn vagy hímes réten átfúvált, a fák, fűvek és virágok lehelletét hozza nekünk, melyeket szemeinkkel nem látunk: úgy burkol Emerson a dolgok oly érzetébe, mintha azok körülvennének. A mit akkor magamban gondoltam, ma — mint sok mások érzését hallom kimondatni, mintha kezdettől fogva soha sem gondoltak volna felőle mást. — „Emerson soha sem állította, hogy ő többet tudna mint mások, de mondatai azt a benyomást teszik ránk, mintha mégis úgy volna. Mintha belőlök oly feleletet lehetne levonni, a nélkül, hogy ő csak tudna is róla. Szavai, különböző időkben, különböző értelmekkel bíróknak látszottak előttem. Gondolatai úgy tüntek elém, mint egy végetlen hosszú vers egyes sorai, melynek terve még ezután lesz előtte is világos. Azután sokáig bele se pillantottam az Emerson műveibe, mikor haláláról a távirat érkezett, elővettem munkái 1871-diki kétkötetes kiadását — kinyitottam s olvastam. Nyelvének gazdagsága s harmoniája újra úgy hatott rám. Még ma sem tudnám megmondani, miben áll hatásának titka. Egészen személyes természetű az.“

Első és mai benyomása rám egészen, az a mi Grimmre, csak hogy nem tudnám ily szépen kifejezni. Titkát azonban abban vélem rejleni, hogy nem ismerék író, Shaksperen kívül, a kinek agyában az eszmék és képek — a tudás és képzelet — oly gazdagsága volna felhalmozva. Felhalmozva, mondom, mert készletének rendkívüli tömege, mintha őt magát is nyomni látszanék néha, hogy mit válogasson belőle, s mit és mily sorban állítson

sokkal szegényebb olvasói elé. Innen van, hogy egyes fejtegetéseiben, messziről indulva ki, végcélja felé, ha valamit bizonyítani, vagy megvilágítani akar, a maga tudásának egész mezején átmenőben, annyi érvet és képet hoz elé, hogy olvasója csak a végén veszi észre célját, melyhez jutott, s érti meg a felhozottakat, s miért kellett azokat felhoznia. Mondatai s tételei sokszor oly rhapszodikusak, hogy egyenként alig érthetjük meg, s csak összefüggésekben — melyre későn jövünk rá, lesznek valamennyire világosakká. Ez teszi olvasását nehezzé s fordítását még nehezebbé. Fordítottam Shaksperet, fordítottam Dantét terzináival, — de őszintén mondom, egyik sem volt oly nehéz, mint Emersont az ő prózájával. Azért kérem is a magyar olvasót, legyen elnéző irántam.* Merem állítani, hogy az angolul jól tudónak sem könnyebb őt eredetiben olvasni, mint magyarul.

Szellemének s tudásának gazdagságát mutatja az is, hogy ő Platoról a Plato — Swedenborgról a Swedenborg és Goethéről a Goethe nyelvén beszél; Montaignéről szólva a Montaigne kételyeit és a skepticismus töprengéseit s ellenvetéseit tárja elénk és szedi szét; és Shakspere-t, pedig sok jót és behatót olvasunk róla, egész mivoltában jobban megmagyarázza, mint bárki más.

* Itt fejezem ki forró köszönetem Szily Kálmán barátom iránt és fordításom átnézője Alexander Bernát akad. tagtársam iránt, kik közül az előbbi különösen a természettudományi, az utóbbi a böleszeti nyelv- és kifejezésekben s műszavakban való járatlanságból esett hibáimat kiigazítani sziveskedtek, s nem egy helyen magát a szöveg helyes értelmét is helyre állították.

Napoleonról pedig világosabb képet állít elénk, nem csak francia történetiróinál s angol bírálóinál, de a Tolstoi végre is egyoldalú és nemzeti gyűlölettől duzzadó keserű — bár mesteri rajzánál, sőt Channingnél is, ki a bölcse és erkölestanárnak bonczoló késével elemzi, s ki Emersonnak is mestere volt ez ép oly nagy, mint kicsiny ember jellemzésében. A hat ember képe, kiket elénk állít, mint a szellem különböző irányainak képviselőit, a parányi részletekből mozaikszerűen összerakva, oly eleven színekkel és fogható idomokkal domborúlnak ki előttünk, hogy bár más forrásokból is megalkothattuk képeiket, ily elevenen még soha sem állottak előttünk. Ha olvasómat a három első kifárasztja, — mint engem fordítót is — a három utolsó bizonyára megnyugtatja s ki fogja elégiteni.

Mivel alig remélem, hogy Emerson többi munkáit — e fő remeke után — egyhamar birhatnók irodalmunkban, talán nem lesz helyén kívül, azokról s róla magáról itt némi értesítést adni.

Emerson (Ralph Waldo) 1803-ban Bostonban született, a Harward-College-ben végezte tanulmányait s egyházi pályára lépett. Példányképe s mestere, felekezetének méltán világhírű hitszónoka Channing (Ellery Vilmos) a kitűnő bölcse és morálista volt, kit „unitárius apostolnak” neveztek s kinek egyházi és társadalom-bölcse és zseti művei ép oly előkelő helyet foglalnak el Észak-Amerika irodalmában, mint a Longfellow költészete. Longfellow két évvel volt fiatalabb Emersonnál (szül. 1805-ben) s néhány héttel halt meg előtte (1882. márcz. és ápril);

példányképük Channing, negyven évvel előttök (1842-ben, szül. 1780-ban). E három név, mint önálló, de testvércsillagok csoportja, tündököl Amerika társadalmi s költői-bölcsészeti irodalma egén. Channing és Emerson moralista-bölcsészek; Emerson és Longfellow bölcsész-költők, mert Emerson, társadalmi s bölcsészeti művein kívül, mint költő is kiváló nevet szerzett magának, csak hogy nála a bölcsész uralkodik a költőn, Longfellowban pedig megfordítva.

Emerson, mint hitszónok alapította meg tekintélyét, s szerezte meg írói hírneve alapjait. De már 1835-ben oda hagyta hivatalát, hogy magát egészen az irodalomnak szentelhesse. Boston közelében, — egyik őse által alapított városkában — Concordban, árnyas kert közepén álló falusi lakában telepedett meg, hol könyvei közt élt, magános szemlélődésben s tanulmányban, de a társaságtól sem volt idegen. Atlépése a lelkeszi pályáról az íróira nem feltűnő Amerikában, hol az eszmék közlése s a közvetlen hatás — élőszó vagy írás által — nem válogat az eszközökben és formákban. Írásai, különösen Essay-i azontúl is a hitszónok eszmeköreiben maradtak s kidolgozott és nyomtatott predikációk számába mehettek épen mint előképe Channing, hasonló nemű dolgozatai. Az unitárius predikációk, általában s különösen kettejőknél, kevesebbet foglalkoznak dogmákkal, mint erkölcsi kérdésekkel s azok közt is kiválóan a társadalmiakkal.

Emerson, mint előbb egyházi beszédeiben, később essayiben és felolvasásaiban az egyéniség souverain hatalmát hirdeti s minden fejtegetése erre irányul. Minden

ember fiatalon már, igyekezzék megismerni magát, tehetségét, hajlamát — s mikor tisztába jött azzal, hogy mire való s legalkalmasabb, kezdje meg élete tevékenységét. Az iskolának s a nevelésnek ez a legfőbb feladata: abba az irányba vezetni az ifjút, a melyben egyénisége legjobban érvényesülhet. Így lehet az ember függetlenné s hasznossá a világgal szemben. Emerson az idealista szeme elébe állítja a gyakorlati tevékenység nagyszerű sikereit, a réalista szeme elé pedig az eszményi gondolkodás magasztosságát. Mint épen e művében is, a Goethéről szóló fejezetében idézi a hinduk szent könyvének e mondását: „Csak gyermekek s tudatlanok beszélnek az elméleti és gyakorlati tehetségről mint kettőről; az lát igazán, a ki az elméleti és gyakorlati tanokat egynek látja“. Az ő szemében Plato is gyakorlati ember, mert eszményi egyénisége teljesen érvényesül s Napoleon is a gyakorlati ember eszménye, egyéniségének erejénél fogva. — „Bizzál magadban“ — mondja „Önbizalom“ című essay-jében — „ez ércz-húr minden szívben megrezzen. Foglald el a helyet, melyet az isteni gondviselés jelölt ki számodra, kortársaid társaságát, az eseményekkel való kapcsolatodat. Nagy emberek mindig így tettek s gyermekies bizalommal engedték át magokat koruk szellemének, elárulva azt a felfogásukat, hogy feltétlenül megbízható saját szívökben fészkel, kezeik által működik s uralkodik egész valójukon“. „Minden egyéni emberben egy közös szellem van. Minden embernek bejárata van ahhoz s minden hasonlóhoz. A ki egyszer bebocsáttatást nyert az ész jogához, szabad polgára lett az egész birodalomnak.

A mit Plato gondolt, ő is gondolhatja ; a mit egy szent érzett, azt érezheti ő is ; a mi bármikor történt bármely emberrel, azt ő is megértheti. A ki ez egyetemes szellemhez eljutott, részese mindennek a mi van s a mi történhetik, mert ez az egyedüli s teljhatalmu közvetítő.“

Első irodalmi műve, a *Természet* megjelenésekor nem tett hatást. Tizenkét év kellett, míg első kiadása elkelt. Eszmemenete sajátosságát még a különzséget kedvelő Amerikában sem bírták követni. Későbbi, kisebb-nagyobb essayi által szoktatta magához az embereket s ma a *Nature*-t legjobb munkái közé sorozzák : „Korunk — így kezdi e tanulmányát — visszapillantó. Mauzoleumokat építünk atyáinknak, történelmet, életrajzokat, bírálatokat írunk. A korábbi nemzedékek szemtől-szembe látták Istent és a természetet ; mi csak abban hiszünk, a mit mások régente láttak. Miért ne léphetnénk mi is oly szabadon a teremtéssel szembe, mint ők ? Miért ne formálhatnók költészetünket s bölcsészettünket a dolgok szüntelen megújuló valódiságából, a helyett, hogy mindig csak a régiek hagyományaira menjünk vissza ? Nem folytonos-e még a kijelentés ? Nem vesz-e körül most is a legújabb tavasz friss fuvalma, meg nem csökkent erővel s nem tölti-e szívünket sejtelmes vágyakkal ? Kezeink mindig csak aszott csontok közt keresgéljenek s a mai életet csak úgy értsék, mintha valamely régelemúlt időket ismétlő színjáték volna ?“ Azután kifejti a mit ő „a természet elmélete“ vagy „az élő világ“ s a „teremtés elméletének“ nevez. Nem a tényleges természettudomány értelmében, hanem a mint minden lát-

hatót egyszerű kategóriákba soroz — s a mai embert mint uralkodó hatalmat helyezi annak középpontjába.

Utolsó munkája a „Társaság és magány“ címet viselő sorozata az essayknek, mely méltóan fejezi be irodalmi munkásságát eszmei tartalmával s melyben kedélyének mélysége is hatalmasan nyilatkozik meg. A kezdő- és végző pont között — nyilvános felolvasások és tanulmányok gazdag gyűjteménye, sok közülök verses, mottókkal és mintegy hatvan lyrai költemény, nagy eszmei tartalommal s bölcsészeti mélységgel tele, tömött szabatos formákban — foglal helyet. Mindezek csúcspontján áll, kétségkívül a „Representative men“ című cyklus, melyet teljesen a jelen kötetben vesznek olvasóink. A bevezetővel együtt hét tanulmány közül kettőt a Goethéről és Shakspere-ről szólókat, lényegileg hű (bár itt-ott pongyola s körülíró) teljes szövegben, Jancsó Lajos közölt Arany János Szépirodalmi Figyelőjének 1871—2-diki folyamában. Az egész munkát pedig Bezerédj László ismertette Csengery Antal Budapesti Szemléje első folyamának XVI. kötetében, kivonatot adva az egészből, valamivel terjedelmesebben a Montaigneről s még teljesebben Napoleonról szóló fejezetekből. Azt hiszem azonban e részleges ismertetések s kivonatok nem tették feleslegessé Emerson e főművének teljes fordításban is átültetését irodalmunkba. A jellemrajzok s tanulmányok mindenike egyenként is a mily érdekes, oly becses és tanulságos. De bár egymástól függetlenül is megállhatnak, együtt tesznek egy egészet, a mi e nagy gondolkodónak lelke mélységét, tudása terjedelmét feltárja

előttiünk. Bámulatra ragad úgy az összes tudományok, mint az élet legkisebb részleteiben is jártassága. Sokszor zavarba hoz, hogy észjárását alig bírjuk követni a legkülönbözőbb tájakról összehordott részletek sokasága miatt. Mintha mozaik-művészt kísérnénk munkájában, a mint száz meg száz színes kavicsot állít egymás mellé s nem tudjuk mit akar kihozni belőlük; csak egy tarka tömeget látunk alakulni magunk előtt s csak mikor kész — látjuk, hogy egy jelentős kép alakult belőlök.

Könyve, bár minden lapon bámuljuk tudását, nem arra való, hogy közvetlenül tanuljunk s tudományt merit-sünk belőle. A ki a Shakspere, Bonaparte, vagy Goethe életét s munkáját akarná megismerni belőle, csalódnék, de a ki azt ismeri már más forrásból, csodálni fogja az új szempontokat s a teljességet, melylyel megítéli, s egész mivoltában állítja elé azok lelki képét, a kikről beszél. A mit rólok eddig is tudtunk, azt jobban rendezi elménkben, ha semmit sem tudtunk volna felőlök, nem sokra vezetne. Nem tényekre, hanem gondolkodni tanít; eszméket ébreszt s azokat rendezni kényszerít. S végre arra a meggyőződésre vezet, hogy nem az a könyv a legbecsesebb, a melyből legtöbbet tanulunk, hanem az, a mely leginkább készít a gondolkozásra, s vezet részletekben levő ismereteink egységes és egy központ körül rendezésére, s ilyen az Emerson könyve.

Hat nagy embert választván ki az emberi szellem különböző irányainak képviselőiül, a szellem birodalmának összes tartományain vezet keresztül; gyors röptét nehezen bírjuk követni, de mégsem akarunk elmaradni

tőle s ez kétszeresen megfeszíti erőnket mikor oly tájakra visz, a melyeken az előtt alig jártunk. Ennek a nehézségét éreztem leginkább, s azért különös hálával tartozom azok iránt, kik ily helyeken segítségemre voltak; javításaik az olvasónak is megkönnyítették az így is nehéz tárgy s az egész könyv megértését, melynek olvasása mennél fárasztóbb, annál jutalmazóbb is.

Budapest, 1894. november 12.

Szász Károly.

I.

A nagy emberek haszna.

Nagy emberekben hinni természetes. Ha gyermekkorunk játszótársai hősökké válnának és fejedelmi helyzetbe jutnának: csöppet se lepne meg. Minden mythologia félistenekkel kezdődik, és a körülmények magasztosak és költőiek; vagyis lángeszük messze kimagasló. A Gautama legendáiban az első emberek földet ettek s azt felségesen édesnek találták.

A természet a kitünőségek kedvéért látszik létezni. A világot a jó emberek igazsága tartja fenn, ők teszik a földet egészségessé. A kik velök éltek, kellemesnek s táplálónak találták az életet. Az életet csak az ily társaságban való hitünk teszi édessé s tűrhetővé; s arra törekszünk, hogy tényleg vagy képzeletben magunknál különbekkel éljünk együtt. Gyermekeinket vagy birtokainkat nevükről nevezzük; neveik beleszövődnek nyelvünk igéibe, képeiket, műveiket házunkban tartjuk s minden köznapi körülmény egy adomát vagy eseményt juttat eszünkbe rólok.

A nagyak keresése az ifjúság álma s a férfikor legkomolyabb foglalkozása. Idegen országokba utazunk, hogy műveit megtaláljuk — s ha lehetséges, egy pillantást vethessünk reá magára. De e helyett külső javakkal kell beérnünk.

Azt mondják, az angolok gyakorlati emberek, a németek vendégszeretők, Valenciában kellemes az égalj s Sacramento halmaiban marokkal lehet szedni az aranyat. Lehet; de én nem utazom azért, hogy kényelemben élő, gazdag vagy vendégszerető népet, vagy felhőtlen eget, vagy kincset találjak, a miért oly nagy árt kell fizetni. De ha volna oly mágnes, mely rámutatna azokra az országokra és házakra, a hol a valódi nagy s szellemileg gazdag emberek laknak: mindenemet eladnám, hogy azt megvehessem s még ma útra kelnék.

Az emberek az ő kedvükért mennek velünk. Az a tudat, hogy abban a városban lakik egy ember, a ki a vasutat feltalálta, neveli a város minden polgárának a hitelét. De óriási néptömegek, ha koldusok, utálatosak; mint az érett sajt, mint a hangyaboly, vagy bolhasereg, minél több, annál rosszabb.

Vallásunk e patrónusaink tisztelete és szeretete. A mondai istenek nagy emberek fényes emlékei. Minden édenünket egy mintába öntjük. Rengeteg hitrendszerünk: zsidóság, keresztyénség, buddha-vallás, izlám, mind az emberi elme szükségszerű szerves alkotásai. A történetbűvár hasonlít ahhoz az emberhez, ki valamely raktárba megy kelméket vagy szőnyegeket vásárolni. Azt hiszi, valami új szövetet talált. S ha elmegy a gyárba, úgy találja, hogy az az új szövet ugyanazokat a csiga- és rózsza-mintákat ismétli, melyek a thébai pyramisok belső falain láthatók. Istenben való hitünk az emberi szellem megtisztulása. Az ember csak embert tud festeni, alakítani, gondolni. Azt hiszi, hogy az anyag-ös elemei mind az ő gondolatából származtak. S bölcsészetünk csak egy lényegyet ismer, összegyűjtve vagy szétosztva.

Ha már most a másoktól nyert szolgálatok mivoltát

akarjuk keresni, őrizkedjünk a modern tanulmányok veszélyétől, kezdjük minél alantabb rétegeken. Ne vitázzunk a szeretet ellen, ne tagadjuk mások tényleges létezését. Nem tudom mi lenne akkor belőlünk. Társaságban van erőnk. Másokhoz való vonzódásunk oly előnyt és nyereséget nyújt, a mit semmi sem pótolhat. Más által megtehetem, a mit magam nem tehetek meg. Neked meg tudom mondani, a mit magamnak előbb megmondani nem tudtam. Mások lelke oly lencse, melylyel a magunk lelkében tudunk olvasni. Minden ember a magáétól különböző sajátságúakat keresi s olyanokat, a kik jók a magok nemében; vagyis másokat keres, a *legmásabbakat*. Mennél erősebb valamely természet, annál nagyobb visszaható ereje. Keressük a tiszta minőséget. Csekély tehetséget föl se vegyünk. Fő különbség az emberek közt: a magok dolgában járnak-e vagy nem. Az ember az a nemes plánta, mely — mint a pálma — belülről nő kifelé. A maga dolgát, a mi másnak lehetetlen, gyorsan s játszva végzi el. A czukornak könnyű édesnek s a salétromnak könnyű sósnak lenni. Temérdek fáradságot fordítunk olyasminek a keresésére s megfogására, a mi magától hull a markunkba. Nagy embernek tartom azt, a ki a gondolat felsőbb körében lakik, a hova mások nagy fáradsággal s nehezen bírnak feljutni; neki csak a szemét kell kinyitnia, hogy a dolgokat igaz világításban s teljes összefüggésükben lássa; míg amazoknak fáradságos javítgatásokat kell tenniök s vizsga-szemmel őrizkedniök a tévedések sok forrásától. Hasonló szolgálatot tesz nekünk a nagy ember. A szép egyénnek nem kerül fáradságába, hogy képét szemünkbe fesse — s mégis mily becses ajándékot nyújt vele! A bölcs léleknek sem kerül többbe, hogy tulajdonát másokkal közölje. A miben legjelesebb, azt teheti mindenki a leg-

X könnyebben. *Peu de moyens, beaucoup d'effet.* Nagy az, a ki az, a mi természettől, s soha sem emlékeztet másra.

De rokonnak kell lennie velünk, s életünket a magyarázat némi ígéretével biztatnia. Nem tudom megmondani mit szeretnék tudni, de vettem észre, hogy vannak egyének, a kik jellemökben és tetteikben megfelelnek oly kérdésekre, melyeket én nem voltam képes fölteni. Egy ember olyasmire felel, a mit kortársai közül senki se kérdezett — s idegen marad köztük. Az elmúlt és elmúló vallások s bölcselmek valami más kérdésre felelnek. Bizonyos emberek úgy hatnak ránk, mint gazdag lehetőségek, de jó-tehetetlenek magokkal és koruknak sem tudnak hasznót hajtani, talán játékaik valamely ösztönnek, a mi a levegőben van, de nem felelnek meg szükségünknek. A nagyok azonban közel vannak hozzánk, egy pillantásra rájuk ismerünk. Kielégítik a várakozást s a kellő időben érkeznek. A mi jó, az hatékony s termékenyítő; tért, táplálékot s barátokat szerez magának. Az egészséges ép gyümölcs magot terem, a kores nem. A mely ember a maga helyén van, az alkotásra képes, termékeny, mágnes-szerű, hadseregeket ragad magával célja felé, mely ez által megvalósul. A folyó maga készíti partjait s minden jogosult eszme készíti csatornáit és révét, mely szívesen fogadja, maga aratását táplálékául, intézményeit, melyek által kifejezésre jusszon, fegyvereit, melyekkel harczol, s tanítványait, a kik magyarázzák. A valódi művésznek talapzata a föld kereksege; a kalandornak, évekig tartó küzdelem után sincs tágasabb állványa, mint a cipője talpa.

A közfelfogás két nemét ismeri a magasabb rendű emberektől nyerhető haszonnak vagy szolgálatnak. Kezdetben az emberek közvetetlen ádomány lehetőségében hisznek:

közvetetlen anyagi vagy természetfölötti segítségnek, mint az egészség, örök ifjúság, finom érzék, gyógyítás, bűverő és jövődömondás adományában. A gyermek is hiszi, hogy van tanító, a ki neki bölcseséget árulhat. Az egyházak átruházott érdemben hisznek. De, szorosan véve, nem igen tudunk közvetetlen szolgálatról. Az ember belfejlődésű lény, a nevelés csak megnyilatkoztatása. A másoktól nyert segély csak gépies a természet megnyilatkozásához képest magunkban. A mit ez úton tanulunk, gyönyört nyújt létrejöttében s eredménye maradandó. A valódi morál központi, a lélekből nő kifelé. Másoktól valamit kapni ellenkezik a természet törvényével. Másoknak szolgálva magunknak szolgálunk. Magamnak kell feloldani magamat. «Tedd a magad dolgát», mondja a lélek, «bolond, mi dolgoz neked az éggel vagy más emberekkel?» Tehát csak közvetett szolgálat lehetséges. Az emberek ábrázoló vagy festő tulajdonsággal bírnak s értelmileg szolgálnak nekünk. Böhme és Swedenborg úgy találták, hogy a dolgok jelentősek. Jelentősek az emberek is; először dolgokat, másodszor eszméket jelentenek.

Mint a növények az ásványokat az állatok táplálékává alakítják át, úgy minden ember valamely nyers természeti anyagot emberi használatra alakít át. A tűz, a villanyosság, a mágnesség, a vas, az ólom, az üveg, a vászon, a selyem, a gyapot feltalálói; a szerszámok készítői; a tizedes jegyek feltalálója; a mérnök, az építész, a zenész — megannyi különböző utakat egyengetnek, tesznek könnyűvé, ismeretlen s kibonyolíthatatlan szövevényeken át. Minden ember, titkos hajlamból, a természet valamely tájával van összeköttetésben, a melynek munkása és magyarázója, mint Linné a növényeké, Huber a méheké, Fries a moszatoké, Van Mons a körtéké,

Dalton a parány-alakoké, Euclides a vonalaké, Newton a fluxióké.

Az ember mintegy központ a természetre nézve, összekötő fonalakat bocsátva mindenre, folyón és szilárdon, anyagon és elemeken át. A föld forog, minden rög és minden kő a délkör alá kerül: így minden szerv, minden működés, savany, kristály, porszem viszonyba jó az agygyal. Sokára, de megjő a sora. Minden növénynek megvan az elősdiye, minden teremtetett dolognak a maga szeretője és költője. Megjött a sora gőznek, vasnak, fának, szénnek, mágnesnek, jódnak, gabonának, gyapotnak, de mily kevés anyag van még hasznosítva mestersegeink által! Egész tömege a teremtményeknek és sajátságoknak még elrejtve s várakozóban van. Mintha mind, a tündér-regék herczegnőjéhez hasonlóan, a nekik rendelt emberi szabadítóra várna. Mindeniknek meg kell törni a varázsát, hogy ember-alakban napvilágra léphessen. A felfedezések s találmányok történetében, a megérett, de még rejlő igazság külön agyat látszik alkotni a maga számára. A mágnes kénytelen emberré válni egy Gilbertben, vagy Swedenborgban, vagy Oerstedben, mielőtt a köztudat arra jut, hogy hatalmát értékesíthesse.

A kezdetleges előnyöknél maradva, az ásványok és növények országában csöndes bájt találunk, mely legmagasb mozzanataiban mint a természet szépsége nyilatkozik: a kova csilláma, a rokonság bizonyossága, a szögek igazsága. Fény és sötét, hő és hideg, éhség és tápszer, édes és fanyar, szilárd, cseppfolyó és légnemű, mind gyönyör koszorújába fonódnak körülünk, s kellemes versenyökkel átjátszadozzák az élet napját. Szemünk szünetlen a teremtettség első dicséretét ismétli: «és látá, hogy mindez jól van!» Tudjuk, hol találjuk őket; s e

szereplők annál tetszetősebbek, ha egy kissé megízéltetjük versenyjátékukat. Magasabb igényekre is jogosultak vagyunk. A tudomány hijjával van valaminek, míg emberissé nem válik. A logaritmus-tábla egy dolog — s fontos szerepe a növénytanban, zenében, optikában, építészetben ismét más. Haladás van a számok, a boncztan, az építészet, a csillagászat számára, a mit előre alig sejtünk, a mint egyesülve az értelemmel és akarattal, átmennek az életbe s jelentkeznek a társalgásban, a jellemeben, a politikában.

De ez később következik. Most csak a saját körükben velők megismerkedésünkről szólunk, s arról, hogy egy-egy szellemet elvarázsolni s magokhoz vonni látszanak, a mely aztán egész életében azzal az egy dologgal foglalkozik. Megértésök lehetősége a szemlélő s a szemlélt tárgy azonosságától függ. Minden anyagi dolognak megvan a maga mennyei oldala, megvan az emberiségen átmenete szellemi és szükségképeni létkörébe, a hol épen oly romolhatatlan szerepe van, mint bármely másnak. S erre, mint végeztéljára törekszik emelkedni folyvást minden dolog. A gázok a szilárd mennyezeten tömörülnek, a chemiai tömegek a növénybe hatolnak s nőnek, a négylábúakhoz érkeznek és járnak, az emberhez érkeznek és gondolkodnak. De a választók is intéző hatással vannak a képviselő-testület szavazatára. Ez nemcsak képviselő, hanem részes is. A hasonló csak hasonló által ismerhető meg. Azért ismeri meg; mert belőle való; egyenesen úgy jött ki a természetből, vagy mert amannak egy része. A megelevenült chlór megismeri a chlórt s a megtestesült zink a zinket. Az ő sajátságuknak köszöni ő maga pályáját s különböző módon nyilváníthatja erőiket, mert ők az alkatrészei. Az ember, a föld porából alkotva, nem

feledheti eredetét; s mind, a mi most még lelketlen, egykor beszélni s gondolkozni fog. A meg nem nyilatkozott természet minden titkát el fogja mondatni. Mondjuk-e, hogy a quartz-sziklák számlálhatatlan Wernerekké, Von Buchokká és Beaumontokká fognak elporladni — s a légkör chemiai műhelye nem tudom hány Berzeliust és Davyt rejt oldott állapotban magában?

Így a tűznél ülünk s a föld sarkait tartjuk fogva. Ez a majdnem mindenütt-jelenvalóságunk pótolja helyzetünk tehetetlenségét. Egyikén ama mennyei napoknak, mikor ég és föld találkoznak s egymást dicsőítik, szegénységünkre mutat, hogy csak egyszer tölthetjük e napot: ezer fejet, ezer testet kívánnánk magunknak, hogy annyszor s annyifélekép magasztalhassuk végtelen szépségét. Üres képzelődés ez? De hisz, igazán is, sokszorozva vagyunk helyettesítőinkben. Mily könnyen elsajátítjuk munkájokat! Minden hajó, mely Amerikából jő, Columbustól kapja igazolványát. Minden elbeszélés Homérnek az adósa. Minden ács, a ki tervrajz után szabdálja gerendáit, egy elfelejtett feltaláló szellemétől vesz kölesönt. Az élet a tudományok egy csillagkörével körös-körül van övezve, oly emberek alkotásával, kik elmúlván, egy-egy fényponttal növelték égboltunkat. Mérnök, zsibárus, jogász, physikus, moralista, theologus s minden ember, a mennyiben valami tudománnyal bír, meghatározója s térképkészítője helyzetünk hosszaságas szélessége fokainak. Ezek az útsínálók gazdagítanak minket minden oldalról. Életünk pályaterét tágitanunk kell s összeköttetéseinket szaporítanunk. Ha új sajátságot fedezünk fel öreg földünkön, annyit nyerünk, mintha egy új bolygót kapnánk.

Nagyon semlegesek vagyunk ez új anyagi, vagy félig

anyagi segély elfogadásában. Ne legyünk csak zsákok és hasak. Egy lépcsővel magasabbra lépni jobban saját rokonszenvünk segít. A tevékenység ragadós. Oda nézve, a hova mások néznek, ugyanazokkal társalogva, ránk ragad a varázs, a mi őket csalogatta. Napoleon azt mondta: «ne harczolj mindig egy ellenséggel, mert eltanulja tőled egész hadi tudományodat». Ha erős szellemű emberrel sokat társalkodunk, hamar megszokjuk, hogy a dolgokat ugyanabban a világításban lássuk s minden alkalommal kitaláljuk gondolatát.

Az emberek eszökkel és szeretetükkel segítenek egymásnak. Minden más segítség hamis látszat előttem. Ha úgy teszel, mintha kenyeret vagy tüzet adnál nekem, azt találok, hogy teljes árt kell adnom érte s végre úgy maradok, a mint voltam, nem lettem általa sem jobb, sem rosszabb. De minden értelmi és erkölcsi erő valódi kincs. Tőled árad szét, akarod vagy nem, s használ nekem, a kire soha sem is gondoltál. Soha sem hallhatok bárminemű személyes erélyről, végrehajtásbeli nagy tetterőről, hogy új elhatározás ne kelne bennem is. Versenyezni szeretünk mindenben, a mit ember tehet. A mit Cecil mondott Sir Walter Raleighről: «tudom, hogy rengeteget tud dolgozni», felvillanyoz. Szintúgy a Clarendon jellemképei, Hampdenről: «oly éberség s tevékenység volt benne, melyet a legmunkásabbak sem fáraszthattak s meríthettek ki; oly tehetség, melyen a legfurfangosabbak és legélesebbek sem foghattak ki; s akkora egyéni bátorság, mely nem volt kisebb tehetségénél»; Falklandról: «a ki oly szigorú imádója volt az igazságnak, hogy épen oly könnyen megengedte volna magának a lopást, mint a képmutatást». Plutarchot nem olvashatjuk szivdobogás nélkül; s elfogadom a chinai Mencius monda-

sát: «egy bölc s száz nemzedék oktatója; a Loo erkölseiről hallva, a buta eszes lesz s a habozó elhatározott».

Ez az életrajzok morálja; pedig az elköltözötteknek nehezebb éleveníkre tapintani, mint kortársainknak, kiknek neve nem fog oly soká élni. Mit ér nekem az, a kire soha sem gondolok? míg magányunkban is mindig jelen vannak azok, a kik szellemünkre hatnak s csodálatos módon ösztönöznek. Nagy erő van a szeretetben, kitalálni másnak sorsát jobban, mint az a más tudná s hősie s ösztönzéssel őt feladatához kötni. Mi jellemzi jobban a barátságot, mint magasztos vonzódása minden erényhez, mely bennünk van? Nem fogunk többé hitványul gondolkozni magunkról, vagy az életről. Valamely feladathoz kötve fogjuk magunkat érezni s a vasúti töltés-hányók munkáját nem fogjuk többé szégyenleni.

E cím alá tartozik az a — gondolom tiszta — hódolat, melylyel mindenki adózik a nap hőseinek, elkezdve Coriolantól és Gracchustól, le Pittig, Lafayetteig, Wellingtonig, Websterig, Lamartineig. Halljátok az utczák üdvkiáltásait! A nép nem tud betelni látásukkal. Hogy gyönyörködnek egy emberben! Milyen fej, milyen törzs! milyen homlok, milyen szemek! Atlasi vállak, egész tartása mily hősie s belső ereje mily megfelelő a nagy gépezet mozgatásának! Ez a gyönyör, melyet annak a mi a magunk tapasztalása körében rendszerint nyomorék és zsugorodott, tökéletes kinyomatában találunk, még magasabbra tör s ez a titka az olvasó gyönyörködésének az irodalmi lángészben. Semmi sincs visszafojtva benne elég tüze van egész ércsziklát megolvasztani. Shakspere legfőbb érdemét azzal az egy szóval is kifejezhetjük, hogy ő az, a ki a világon legjobban bírja az angol nyelvet s ki tudja mondani, a mit akar. De a kifejezések

e nyílt csatornái és zsilipjei csak egészség vagy szerencsés szervezet. A Shakspeare neve egészen más és tisztán értelmi adományokat jelent.

Senatusok és uralkodók, érdemjeleikkel, fegyvereikkel s czimerpajzsaikkal, nem adhatnak akkora tisztességet, mint, a midőn bizonyos magasságból gondolatokkal fordulunk egy emberi valóhoz s föltételezzük róla, hogy megérti. Ezt a tisztességet, mely személyes érintkezésben kétszer alig fordul elő egy életben, a lángelmék folyvást osztogatják; meglegedve azzal, ha egy században, olykor-olykor, elfogadtatik ajándékuk. Anyagi értékek jelzői csak egy szakács vagy cukrász rangjára süllyednek, ha megjelennek az eszmék értékjelzői. A lángész az érzékfeletti világtájak természet- vagy földrajz-buvára s azok térkép-rajzolója; s míg a tevékenység új tereivel ismerteti meg, lehűti érdeklődésünket a régi iránt. Azokat egyszerre valóság gyanánt fogadjuk el, míg a világ, melyben addig forogtunk, csak a látszat színében tűnik fel előttünk.

Tornaterembe és úszóiskolába megyünk, gyönyörködni a test erejében és szépségében. Hasonló gyönyör, de magasabb rendű, mindenféle értelmi gyakorlatok látása; mint az emlékező tehetség, számvetési ügyesség mutatóványai, az elvonás nagy ereje, a képzelet átváltozásai, sőt a gondolatok mozgékony-sága s összpontosítása is, a mennyiben e műveletek a lélek láthatatlan szerveit és tagjait mutatják meg, melyek tagról-tagra megfelelnek a test egyes részeinek. Mert ezáltal egy új gymnasiumba lépünk, a hol az embereket legigazabb ismertetőjegyeikről tanuljuk megkülönböztetni, megtanulva, Platóval «fölismer-ni azokat, a kik szemeik s bármely más érzékök segítségével nélkül tudnak eljutni az igazsághoz és a lét-hez». E gyakorlatok közt első sorban állanak a képzelő

erő bukfenczei, varázsigéi és feltámadásai. A kiből a képzelődés élénk, az megtízszerezni, megezerszerezni látszik erejét. Határtalan nagyságú terjedelem gyönyörét s vakmerő értelmi képességet éreztet az emberrel. Oly ruganyosak vagyunk, mint a lőporba fojtott gáz, s egy mondat valamely könyvben, egy társalgás közben el ejtett szó felszabadítja képzeletünket s homlokunk a tejútban fürdik, lábaink a mélységek fenekét tapossák. S ez adomány tényleges valóság, mert jogosultak vagyunk ily kimagasulásra, s ha a korlátokat egyszer átléptük, soha se leszünk többé oly nyomorult pedánsok, mint azelőtt voltunk.

A szellem felső műveletei oly rokonok egymással, hogy némi képzelő erő rendesen minden kiváló lélekben mutatkozik, még az első rangú matematikusokban is, de különösen a szemlélődő irányú gondolkodókban. Ez az osztály az azonosság és a visszahatás észrevevésével szolgál nekünk. A Plato, Shakspeare, Swedenborg és Goethe szeme e törvények egyike előtt sincs zárva soha. E törvények megfigyelésének a képessége a szellem egyik mértéke. A kis szellemek, mert nem láthatjuk meg őket, kicsinyek.

Még ez élvezetek is túlterheléssel járnak. Az észben való gyönyörködésünk, tolmácsának bálványozásává aljasulhat. Kivált ha valamely hatalmas módszerű szellem tanítja az embereket, találkozunk az elnyomás példái-val. Az Aristoteles uralkodása, a Ptolemaeusi csillagrendszer, a Luther, Bacon, Locke tekintélye, a vallásban a hierarchiák története, a szentek, a secták, melyek mindenike alapítója nevét vette fel, mind ide tartoznak. Hajh, így lesz áldozat minden ember. Az emberek hitványsága mindig kihívja a hatalom szemtelenségét. A köz-

napi tehetség abban találja gyönyörét, hogy port hintsen a szemekbe s megkötözze a nézőt. De a valódi tehetség azon van, hogy megvédjen bennünket maga ellen. A valódi tehetség nem akar kifosztani, hanem szabaddá tenni s új érzékekkel megajándékozni. Ha egy bölcs ember jőne falunkba, a jóllét új tudatát ébresztené azokban, a kik vele társalkodnak, fölnyitva szemeiket addig észre nem vett javakra; rendíthetetlen egyenlőség érzetét állapítaná meg s azzal a bizonyossággal nyugtatna meg, hogy nem fogunk megcsaladni, mivel mindenki látná s megítélhetné a maga állapota igérvényeit és biztosítékait; a gazdag észrevenné a maga tévedését és szegénységét, a szegény menekülését és segélyforrásait.

De mindezt meghozza a természet a maga idején. Mentő eszköze a körforgás. A lélek megúnja mestereit s változás után sóvárog. Gazdák azt mondják a jó cseléd-ről: «elég soká éltem már vele». Mindnyájan csak irányok, vagy jobban mondva jelek vagyunk s egyikünk sem teljes. Kikötünk s tovább megyünk, és több élet habját szüresöljük le. Körforgás a természet törvénye. Ha a természet elszólít egy nagy embert, a nép mindjárt utódját keresi a láthatáron. De senki se jó, nem akar jönni senki. Fajtája vele együtt kihalt. Valamely más és egészen különböző tájon megjelenik a legközelebbi; nem Jefferson, nem Franklin; most egy nagy kereskedő vagy egy nagy útépítő, máskor egy nagy halbúvár vagy egy nagy bivalyvadász, vagy egy félvad nyugati tábornok.* Így állunk szemközt durvább mestereinkkel; de a nemesebbek ellenében finomabb védőeszközeink vannak. A hatalom, melyet ők közvetítenek, nem a magoké. Ha esz-

* Amerikából vett példák.

mékért lelkesülünk, azt nem Plátónak köszönjük, hanem az eszmének, melynek Plato maga is adósa.

Nem szabad elfelednem, hogy különösen adósa vagyunk egy bizonyos osztálynak. Az élet fokokból álló lépcső. Nagy embereink érdemfokozatában nagy közök vannak. Az emberiség minden korban csak kevesekhez ragaszkodott, a kik vagy az eszme kiválóságánál fogva, mely bennök testet öltött, vagy széles eszmekörüknel fogva voltak jogosultak, hogy vezetők s törvényadók legyenek. Ezek tanítanak meg az őstermészet mivoltára s vezetnek be a dolgok szervezetébe. Napról-napra a káprázatok egy folyamán úszunk s csupa levegőben levő házakban és városokban gyönyörködünk, melyek a körül-tünk levőket csalódásba ejtik. De az élet őszinteség. Világos perczeinkben azt mondjuk: «engedjetelek itt ajtót nyitni számomra, melyen a valóságba léphessek, elég soká viseltem a csörgő-sapkát». Ismerni akarjuk közgazdaságunk s politikánk értelmét. Adjátok meg nekünk a számjegyet, és — ha emberek és dolgok egy mennyei zene hangjegyei, hagyjátok leolvasnunk a dallamot! Elbódították az eszünket; pedig voltak józan emberek, a kik gazdag jóllétnek örvendettek. A mit ők tudnak, értünk tudják. Minden új elme által a természet egy új titka nyilatkozik meg; s a biblia nem fejeződhetik be, míg az utolsó nagy ember is meg nem született. Ezek az emberek igazítják ki az életerő fölbuzgását, ezek tesznek meggondolókká s szólitának új célokra s adnak új erőket. Az emberiség tisztelete ezeket állítja a legmagasabb polczra. Tanúi a szobrok, képek, emlékek sokasága, melyek lángelméjükre emlékeztetnek minden városban, faluban, házban, hajóban.

«Előnkbe áll szünetlen árny-alakjuk,
 Nemesbek ők, bár vérünkből valók.
 Ágyunknál látjuk, asztalnál hallgatjuk,
 Nézésök oly szép, szavaik mi jók!»

Hogy rajzolja az eszmék megkülönböztető hatalmát s az azok által tett szolgálatot, kik erkölcsi igazságokat honosítanak meg a közgondolkodásban? Egész életemben az értékek folytonos megállapításával vesződöm. Ha kertemben dolgozom, s egy almafát nyesegetek, az engem egészen elfoglal s szívesen folytatnám végtelenig ezt a foglalkozást. De eszembe jut, hogy eltelt egy napom ebben a drága semmit-tevésben. Bostonba vagy New-Yorkba megyek s végzendőimben ide-oda szaladgálok; el vannak végezve, de el a nap is velök. Bosszankodva gondolok az árra, melyet oly csekély haszonért fizetnem kell. Eszembe jut a *Szamárbőr* története, melyre a ki rá ült, kívánsága teljesedett, de minden kívánsággal a bőrből egy darab megsemmisült. Az emberbarátok gyűlésébe megyek; tegyek akármit, szemem folyvást az órán van. De ha belép a társaságba egy jó lélek, a ki mit sem tud személyekről és osztályokról, Carolináról és Cubáról, hanem oly törvényt jelentene be, mely mind e részletekről intézkedik, s biztosít engem arról az igazságról, mely minden hamis játékost lefőz s minden önző haszonlesőt megbuktat s biztosítja függetlenségemet az ország, az idő s emberi test minden viszonyai közt — ez az ember szabaddá tesz s én megfedkezem az óráról. Lerázom magamról a személyek iránti súlyos viszonyok bilincsét. Kigyógyulok sérelmeimből. Halhatatlanná leszek romolhatatlan javak birtokának tudatában. Itt nagy verseny van a gazdagok és szegények közt. Oly vásárban élünk, a hol csak

ennyi meg ennyi búza, gyapjú és föld van; s ha nekem ennyivel több jut, másnak annyival kevesebb marad. Úgy érzem, hogy semmivel sem bírhatok az igazság sérelme nélkül. Senki sem örvend a más jóllétének, rendszerünk a háború s igazságtalan előnyök rendszere. Az uralkodó faj* minden gyermekét arra nevelik, hogy első akarjon lenni. Ez a mi rendszerünk s az ember arra jut, hogy a maga nagyságát versenytársai bánata, irigysége s gyűlölete szerint méri. De amaz új mezőkön van elég hely: nincs ön-túlbecslés, sem kizárólagosság.

Én minden rend nagy embereit bámulom, a kik helyt állnak tényekért és eszmékért; szeretem ha durvák, ha szelídek, az «Isten ostorait» s az «emberek kedvenczeit». Szeretem az első Caesárt s a spanyol V. Károlyt, a svéd XII. Károlyt, Plantagenetet s a francia Bonapartét. Tapsolok mindannak, a ki megállja helyét, a hivatalnoknak, a ki hivatalának megfelel, kapitánynak, miniszternek, senatornak. Szeretem az urat, a ki vaslábakon szilárdan áll, jó születésű, gazdag, szép, ékesen szóló, előnyökben dús, s mindenkit alattvalójává és hatalma támaszává tud bővíteni. Kard és kormánybot, vagy kard- és kormánybot-szerű tehetségek viszik előre a világ dolgait. De még nagyobbban tartom, ha meg tudja magát s minden hősokeket semmisíteni, ha be tudja hozni gondolatunkba az ész elemét, mely nem néz személyekre, azt a finom és ellenállhatatlan, magasra törő erőt, mely eltörli az egyéni irányt, ez oly nagy hatalmat, melylyel szemben a hatalmas semmi. Akkor fejedelem, a ki alkotmányt ad népének; főpap, a ki minden lélek egyenlőségét prédikálja s szolgálait feloldja barbár hűbér-

* Az eredetiben a «szász».

ségökből; császár, a kinek nincs szüksége birodalomra.

De szándékom volt csekély részletezéssel, megjelölni a szolgálat két vagy három nemét. A természet soha sem kiméli az ópiumot vagy búfelejtőt,* valahányszor teremtményét valamely fogyatkozással vagy nyomoreksággal sújtja, bőven rakja mákjait a sebre s a sérült vígan megy át az életen, mit se tudva nyavalyájáról, meg se bírva látni azt, pedig mindenki újjával mutat rá minden nap. A társadalom értéktelen és káros tagjai, a kiknek létezése társadalmi ragály, folyvást azt hiszik, hogy velök bánnak a világon legrosszabbul, és soha sem érhetik el kortársaikat. Földtekénk nemcsak hősökben és angyalokban, hanem dajkákbán s komámasszonyokban is kimutatja titkos erényeit. Nem ritka éleselműség-e, hogy minden teremtésébe bele oltotta a vesztegség kellő mértékét, ezt a megtartó s ellenálló erélyt, mely haragszik, ha felköltik, vagy helyzetét változtatják? Merőben függetlenül az értelmi erőtől, mindenki megvan az önérzet kevélysége, a meggyőződés, hogy igaza van. A leggyámoltalanabb vén asszony, a csak mozdulni tudó hülye, a mi szikrája a tehetségnek s érzéklésnek maradt benne, arra használja, hogy a maga nézete szerint mind a többiek ostobaságát kikaczagja s földhöz verje. Különbözés a magunk nézetétől: a képtelenség mértéke. Senkinek se jut eszébe, hogy ne *neki* volna igaza. Nem pompás gondolat volt-e a dolgokat ezzel a ragacs csal, minden cementek e legerősbikével foglalni egybe? De az öntömjénzés e gúnykaczaja közt átmegy mégis egy-egy alak, a kit még Thersites is szeretni s bámulni tudna.

* Altató. Fájdalomcsillapító szerek.

Ford.

Ezek azok, a kik mutatják nekünk az utat, melyen járunk. Segélyök megmérhetetlen. Plato nélkül majdnem hitünket vesztenők egy észszerű könyv lehetőségében. Úgy tetszik, csak egyre volna szükségünk, de az az egy hiányzik. Szeretünk hősökkel érintkezni, mivel fogékonyságunk határtalan; s a nagyok társaságában gondolkodásunk s érzületünk könnyen nagygyá lesz. Képességre nézve mindnyájan bölcssek volnánk, de erélyre vajmi kevesen. Csak *egy* bölcs ember kell egy társaságba s mind bölcsökké válnak, oly gyors a ragadósság.

A nagy emberek ekkép hatalmas szemvíz, mely szemünkől kiveszi az önzést s képessé tesz más emberek s tetteik meglátására. De vannak egész népekkel és korokkal közös bűnök és bolondságok is. Az emberek jobban hasonlítanak kortársaikhoz, mint szülőikhez. Tapasztalhatjuk öreg házaspárokon s általában olyanokon, kik évek hosszú során együtt laktak, hogy egyformákká váltak s ha elég soká élnének együtt, nem tudnók őket egymástól megkülönböztetni. A természet irtózik az ilyen áthasonulástól, mely a világot egy gyurmává létellel fenyegeti, és siet megtörni az ilyen buta tömörüléseket. Ilyen hasonulás megy végbe egy város, egy felekezet, egy politikai párt tagjai közt is s a kor eszméi a levegőben vannak s mindenkit megmérgeznek, a ki beleheli. Magas pontról nézve, itt New-York városa, amott London városa, az egész nyugoti civilizáció, a kórányagok egy tömegének látszik. Egy-
más-t tartjuk szemünk előtt s versenyezve bőszebbítjük a kor örjöngését. Hogy lelkiismeretünk vádolását fedezzük, kortársaink közgyakorlatával védjük magunkat. Aztán nagyon könnyű olyan bölcseknek s olyan jóknak

lenni, mint társaink. Kortársainktól minden erőfeszítés nélkül eltanuljuk a mit tudnak, úgyszólván bőrünk likacsain szívjuk be. Mert rokonszenvből is elsajátítjuk, mint a hogy a nő felemelkedik férje értelmi és erkölcsi magaslatára. De ott meg is állunk, a hol ők megállottak. Nehezen tudunk egy lépést is tenni tovább. A nagyok, vagy a kik a természettel tartanak és túlmennek a szokásokon, az egyetemes eszmékhez való ragaszkodásukkal valódi megváltók ezektől a szövetséges tévedésektől s megvédnek kortársainktól. Ők azok a kivételek, a melyekre szükségünk van ott, a hol minden egyformán nő. Az idegen nagyság a kabalizmus ellenszere.

Így táplálkozunk a lángészből s frissítjük fel magunkat a társainkkal való túlságos érintkezésből és gyönyört találunk a természet kebelén, abban az irányban, melyben ő vezet. Mily kárpótlás egyetlen nagy ember a törpék egész tömegeiért! Minden anya azt óhajtja, bár egy fia legyen lángész, ha a többi középelmű marad is. De új veszély mutatkozik a nagy emberek túlságos befolyásában. Vonzásuk elsodor a magunk helyéről. Alárendeltekké s értelmi öngyilkosokká válunk. De amott a láthatáron van mentségünk: más nagyok, új sajátságok, egymásnak féke s ellensúlyai. Minden egyes nagyság mézéből torkig lakunk. Voltaire talán nem volt rossz szívű, még is még a jó Jézusról is azt mondta: «Kérlek, ne említsétek előttem ez ember nevét se többé!» Minduntalan magasztalják Washington György érdemeit — «veszszen Washington György!» ez a szegény jakobinus egész beszéde és czáfolata. De ez az emberi természet elengedhetetlen önvédelme. A központi vonzás növeli a központtól távolodás erejét. Egyik embert az

ellenkezőjével ellensúlyozunk s az állam egészséges volta a váltó-mozgástól függ.

A hősök hasznavételének azonban kiszabott korlátja van. Minden lángész védve van attól, hogy a sok haszontalan nép megközelíthesse. Nagyon vonzó, s bizonyos távolból a magunkénak véljük; de minden oldalról akadályozva vagyunk, hogy közelökbe juthassunk. Minél jobban vonzanak, annál inkább vissza is tartóztatnak. Van valami nem valódi abban, a mit nyujtanak nekünk. Minden feltaláló magának találja fel a legjobbat; üzlettársának csak úgy válik valódi becsűvé, ha az is magáévá teszi. Mintha az Istenség minden lelket, melyet a világba küld, bizonyos, másokkal nem közölhető erényekkel és erőkkel ruházna fel s mikor új körútra küldi a többi lények körébe, azt írná a lélek ez új ruhájára: *Át nem ruházható — Csak egy útra érvényes.* Van valami csalékony a lelkek érintkezésében. A határvonalak láthatatlanok, de soha sem léphetni át őket. Oly készség van a közlésre, s oly készség az elfogadásra, hogy az a veszély fenyeget, hogy mindegyik a másikká lesz; de az egyéniség törvénye összeszedi titkos erejét s azt mondja: *te te vagy s én én vagyok s így maradunk.*

Mert a természet azt kívánja, hogy minden lény *maga* maradjon, s míg minden egyén terjeszkedni s mást kizárni — és mást kizárni s terjeszkedni törekszik, egész a mindenség véghatáráig és a maga törvényét minden más lényre ráerőszakolni — a természet állandóan oda céloz, hogy egyiket a másiktól megvédje. Mindeniknek megvan önvédelme. Semmi sem szembeötlőbb mint az a hatalom, mely az egyént védi az egyén ellen, oly világban, a hol minden jóltevő könnyen válik

kártevővé, csak az által, hogy tevékenységét oly térre terjeszti ki, a hol nem jogosult; a hol a gyermekek annyira hatalmában vannak balga szülőknek s a hol majd minden ember túlságig társaságos s mindenbe avatkozó. Múltán beszélünk a gyermekek őrző angyalairól. Mennyivel fölöttünk állanak biztosságukkal a gonosz emberek befolyása, a köznapiság s annak eljárásai ellen! Saját szépségök gazdagságát árasztják mindenre, a mit néznek, s azért nincsenek oly silány nevelők kegyelmére bízva, mint mi felnőttek. Ha mi őket szidjuk és bántalmazzuk, hamar rá jönnek, hogy föl se vegyék s önbizalmat nyernek, s ha engedjük őket rosszalkodni, más-honnan kapnak korlátozást.

Nem kell félnünk a túlságos befolyásoltatástól. Nemesebb bizalomra vagyunk jogosítva. Szolgálj a nagy-
nak; ne félj a megaláztatástól, ne vonakodjál semmi szolgálattól, a mit tehetsz; légy az ő testük tagja, az ő ajkuk lehellete; tedd félre önzésedet. Kinek mi gondja rá, ha te valami jobbat, nemesebbet nyersz? Föl se vedd a szolgáltság vádját; az odaadó ragaszkodás nagyobb dolog, mint a maga határait őrző nyomorult kevélység. Légy más — nem magad, hanem Plato tanítványa; nem egyén — hanem keresztyén; nem természetbölcész — hanem Cartesiusnak, nem költő — hanem Shakespere-nek követője. Hiába, az irány kerekai nem állanak meg s vesztegség, félelem, sőt maga a szeretet minden ereje sem tarthat vissza. Csak előre, mindig csak előre! A mikroszkop egy magános sejtet, egy apró férget észrevesz a vízcseppben úszkáló ázalékok közt. Most egy pontocska jelenik meg az állatkán, mely repedéssé tágul — s íme egyszerre két teljes állat. A folytonos kettészakadás nem kevésbbé mutatkozik a gondolat világában s a

társadalomban. A gyermekek azt gondolják, nem élhetnek meg szülők nélkül. De mielőtt észrevennék, megjelenik a fekete pontocska s az elszakadás végbement. Bármilyen véletlen most felkölti bennök függetlenségök tudatát.

De *nagy emberek*: e szó sértő. Kaszt ez, vagy sorsuk? Hová lett az erénynek ígért jutalom? A gondolkodó ifjú zúgolódik a természet túltengése miatt. «Hősöd — úgy mond — szép és nemes; de nézd azt a szegény Palkót, kinek hazája a talicskája, nézd ezt az egész Palkó-nemzedéket!» Miért hogy a tömegek, a történelem hajnalától le maig, mind csak a kard és lőpor tápláléka, ágyú-töltelék! Az eszme felmagasztal néhányat vezérekké, megajándékozva érzéssel, gondolattal, szeretettel, önfeláldozással s ők megszentelik a háborút és a halált, de mi lesz a nyomorultakkal, kiket ők kibérelnek vagy megölnék! Az ember olesó-volta minden nap tragédiája. Valódi veszteség az, hogy mások alacsonyok, ép olyan, mintha mi lennénk alacsonyok — mert társadalomra van szükségünk.

Vajjon válasz-e e vádakra azt mondani, hogy a társadalom egy Pestalozzi-iskola, melyben felváltva tanító és tanítvány mindenki? Egyaránt hasznunkra van, ha adunk s ha kapunk. Oly emberek, kik mind ugyanazt tudják, húzamosabban nem a legjobb társaság egymásnak. De vigy mindenikhez egy más tapasztalású értelmes embert, annyi, mintha vizet vezetnél le a tóból, alacsonyabb medenczébe. Külső előnynek látszik, pedig nagy jótétemény, ha valaki kibeszélheti magát, mert ezzel gondolatát kimagyarázhatja maga magának. Személyes hangulatainkban nagyon könnyen megyünk a méltóságból a függőségbe át. S ha valaki, úgy látszik, sohasem foglalja el az elnöki széket, hanem mindig csak áll és

szolgál, azért van, mert nem látjuk a társaságot elég hosszú ideig arra, hogy az egyes részek forgásában mindeniknek felülkerülését láthatnók. Tömegről beszélünk s közemberekről, pedig közemberek nincsenek. Végre is minden embernek megvan a maga termete, s valódi művészet csak abban a meggyőződésben lehetséges, hogy minden tehetségnek megjő valahol a megdicsőülése. Szabad mozgás, nyílt tér és friss babér mindenkinek, a ki azt kivívja! De az ég egyenlő tért tart fenn minden teremtménye számára. Mindenik rosszul érzi magát, míg nem járult a maga sugarával az öblös gömb boltozatához, s tehetségét meg nem pillantotta legfelső föllendülésében és nemességében.

A nap hősei viszonylag nagyok; gyorsabban nőnek, vagy pedig olyanok, a kikben a siker pillanatában, éppen az akkor megkivántató tulajdonság érett meg. Más idők más tulajdonságokat fognak kívánni. Némely sugár kikerüli a közönséges szemlélő figyelmét, mert nem talál finoman idomult szemet. Kérdezd a nagy embertől, vannak-e nála nagyobbak? Vannak s nem kisebbek, ellenkezőleg nagyobbak, azért, mert a sokaság nem tudja meglátni. A természet soha sem küld nagy embert földünkre, a nélkül, hogy a titkot egy másikkal is ne közölné.

Egy becses tény merül fel e tanulmányokból: hogy szeretetünkben valódi emelkedés van. A tizenkilenczedik század hírnevesei egykor bizonyítékokul fognak idéztetni barbárságára. A humanitás szelleme az egyetlen, a mi méltó arra, hogy életrajza évkönyveinkben megírassék. Sokat kell még hozzá adnunk, és sok hézagot kell még kipótolnunk az elbeszélésben. A mindenség története jelekben szól hozzánk és az élet emlékezet-szerű. A híres

emberek egész sorozatában egyik sem ész, vagy világosság, vagy az a lényeg, a mit várunk; hanem valamely irányban, új lehetőségek mutatója. Ha valaha kiegészíthetnők azt a nagyszerű csillagképet, mely e ragyogó fénypontokból alakul! Nagyszámú egyéniségek tanulmányozása az elemek birodalmába vezet, hol az egyéniség elvész, vagy mind csúcspontjaikkal érintkeznek. Gondolat és érzés, a mi ott kitör, semmi személyiség korlátai közé sem zárható. Ez a kulcsa a nagy emberek hatalmának: szellemök szétárad. Egy új lelki minőség vándorol, éjjel-nappal, egyközepű körökben, eredő pontjától s ismeretlen módokon jelenti ki magát: az összes lelkek egyesülése bensőnek látszik: a mi utat talál az egyikhez, nem zárható el a többitől, egyiktől sem. Az igazság vagy erély legcsekélyebb gyarapodása, bármely irányban, a lelkek köztársaságának közös tulajdona. Ha a tehetség- és helyzetkülönbségek eltűnnek, ha az egyének annyi ideig láthatók, a mennyi pályájuk teljes bevégzésére kíváncsiak, a látszólagos igaztalanság még gyorsabban eltűnik, ha valamennyi egyén központi egységére felemelkedünk s tudjuk, hogy mind abból az állományból valók, a mely rendelkezik és cselekszik.

A humanitás szelleme a történelem helyes szempontja. A tulajdonságok állandók, az emberek, a kikben többkevesebb van azokból, elmúlnak; a tulajdonság egy más homlokra csillan fel. Nincs ennél megszokottabb tapasztalat. Egykor phönixeket láttak, azok eltűntek, a világ azért nincs feloldva a varázs alól. Az edények, melyeken szent képletek olvashatók, közönséges fazekas munkának bizonyulnak, de a képletek jelentése azért szent marad, átvive láthatod őket a világegyetem falaira. Tanítóink egy darabig személyesen szolgálnak nekünk mint út-

mutatók s mérföldkövei a haladásnak. Egykor a tudás angyalai voltak s alakjuk égis ért. Aztán közelebb mentünk hozzájuk, megismertük eszközeiket, műveiket, korlátaikat: s helyöket más szellemeknek engedték át. Szerencse, ha még néhány név oly magasságban maradt, hogy nem bírtuk egész közelből elolvasni s idő és összehasonlítás nem foszthatta meg egy sugaruktól sem. De végre is le kell mondanunk arról, hogy emberekben teljességet keressünk s meg kell elégednünk társas és képviselési minőségükkel. Mind az, a mi egyéni, csak ideiglenes és kilátásbeli, mint az egyén maga, a mely korlátai közül egyetemes létre emelkedik föl. Soha sem jutottunk bármely lángésznek legjobb s valódi ajándékához, a míg eredeti erőnek tartottuk. A mely perczen megszűnik mint ok segíteni, annál jobban segít, mint okozat. Akkor úgy tűnik föl, mint egy magasabb rendű szellem és képesség mutatója. A homályos Én átlátszóvá lesz az Első Ok fénye által.

Mégis, az emberi nevelés és tevékenység korlátai közt is, elmondhatjuk, azért léteztek nagy emberek, hogy még nagyobbak legyenek. A szerves természet rendeltetése tökéletesbülés s ki mondja meg annak határát? Az ember hivatása: uralkodni a chaosz felett; a míg él, hinteni minden irányban a tudás és dal magvait, hogy égalj, gabona, állat, ember, szelidüljön s a szeretet és jótét vetése sokasodjék.

II.

Plato; vagy a Bölcsész.

Valamennyi könyv között egyedül Platót illeti meg Omár rajongó dicsérete a Koránra: «égessetek el minden könyvtárt, összes értékük ez egy könyvben van». Ezek a kijelentések foglalják magokba a nemzetek művelődését; ezek az iskolák szegletekövei; ezek az irodalmak kútforrása. Benne van a logika, arithmetika, ízlés, összhang, költészet, nyelvtan, ékesszólás, metaphysika, morál vagy gyakorlati bölcsesség teljes tanfolyama. Sohasem létezett a gondolkodás ily rendszere. Platótól ered mindaz, a miről gondolkodó emberek még írnak és vitatkoznak. Nagy pusztítást visz véghez eredetiségeink közt. Ez az a hegy, melyről mind e sok faltörmelék lehámlott. A tudósok bibliája huszonkétszáz év óta; mindazok a tüzes fiatalok, a kik egymásután értékes dolgokat mondtak az ellen-szegülő nemzedékeknek: Boethius, Rabelais, Erasmus, Bruno, Locke, Rousseau, Alfieri, Coleridge — mind a Plato olvasói, kik az ő jó dolgait ügyesen fordítják a magok honi nyelvére. Még a nagyobb méretű emberek is vesztenek nagyságukból a miatt a szerencsétlenségük miatt (annak mondjám-e?) hogy ez után a kimerítően egyetemeseítő szellem után jöttek. Szent Ágoston, Kopernikus, Newton, Boehme, Swedenborg, Goethe hasonlókép adósai

s kénytelenek őt ismételni. Mert illő a legszélesb körű egyetemesítő javára írni mindazokat a részleteket, melyek az ő tételeiből vonhatók le.

Plato a bölcsezzet s a bölcsezzet Plato, — dicsősége s egyszersmind szégyene az emberi nemnek, hogy sem germánnak, se románnak nem sikerült még valami új eszmét adni az ő kategóriáihoz. Nem volt neje, sem gyermeke, de minden művelt nemzet gondolkodói az ő utódai, az ő lelkétől kapták színöket. Mennyi nagy embert küld a természet folyvást a setétből, hogy az övéi — platonisták — legyenek. Az alexandriánusok, lángelmék csoportja; az elizabetánusok — nem kevésbbé; Sir Thomas More, Henry More, John Hales, John Smith, Lord Bacon, Taylor Jeremiás, Ralph Cudworth, Sydenham, Taylor Tamás, Marsilius Ficinus és Picus Mirandola. A kalvinizmus meg van Phaidonjában: a keresztyénség van meg benne. A mahomedanizmus egész bölcsezzetét, erkölcstani kézikönyvében, az Akhlak-y-Jalalyban, tőle veszi. A mysticismus Platóban találja összeszövegét. Görögország egyik városának e polgára se falusi, se hazafi. Ha angol ember olvassa, azt mondja: «milyen angol!» ha német: «milyen germán!» ha olasz: «milyen római, milyen görög!» Mint az argosi Helenáról mondják, hogy oly egyetemes szépséggel bírt, hogy mindenki rokonnak érezte magát vele, úgy Platóban az új-angliai olvasó amerikai szellemet vél találni. Tágkörű szelleme túllép minden osztó vonalon.

Plato e szellemi köre eligazít arra nézve, mit tartsunk a híres művei felőli vitás kérdésről: melyik hiteles, melyik kétes. Különös, hogy valahányszor egy, kortársai felett egy egész fejjel kimagasló emberre találunk, bizonyosan kétely támad, melyek valódi művei. Így Homér-, Plato-, Rafael-, Shakspere-nél. Mert az ily emberek meg-

mágnesezik kortársaikat, úgy, hogy társaik érték megtehetik a mit magokért soha sem tehetnének; így a nagy emberek nemcsak egy testben élnek s több kézzel írnak, festenek vagy cselekesznek s bizonyos idő múlva nem könnyű megmondani, melyik a mesternek hiteles saját műve s melyik csak az iskolájából való.

Plato is, mint minden nagy ember, fölemésztette egész korát. Mi más a nagy ember, mint a nagy mozgó erők egyike, a ki minden tudományt, művészetet, minden tudhatót magába vesz táplálékul? Nem nélkülözhet semmit, rendelkezhetik mindennel. A mi nem válik be erénynek, beválik ismeretnek. Azért kortársai plágiummal vádolják. De csak a feltaláló tudja, hogyan kell kölesön venni; s a társadalom örvend, hogy elfeledheti azt a számtalan munkást, a kik az épület körül neki szolgáltak s háláját egyedül a mester számára tartja fenn. Mikor Platót dicsérjük, Solonból, Sophroniusból, Philolausból vett idézeteket látszunk dicsérni. Ám legyen. Minden könyv idézet. Minden ház idézet az erdőkből, bányákból, kő-rakásokból; s minden ember idézet őseiből. S ez a mindenhez hozzá nyúló feltaláló minden nemzetet megadóztat.

Plato magába vette kora összes tudományát — Philolaust, Timaeust, Heraklitust, Parmenidest s a többit; aztán mesterét Sokratest; s képesnek érezvén magát még többeknek összefoglalására — példátlanul akkor s azóta is — Itáliába utazott, megkapni, a mit Pythagorástól kaphatott: azután Egyiptomba s talán távolabb keletre is, új elemeket hozni be, melyek Európának kellettek, az európai szellembe. E tág kör jogosítja őt arra, hogy a bölcsészet képviselőjeül álljon. Azt mondja Respublikájában: «oly szellem, a milyennel a bölcsész-

nek szükségkép bírnia kell minden részben, ritkán találkozik egy emberben; de annak különböző részei rendszeren megteremnek különböző emberekben». Mindenki, ha jól akar végezni valamit, magasabb helyről kell hogy leszálljon a munkához. A bölcésznek többnek kell lennie, mint bölcésznek. Plato egy költő tehetségével van felruházva, a költő legmagasb pontján áll s bár kétlem, hogy a lyrai kifejezés határozott tehetségével ne bírt volna, mégsem tulajdonkép költő, mert jobbnak tartotta költői tehetségét távolabbi célra használni.

Nagy lángelmének legrövidebb életrajzuk van. Rokonai semmit sem tudnak rólok mondani. Irataikban éltek s azért házi és utcai életök köznapi és semmitmondó. Ha izlésökről s viszonyaikról akarsz valamit tudni, a ki olvasóik közül leginkább bámulja őket, ezekben legjobban hasonlít hozzájuk. Platónak különösen éppen nincs külső élettörténete. Ha volt is kedvese, neje, gyermekei, mit se hallottunk rólok. Mind színekbe temette. Mint a jó kályha elégeti a füstjét, a bölcész is minden életviszonyát szellemi alkotásaiban értékesíti.

Kr. e. 430-ban született, Perikles halála körül — a maga hona és városa patriciusi köréhez tartozott; mondják, hogy ifjúságában hajlammal viseltetett a háború iránt; de huszadik évében megismerkedvén Sokratessel, könnyen lebeszélte magát e pályáról, s tíz évig, a Sokrates haláláig, ennek tanítványa maradt. Azután Megarába költözött; elfogadta a Dion és Dionysius meghívásait a sicíliai udvarhoz s három ízben ment oda, bár nagyon szeszélyesen bántak vele. Átment Itáliába, azután Egyiptomba, a hol hosszasan időzött, némelyek szerint három, mások szerint tizenhárom évig. Mondják, hogy még tovább is ment, Babylonba, de ez nem bizonyos.

Athénbe visszatérve, leczkéket adott az Akadémiában, azoknak, kiket híre oda vonzott — s a mint mondják, írásközből halt meg, nyolczvanegy éves korában.

De a Plato életrajza benső. E férfiúnak legmagasbra emelkedéséről kell számot adnunk, fajunk értelmi történetében: hogy van az, hogy az emberi művelődés arányában mind tanítványaivá lesznek, hogy, mint zsidó bibliánk az európai s amerikai nemzetek minden férfiaknak s asszonyának asztali beszélgetésébe s a családi életébe beplántálta magát, úgy a Plato iratai a tudományok minden iskoláját, az eszme minden barátját, minden egyházat és minden költőt annyira elfoglaltak s elfoglaltá tettek, hogy — bizonyos színvonalon — gondolkodni sem lehet, ha nem általa. Ő az igazság s minden ember elméje között áll s a maga nevét és bélyegét csaknem a nyelvre s a gondolkodás elemi formáira is rányomta. Őt olvasva, meglep stiljének s szellemének egészen újkori volta. Itt van a csirája annak az Európának, melyet oly jól ismerünk, fegyverei s művészetei hosszú történelmével; itt vannak összes arcvonásai, felismerhetők már a Plato elméjében — és senkiben sem előtte. Azóta átment száz meg száz történetbe, de új elemet senki nem tudott vinni beléjük. Ez a folytonos új volta minden művészi alkotás becsének a mértéke, mivel szerzőjét nem vezette valami helyi vagy rövidlétű dolog, hanem valódi és tartós vonásoknál maradt. Hogy lett Plato ekkép Európává s bölcsészetté s majdnem irodalomná: e feladatot kell megoldanunk.

Ez nem történhetett volna meg, csak egy ép, őszinte s egyetemes emberrel, a ki egyidejűleg tudta tisztelni az eszményt, vagyis a lélek és a sors törvényeit és a végzetet vagyis a természet rendjét. Egy nemzet első korszaka, vala-

mint az egyéné, az öntudatlan erő kora. A gyermek dühösen sír, ordít, toporzékol, nem tudva kifejezni kívánságait. Mihelyt beszélni tud, meg tudja mondani mit kíván s miért: megszelidül. Serdülő korban, mikor a felfogás még tompa, fiúk és leányok hevesen és nagyítva beszélnek, ostobáskodnak és veszekednek, modoruk indulatos, beszédök tele esküdözéssel. Mihelyt, a művelődéssel, a dolgok egy kissé tisztulnak s nem látnak mindent össze-vissza keveredve, halmazban, hanem pontosan megkülönböztetve, megszűnnek a gyöngé indulatoskodástól s gondolatukat részletesen kimagyarázzák. Ha nyelvünk nem volna alkalmas a tagolt beszédre, az ember ma is az erdőben üvöltő vad volna. Ugyanez a gyöngeség és hiány mutatkozik ma is, magasabb színvonalon, heves fiatal emberek s nők nevelésénél. «Ah, ön nem ért engem! még senkit sem találtam, a ki megértett volna!» és sírnak és sóhajtanak, verseket írnak, magánosan sétálnak — nem tudván gondolataikat szabatosan kifejezni. Egy-két hónap múlva, jobb szellemök kegyelméből, találkoznak valamely rokonlélekkel, a mely osztozik vulkáni hangulatukban; így helyre levén állítva a jó közlekedés, azután jó polgárok lesznek. Mindig így van. Haladás a vak erőről a szabatság, az értelmesség és igazság felé.

Minden nemzet történetében van egy pillanat, mikor kilépve vad ifjúságából, a felfogás ereje megérlelődik, de nem érte el még a legkisebb részletekbe behatni képességet. E ponton az ember kiterjeszkedik a lét egész lépcsőzetére, lábaival még mindig a setétség rengeteg hatalmaiban gyökerezve, szemeivel már a nap- és csillagrendszerrel társalog. Ez a fiatal egészség kora, az erő tetőpontja.

Ilyen Európa története minden ponton; ilyen a philo-

sophiában is. Első emlékei, csaknem elmosódva már, az Ázsiából való bevándorlásokig nyúlnak vissza, magukkal hozva a barbárok álmait; erkölcsi és természetbölcészeti nyers fogalmak zavara, lassankint leülepedve, egyes tanítók részleges belátásaiban.

Perikles előtt jött a hét görög bölc; tőlük kapjuk a geometria, a metaphysika s erkölcesstan első elemeit; azután a partialisták, a kik a dolgok eredetét a vízben, vagy a levegőben, vagy a tűzben, vagy a lélekben vélték találni; ez okokkal mindnyájan hitrege-képeket vegyítve össze. Végre jó Plato, a nagy szétválasztó, a ki nem szorúl barbár festékre, vagy jelképekre, vagy hangutánzásra — mert tud meghatározni. Ázsiával együtt elhagyja a szertelent és a túlzást: ő a szabatosság s értelmesség megérkezése. «Előttem olyan mint Isten, a ki helyesen tud szétválasztani s meghatározni!»

Ez a meghatározás a bölcészet. A bölcészetben az emberi lélek számot ad magának a világ alkotmányáról. Két főtény mindig a változatlan alap: az *egy* és a *kettő*. 1. Egység, vagy Azonosság; 2. Különféleség. Minden dolgot egyesítünk, a mint észreveszszük az őket átható törvényt, a mint észreveszszük felszines különbségeiket s mély hasonlóságukat. De az ész minden működése, maga az azonosság vagy egység ez észrevevése is felismeri a dolgok különböző voltát is. Egység és Másság. Lehetetlen beszélni vagy gondolkozni e kettőnek összefoglalása nélkül.

A lélek kénytelen sok okozatnak egy okát keresni; azután ennek az okát; s ismét ezét, mind mélyebbre merülve, bizonyosnak tartván, hogy végre eljut egy végokra, egy kielégítőre, Egyre, a mely Minden. «A nap középett van a világosság, a világosság középett van

az igazság, és az igazság közepett van az örök változhatatlan lény» — mondják a Védák. Minden bölcsészet, keleti és nyugoti, e középpont felé törekszik. Ellenkező szükségtől sürgetve, a lélek visszafordul az egytől ahhoz, a mi nem egy, hanem más, vagy több, az októl az okozathoz; s megállapítja a különbség létének szükségét, mind a kettőnek ön-létét, mivel mindenik benne foglaltatik a másikban. E szorosán egybevegyült elemeket elválasztani s kibékíteni: a gondolat feladata. Létezésök kölcsönösen ellentmondó s egymást kizáró; s mindenik oly gyorsan sikúl a másikba, hogy soha sem tudjuk megmondani, mi az egy s mi nem az. Proteus oly gyorsan jár most a legmagasb, majd a legmélyebb tájakon, — ha nézzük az egyet, az igazat, a jót — mint az anyag felületén s szélső határain.

Minden nemzetben voltak és vannak az alapegység felfogásában elmerülésre hajlandó lelkek. Az imádság buzgósága s a jámborság elragadtatásai minden lényt az egy lénybe olvasztanak. Ez irány legmagasabb kifejezésre jut a kelet vallásos irataiban, főleg a hindu szent-iratokban, a Védákban, a Bhagavat-Dsitában és a Vishnu-Puranjában. Ez iratok alig foglalnak magokban egyebet, mint ez eszmét s tiszta és fenséges dalokban emelkednek annak magasztalására.

Minden azonegy! Barát és ellenség egy anyagból valók s az anyag olyan és annyi, hogy az alakok különbözősége lényegtelen. «Te képes vagy» mondja a legfelső Krishna egy bölcsnek — «megérteni, hogy nem vagy külön tőlem; a mi én vagyok, az te vagy s az ez a világ, isteneivel, hőseivel, emberiségével. Az emberek különletet látnak, mert el vannak bódulva a tudatlanságtól». «E szók: *én* és *enyém*, tudatlanságra mutatnak. Miben áll a nagy

vége mindennek, most tanuld meg tőlem. Lélek az, ugyan-egy minden testben, átható, egyforma, tökéletes, természetfölötti, születéstől, nevedéstől, elmúlástól ment, mindenütt jelenvaló, igaz tudásból álló, független, nem kötve névhez, fajhoz s a többi üres képzethez, mult, jelen és jövő időben. Annak a tudása, hogy ez a lélek, mely lényegében egy, a te testedben s egyszersmind minden más testben van: az olyannak a bölcsesége, a ki a dolgok egységét ismeri. Mint a hogy a szétfolyó fuvalatot a fuvola nyílásain kiömlő, a hanglétra egyes hangjaiként különböztetjük meg: úgy a Nagy Szellem természete egy, bár alakja sokféle, működésének következményei szerint. Ha a foglaltvány alakjának különbsége, mint istené s a többié, eltöröltetik, nincs többé megkülönböztetés. — «Az egész világ csak Vishnu megnyilatkozása, a ki azonos minden dologgal s a bölcs által úgy tekintendő, mint nem külön azoktól, hanem velők azonos. Én sem jövök sem megyek: lakásom sincs egyhelytt; sem te nem vagy te, sem más nem más, sem én nem vagyok én.» — Mintha mondaná: «Minden a lélektől van és a lélek Vishnu; állatok és csillagok múló képek, s a fény fehéritő, a tartósság csalékony és az alak börtön; maga az ég is csal-étek». A mire a lélek vágy: feloszlás a létbe, alaktalanul, kívül poklon, kívül mennyországon — szabadulás a természettől.

Míg a szemlélődés így ijesztő egységre törekszik, mely mindent magába nyel, addig a cselekvőség egyenesen a különbözőség felé irányul. Az első a lélek nehézkes irányja, az utóbbi a természet ereje. A természet a sokféle. Az egység elnyel s beolvaszt vagy összevon. A természet teremt és megnyilatkoztat. E két elv újra meg újra előáll s át meg áthat minden dolgot, minden gondolatot; az egy és a sok. Az egyik való-lét, a másik ész; az

egyik szükségesség; a másik szabadság; az egyik nyugalom, a másik mozgás; az egyik hatalom, a másik szétosztás; az egyik erő, a másik gyönyörűség; az egyik tudatosság, a másik meghatározás; az egyik lángész, a másik tehetség; az egyik szorgalom, a másik tudás; az egyik tulajdon, a másik kereskedés; az egyik kaszt, a másik művelődés; az egyik király, a másik népuralom; s ha ez általánosításokat egy fokkal magasabbra vihetjük s mindkettőnek vég-irányát megjelölhetjük, mondhatnók: az egyiknek célja a szervezettől menekülés, tiszta tudomány, a másiknak a célja pedig a legmagasabb közreműködés, vagy az eszközök felhasználása, vagy végrehajtó istenség.

Minden gondolkodó, véralkat vagy megszokás szerint, a lélek e két istene közül egyikhez vagy másikhoz ragaszkodik; vallásból az egység felé irányul, az ész vagy érzékek szerint a többféleség felé. A mohó egységesítés, és a túlságos kedvelése a részeknek és részleteknek: a *speculatio veszélyei*.

E különbözőségnek felel meg a nemzetek története. Az egységnek, a mozdíthatatlan intézményeknek hazája, az elvonásokban gyönyörködő bölcészetnek, a siket, engesztelhetetlen, feltétlen végzethez elméletben és gyakorlatban hűségesen ragaszkodó embereknek székhelye Ázsia; e hitét a társadalmi kaszt-rendszerben valósítja meg. Ellenben Európa szelleme tevékeny és termékeny; a kaszt-rendszernek művelődéssel áll ellent; bölcészete tudományos; a művészetek, felfedezések, kereskedés és szabadság hazája. Mig a Kelet a végtelenséget szereti, a Nyugot a határvonásokban gyönyörködik.

Az európai polgárosodás a tehetség diadala, a rendszeresség kiterjesztése; az értelmiség kiélesítése, az alkal-

mazkodó ügyesség a formákban, a nyilvánulásban, és a kézzelfogható eredményekben gyönyörködés. Perikles, Athén, Görögország, a túlhajtás veszélyének semmiféle sejtelve által még le nem hangolt lángész gyönyörével működtek e légkörben. Nem láttak magok előtt elijesztő nemzetgazdaságot; nem, baljóslatú Malthust, nem Párist és Londont; nem az osztályok könyörtelen alosztályozását; sem a varrótű-készítők, a pamut-, vászon-, posztó-, harisnya-szövő-, fonó-gyári és kőszénbánya-munkások nyomorát; nem Irlandot; nem a hindu kasztokat s Európának azok eltörlésére irányzott s azt még túlhajtó erőfeszítéseit. Az értelmiség teljes erejében s virágzásában fénylett. A művészet ragyogóan új volt. Úgy faragták a pentelikoni márványt, mintha hó volna s szobrászati és építési műveik tökéletessége oly rendes, mindennapi dolognak látszott, semmivel se nehezebbnek, mint ma egy új hajó előállítás a medfordi hajógyárban, vagy egy új malom építése Lowellben. Ezek rendes s bizonyosra vehető dolgok. A római legio, a byzanci törvényhozás, az angol kereskedelem, a versaillesi szalonok, a párisi kávéházak, a gőzmalom, gőzhajó, gőzkocsi, mind távlatban láthatók; a nép-gyűlések, szavazó-ládák, hirlapok s olcsó nyomtatványok.

A közben Plato, Egyiptomban s keleti vándorlásaiban, magába szítta az egyistenség eszméjét, mely mindent magába olvaszt. Ázsia egységét s Európa tagoltságát; az ázsiai szellem végtelenségét s a részletező, siker-szerető, gép-készítő, felszint kereső, szinkör-járó Európát: Plato összeköti s az érintkezés által növeli mindkettő erélyét. Ázsia és Európa jelességei egyesülnek agyában. Metaphysika és természetbölcselet fejezik ki Európa szellemét, alapul veti alájok Ázsia vallását.

Röviden, egy egyensúlyozott szellem született, fogékony mind a két elem iránt. Nagynak lenni ép oly könnyű, mint kicsinynek. Miért nem hiszünk egyszerre a bámulandó szellemekben: oka az, mert nincs rólok tapasztalatunk. A tényleges életben oly ritkák, hogy hihetetlenek; de eredetileg nem csak elfogultság nincs lehetőségek ellen, sőt a legerősebb hit megjelenésök iránt. De akár hallatszott hang az égből, akár nem; akár apja vagy anyja azt álmodta, hogy a gyermek az Apolló fia; akár ült egy raj méh a gyermek ajakára, akár nem: oly ember született, a ki a dolgok mindkét oldalát meg tudja látni. A természetben oly mindennapi, csodás összekötő módszer: a Jupiter-érem alsó és felső oldala, a lehetetlenségek egyesülése, mely minden tárgyban nyilatkozik; s az összetétel valódi és eszmei ereje: most egészen egy ember tudatába helyezkedett el.

Ez az egyensúlyos szellem megszületett. Ha szerette az elvont igazságot, azzal ellensúlyozta, hogy felállította a legnépszerűbb elvet, a feltétlen jót, mely uralkodik az uralkodókon s ítél az ítélők felett. Ha az érzéseket meghaladó megkülönböztetéseket tett, azzal erősbitette magát, hogy bizonyításait mind a szónokok és finom vitatkozók által megvetett forrásokból merítette: vén banyáktól s nyálas szájú gyerkőczöktől, vizes-korsóktól s leveses kanalkától, szakácsoktól s piaczi kikiáltóktól, fazekasok, lódoctorok, hentesek és halkufárok boltjaiból. Részrehajlást nem enged meg magának, de el van határozva arra, hogy a gondolat két sarka összeérjen megállapodásaiban. Indoka és ítélete egyensúlyozzák egymást s gömbszerűek. A két sark megjelenik s két kézzé válik, megragadni s elsajátítani a magáét.

Minden nagy művész a synthesis által lett azzá. Erőnk

átmeneti s váltogató, vagy mondanám: dupla fonású kötel. Tengerpart; tengertől látszó part, parttól látszó tenger; íz-érzés két ércznek egymást érintésében; erőnk növekedése egy jó barát közeledése vagy távozásakor; a költői alkotás tapasztalata, melyet nem lelünk meg otthon ülve, sem utazás közben, hanem az egyikből a másikba átmenetben, a mit azért ügyesen kell rendezni, hogy a lehető legnagyobb átmeneti terület keletkezzék. E rendelkezés két elem fölött magyarázza meg a Plato hatalmát és varázsát. A művészet az Egységet vagy Azonosságot a különböző által fejezi ki. A gondolat egységet igyekszik felismerni az egységben; a költészet azt a különbözőségben mutatja fel; vagyis mindig valamely tárgy vagy jelvény által. Plato két edényt tart keze ügyében, egyiket étherrel, a másikat festékekkel s folyvást használja mind a kettőt. A dolgok dolgokhoz adva, mint a statisztika vagy történelem, leltárt képeznek; de a dolgok nyelvül használva, kifogyhatatlanul vonzóak. Plato szüntelenül forgatja a Jupiter érmének elő- és fordított lapját.

Hogy példát hozzunk fel: mindenik természet-bölcsész megcsinálta a maga elméletét a világ keletkezéséről: a parányok, a víz-ár, a tűz, a lélek elméletét, — erőmútni és vegytani elméleteket, kiki a maga nézete szerint. Plato, mester a mennyiségtanban, tanulmányozója az összes természeti törvényeknek és okoknak, úgy érzi, hogy mind ezek, mint másod-okok, nem a világkeletkezés elméletei, csakis leltárak és jegyzékek. A természet tanulmányozásának azért kiindulásul e tantételt állítja: «Mondjuk ki az okot, mely a Legfőbb Intézőt a világegyetem létrehozására és berendezésére vezette. Ő jó — s a ki jó, abban nincsen semmi irigység. Menten az irigységtől, azt kívánta, hogy minden dolog legyen —

a mennyire lehetséges — hozzá hasonló. Mindaz, a ki bölcsek emberekre hallgatva, ezt a világ eredetének és alapjának első okául elfogadja, igaz úton jár». — «Minden a jónak kedvéért van s ez az oka minden szépségnek». Ez a tantétel hatja át s személyesíti az ő bölcsezzetét.

A synthesis, mely szellemének jelleme, mutatkozik összes tehetségeiben. A hol széles körű az elme, rendszerint oly jelességeket találunk, melyek könnyen egyesülnek az élő emberben, de leírva összeférhetetlennek látszanak. A Plato szellemét nem lehet egy chinai jegyzékbe foglalni, de egy eredeti szellem felfoghatja a maga eredeti ereje segítségével. Benne a legszabadabb kalandozás egyesül a geometria szabatosságával. Merész képzelete a tények annál biztosabb felfogását adja meg neki, valamint a legmagasabban repülő madaraknak vannak a legerősebb szárnycsontjaik. Patricziusi csiszoltsága, valódi előkelősége, edzve oly finom gúnytól, a mely szúr és megbénít, ő nála a legépebb egészségű és erejű alkat ékességei. A régi mondás szerint: «ha Jupiter a földre szállana, Plato nyelvén beszélne».

E fenséges tekintethez járul, a mi több munkájának egyenes célzata s átvonul valamennyin, bizonyos komolyság, mely a Respublikában s Phaedoban vallásos kegyeletig emelkedik. Azzal vádolták, hogy Sokrates halálakor betegséget színlelt. De a róla korunkig eljutott adomák, bizonyosságot tesznek férfias közbelépéséről a népnél, mestere érdekében, még a népgyűlés vad kiáltásai Plato ellen is fenmaradtak. A népuralom elleni haragja, több művében, személyes keserűséget fejez ki. Becsületesség, az igazság és becsület iránt vele született tisztelet s oly emberségesség volt benne, mely elnézővé tette a nép balítéletei iránt. Tegyük hozzá, hogy

azt hitte, hogy a költészet, jóslás és magasabb belátás az emberét felülmúló bölcsesség adományai; hogy az istenek soha nem bölcselkednek; de ezek a csodák mennyei örültség által hajtának végre. E szárnyas paripákon ülve, átszáguldja a setét birodalmakat, oly világokat látogat meg, a melyekbe test nem léphet; látja a gyöt-rődő lelkeket, hallja a végítélet szavát, látja a büntető lélekvándorlást; a Végzeteket, rokkájokkal és ollójukkal; hallja orsójuk kábító zümmögését.

De körültekintése soha sem hagyta el. Azt mondhatná valaki, hogy olvasta a Busyrane kapuinak föliratát: «Légy merész!» s a második kapun: «Légy merész, légy merész, örökké légy merész!» s azután megállott a harmadik kapunál: «Ne légy felettébb merész!» Ereje olyan, mint az eső bolygó vonzási mozzanata s mérséklete mint annak visszatérése a maga kiszabott s tökéletes görbé-jén, oly tökéletes az ő görög ragaszkodása a határokhoz s szabatossága a meghatározásokban. A logarithmusokban nem biztosabb az ember, mint a Plato röptét követve. Semmi sem hidegebb, mint az ő feje, mikor képzeletének vil-lámai száguldoznak a levegőben. Gondolatát befejezte, mielőtt azt az olvasó elébe adja s dúslakodik egy iro-dalmi mester meglepetéseiben. Bir azzal a gazdagsággal, mely minden perczben éppen azt a fegyvert adja ke-zébe, a melyre szüksége van. Mint a gazdag nem hord több ruhát, nem hajt több lovat, nem ül több szobában, mint a szegény, de olyan ruhája, kocsija, szerszáma van, mely az időpontnak s szükségnek éppen megfelel: úgy Plato, gazdagságában, soha sem akad meg, hanem megtalálja a kellő szót. Valóban nincs is az ész fegyver-tárában olyan fegyver, mit ne bírna s ne használna; elbeszélés, bonczolás, örültség, szemlélődés, zene, gúny

és szatira, le a közönségesig és a csiszoltig. Felvilágosításai költészet, tréfái felvilágosítások. A Sokrates «szülészmestersége» jó philosophia; s mikor a retorikát «szakács-ság»-nak s «hizelgő mesterségnek» nevezi Gorgiásában, most is lényeges szolgálatot tesz nekünk. Egy szónok sem mérkőzhetik hatásban vele, a ki oly találó gúnyneveket tud adni.

Mennyi mérséklet, körültekintés s villámai fékentartása a kitörések közepett! Jó lelkűen ellátta az udvaroncokat és a polgárt mindazzal, a mit a philosophiai iskolák ellen mondani lehet. «Mert a bölcsészet nemes foglalkozás, ha valaki vigyázva bánik vele, de ha mélyebben merül bele, mint kellene, megrontja az embert.» Könnyű volt neki nagylelkűnek lenni, a kinek nap-szerű központisége s látköre tágassága folytán, felhőtlen hite volt. A milyen a felfogása, olyan volt a beszéde; játszik a kételyekkel s a végsőig viszi, fest és élcel — s azután egyszerre oly ítéletet mond, mely eget és földet megmozdít. Bámulatos komolysága nemcsak időközönként jó, párbeszédei tökéletes *igen* és *nem*-jeiben, hanem egész fényében tör ki. «Én azért, Kallikles, meggyőződtem e magyarázatokból s megfontolom, mikép mutathatom be lelkemet egészséges állapotban a bíró előtt. Annálfogva, nem tekintve a tisztességre, mit az emberek a legtöbbre becsülnek s csak az igazságot nézve, arra fogok törekedni, hogy igazán oly erényesen éljek, a mint csak tudok, s ha meghalok úgy haljak meg. S arra intek másokat is, minden tehetségem szerint — s téged is viszont erre a versenyre hívlak fel, a melyről állítom, hogy minden más versenyt fölülmul.»

Ő nagy átlag-ember, olyan, a ki a legjobb gondolkodáshoz tehetségeinek arányosságát s egyenletességét

adja még, hogy benne mindenki a saját álmait és sejtéseit tanulja megérteni s olyan színben tüntetni fel, a mik valóban. Nagy józan ész jogosítja s képesíti őt arra, hogy a világ tolmácsa legyen. Van esze, mint van az összes bölcsész- és költő-osztálynak, de van neki azonkiül — a mi azoknak nincs, — az erős magyarázó ereje, hogy ki tudja költészetét a való jelenségeivel békíteni s hidat építeni a városok utcáitól az Atlantisig. Soha sem mulasztja el ezt a fokozatosságot, hanem lejtőssé teszi gondolatát, bármily festői volna is egyik oldalon a meredek, hogy a lapályról hozzá lehessen jutni. Soha sem ír elragadtatásban, s nem viszen minket se költői elragadtatásba. —

Plato felfogta a sark-tényeket. Le tudott borulni a földre s szemeit be tudta zárni, mikor imádkozta, a mit nem lehet megszámlálni, kimérni, megismerni, megnevezni — a miről mindent lehet állítani és tagadni, — «a mi lét és nem lét». Ő lét-felettinek nevezte. Sőt kész volt, mint Parmenidesében, be is bizonyítani, hogy az a Lény túlhaladja az értelem határait. Ember soha sem ismerte el teljesebben a Kimondhatatlant. Megadván hódolatát, mintegy az emberi nem nevében, a Végtelennek, fölegyenesegett s az emberi nem nevében állította, «a dolgok mégis megismerhetők!» — vagyis annak, a mi lelkében Ázsia, a szeretet és erő ama tengerének, mely a forma előtt, akarat előtt és ismeret előtt van, az Azonosnak, a Jónak, az Egynek adta meg először a tisztességet; és aztán megújulva és megerősödve e tisztességtétel által, visszatér az európai ösztön, ügymint a művelődés, s felkiált: «Mégis, a dolgok megismerhetők!» Megismerhetők, mert egytől eredvén mind, egymásnak megfelelők. Lépcsőzet van: az ég és a föld, az anyag

és a szellem, a rész és az egész közötti kapcsolat a vezetőnk. A mint van a csillagok tudománya, melyet csillagászatnak — a mennyiségek tudománya, melyet mennyiség-tannak, a minőségek tudománya, melyet vegytannak neveznek, úgy van a tudományok tudománya — én Dialektikának nevezem — mely a jót és rosszat megkülönböztető Ész. Ez az azonosság és különbség megfigyelésén alapszik; mert ítélni annyi, mint a tárggyal a megfelelő fogalmat kötni össze. A tudományok, még a legjobbak is — mennyiségtan és csillagászat — olyanok, mint a vadász, a ki minden kínálkozó zsákmányt elfog, habár hasznát nem tudja is venni. A dialektika tanítja meg, micsoda hasznukat veheti. «Ez oly felső rendű, hogy egy okos ember sem kezd valaminek a tanulmányozásába, csak azért magáért, hanem azzal a kilátással, hogy ez által hatol be abba az egy tudományba, mely valamennyit magába foglalja.»

«Az ember lényege vagy sajátága, hogy egészet fogjon föl; vagy azt, a mi az érzéklések különbözősége mellett, egy észszerű egységbe foglalható össze.» «Oly lélek, mely soha sem fogta fel az igazat, nem költözhetik emberi formába.» Az Ész-t hirdetem az embereknek. Hirdetem, mily jó áthatva lenni a lélek által, mely a természetet alkotta; azt a jótéteményt tudniillik, hogy megértheti a természetet, melyet alkotott s alkotolyvást. A természet jó; de az ész jobb, mint a törvényhozó előbbre való a törvény elfogadójánál. Örömet szerzek nektek, oh emberek fiai! — hogy az igazság mindig üdvös; hogy remény-ségünk van megtalálni azt, a mi minden dolognak a valósága. Az ember nyomorúsága az, hogy akadályozva van a lényegét látni s föltevésekkel telik el; de a legfőbb jó — valóság, s minden erény és minden boldogság

a valónak ezen az ismeretén fordul meg, mert a bátorság sem egyéb mint tudás: a legszebb szerencse, mely embert érhet, az, ha jó szelleme ahhoz vezérli, a mi valóban sajátja. Ez az igazságosság lényege is: hogy mindenki a magáéhoz ragaszkodjék; sőt az erény ismeretére is csak az isteni lényeg egyenes szemlélete által juthatni el. «Bátorság hát! mert az a meggyőződés, hogy keresnünk kell, a mit nem ismerünk, hasonlíthatatlanul jobbakká, bátrabbakká, iparkodóbbakká tesz minket, mintha lehetetlennek tartanók föltalálni, a mit nem ismerünk s hiába-valónak azt keresni.» Mindentől független állást biztosít magának a valóság iránti szenvedélye által, csak annyi becset tulajdonítván a bölcsészetnek, a mennyiben az a való léttel való társalkodás.

Igy, tele európai szellemmel, mondotta: *művelődés*. Látta Spárta intézményeit, s tökéletesebben felismerte, mondhatnók, mint bárki azóta, a nevelés jövőjét. Gyönyörét találta minden ügyességben, minden kecses, hasznos és igaz gyakorlatban; mindenek felett a lángész és az értelmi tökély ragyogásában. «Az élet teljessége, oh Sokrates! — mondja Glaukos — a bölcs szemében: az ilyen beszédek hallgatása!» Mily becset tulajdonít a tehetség munkáinak, a Perikles, Isokrates, Parmenides hatalmának! Milyen árnál magasabb árat magának a tehetségnek! A különböző tehetségeket isteneknek nevezi, gyönyörű személyesítéssel. Mekkora értéket tulajdonít a testgyakorlat művészetének a nevelésben; mekkorát a geometriának, mekkorát a zenének; mekkorát a csillagászatnak, melynek csillapító s gyógyító hatását magasztalja! Timaeusában a szemek legmagasb foglalkoztatására utal. «Állítjuk, hogy Isten a látást oly végből találta ki s adta nekünk, hogy az értelmiségek köreit

az égben vizsgálva, helyesen alkalmazhassuk saját lelkünkéit, melyek, bár a többiekkel, melyek egyformák, összehasonlítva, zavartak, mégis kapcsolatban vannak azok körfutásával; s így tanulva, és természettől helyes okoskodással lévén megajándékozva, mi is, utánózva az istenség egyenlő körforgásait, helyrehozhatjuk tévelygéseinket s hibáinkat.» És a Respublikában: «Mind e tanulmányok által a lélek bizonyos szerve, melyet másnemű tanulmányok megzavartak és elnyomtak, meg is tisztul, meg is elevenül, oly szerv, mely méltóbb arra, hogy megóvjuk, mint tizezer szem, mintán az igazságot csak ez tudja meglátni».

Azt mondta: *művelődés*; de először elfogadta annak alapját s feltétlenül első helyet adott a természeti előnyöknek. Előkelő ízlése súlyt fektetett a születési kiválóságra. A szervi jellem és alkat tanán alapul a kaszt-rendszer. «Azoknak, a kik uralkodásra termettek, szervezetökbe aranyat vegyített az alkotó istenség; a katonaságba ezüstöt; vasat és rezet a szántóvetőkbe és mesteremberekbe.» A Kelet, minden korban hű marad magához e hitben. A Korán világosan nyilatkozik a kasztok felől. «Az embereknek is megvan a magok ércze, mint arany és ezüst. Közületek azok, a kik értékesek voltak a tudatlanság állapotában, értékesek lesztek a hit állapotában is, mihelyt azt beveszitek.» Plato szintoly határozottan: «Az öt rend közül csak négyet képes megérteni az emberek egyetemessége». A Respublikában behatóan fejtegeti az ifjakknak, mint az elsők elsejének, természeti hajlamát,

A természetre helyezett súlynak szerencsésebb példáját találjuk a fiatal Theagessel folytatott párbeszédben, a ki Sokratestől leczkéket óhajt venni. Sokrates kijelenti, hogy ha némelyek bölcsesbökké lettek a vele való tár-

salkodás által, őt azért semmi köszönet sem illeti, egyszerűen csak, míg vele voltak, lettek bölcekké, nem általa; állítja, hogy annak az útját nem ismeri. «Sokak iránt ellenséges az, s nem nyernek semmit azzal, hogy velem társalognak, a kiknek a szellem ellenáll; úgy hogy nekem lehetetlen az ilyenekkel élni. Sokakkal azonban nem tiltja nekem a velők való társalgást, a kik még sem nyernek, a hozzám csatlakozással. Ilyen, oh Theages, a velem való társalkodás: ha Istennek tetszik, gyors és nagy előmenetelt tehetsz; nem tehetsz, ha nem tetszik neki. Ítéld meg, nem volna-e üdvösségesebb azok egyike által taníttatnod magadat, a kiknek hatalmukban áll, másokkal jótéteményt közölni, mint általam, a ki esetleg adhat ilyet, de esetleg nem ad.» Mintha mondaná: «Nekem nincs rendszerem. Én nem lehetek felelős éretted. Azzá léssz, a mivé lenned kell. Ha van köztünk rokonszenv, érintkezésünk végtelenül kellemes és hasznos; ha nincs, időnket csak vesztegetjük s te csak terhemre léssz. Te engem ostobának fogsz találni s jó híremet, melyben állok, hamisnak. Sokkal felettünk, tőlem és tőled is függetlenül áll az a titkos rokon- vagy ellenszenv. Minden erőm mágnesszerű s én nem leczkékkel, hanem az által nevelek, hogy a magam dolgát igazítom».

Azt mondja: *mívelődés*; azt mondja: *természet* s nem mulasztja el hozzá tenni: «ebben áll tehát az isteni». Minden lélekben, ha van gondolat, mindjárt arra törekszik, hogy erővé alakuljon át s eszközök egész rendszerével szervezkedjék. Plato a korlátok kedvelője, a korlátozhatatlant szerette; látta, mily kiterjedést s nagyságot ad maga az igazság, maga a jó; s megkísérlette mintegy az emberi ész nevében, egyszer s mindenkorra kellő hódolatot tanúsítani iránta, a Végtelen által elfoga-

dandó s mégis az Ész által adandó hódolatot. Azt mondja azért: «Tehetségeink a végtelenre törnek, s onnan térnek vissza hozzánk. Csak kis utat jelölhetünk meg, de abban olyan tény van, melyet nem szabad átugorni, mely elől szemünket bezárni öngyilkosság volna. Minden fokozatos, kezdjük akárhol, de haladjunk feljebb, feljebb. Minden dolog jelképes s a mit eredménynek nevezünk, csak kezdet».

A Plato rendszerének s teljességének kulcsa: az ő kétszer átmetszett vonala. Miután megmagyarázta a feltétlen jó és igaz közti viszonyt s az értelmi világ formáit, így szól: «Osszszunk egy vonalat két egyenetlen részre; vágjuk mind a két részt, melyek egyike, a látható, másika az értelmi világot jelképezi, ismét ketté s az az új két metszet e világok fényes részét és setét részét jelképezzé; ekkor a látható világ egyik metszetében képeket kapunk, vagyis árnyakat és visszaverődéseket, a másikában e képek tárgyait, vagyis növényeket, állatokat s a természet és művészet alkotásait. Azután osszszuk az értelmi világot is hasonló módon két részre: az egyik metszetben vélemények és feltevések, a másikban igazságok lesznek». E négy metszetnek a lélek négy művelete felel meg: hozzávetés, hit, értelem, ész. Mint minden mocsár visszatükrözi a nap képét, úgy minden gondolat és tárgy egy képét, és teremtményét adja vissza a felséges Istennek. A mindenséget az ő tevékenységének milliónyi csatornája metszik át. Minden dolog fölebb és fölebb emelkedik.

Neki is minden gondolata folyvást emelkedik. Phaedrusában azt tanítván, hogy «a szépség mindenekfölött kedves, mert vidámságot gerjeszt s vágyat és bizalmat önt el a mindenségen valahol megjelen, pedig bizonyos

mértékben mindenben megjelen: még is van valami, annyival kedvesebb a szépségnél, a mennyivel a szépség a chaosznál; nevezetesen a bölcsesség, melyet csodálatos látó szervünk nem bír meglátni, de a mely, ha látható volna, elbájolna tökéletes valóságával! «Szintúgy mint a művészi alkotások kitűnőségének a forrását tekinti. «Ha a művész, műve alkotásánál, azt tartja szem előtt, a mi mindig összhangban van az *Azonossal*, s ily mintát alkalmazva annak eszméjét és erejét fejezi ki művében: abból mulhatatlanul következik, hogy alkotásának szépségnek kell lennie. De ha arra tekint, a mi születik s meghal, távol marad a széptől.»

Éppen így: a «Lakoma» hasonló szellemű tanítás, mely most minden költeményben s minden prédikációban elfogadott, hogy a nemi szerelem kezdetleges és távoli jelképe a lélek szenvedélyének a szépség ama végetlen tengere iránt, melyet keresni van teremtvé. E hit az istenségben soha sem távozik a lélektől s összes hittételeinek meghatározását képezi. A test nem taníthat bölcseségre — egyedül Isten. Ugyan ily szellemben erősíti folyvást, hogy erényre sem lehet tanítani, hogy az nem tudomány, hanem ihlet, hogy a legnagyobb javakat örjögés mutatja meg s isteni ajándék adja nekünk.

Ez ahhoz a központi alakhoz vezet engem, a kit Akadémiájában helyezett el, mint közeget, a ki minden megfontolt nézetének kijelentője legyen; s a kinek életrajzát úgy dolgozta ki, hogy a történeti tények elvesznek a Plato lelke fényében. Sokrates és Plato azok az ikercsillagok, melyeket a leghatalmasabb távcső sem bír teljesen szétválasztani. Sokrates ismét, lángeszével s arczvonásaival, a legjobb példája annak a synthesisnek, melyben áll a Plato rendkívüli ereje. Sokrates,

alacsony, de elég tisztességes származású; életfolyama a legközönségesebb; személye oly feltűnően rút, hogy másoknak gúny tárgya, annál inkább, mert az ő rendkívül jó természete s kitűnő érzéke a tréfa iránt kihívja a csipkedést, melyet aztán bizonyosan vissza is fizet. Színeszek személyesítették a színpadon, fazekasok másolták rút arczát kőkorsóikon. Hideg legény volt, a ki humorát kitűnő véralkattal egyesítette, s a maga embere teljes ismeretével, bárki lett légyen is a kivel beszélt, mely az illetőt biztos vereségre vitte bármely vitatkozásban s ő mértéktelenül szerette a vitatkozást. A fiatal emberek határtalanul kedvelték, meghívták lakomáikra, a hova el is ment beszélgetés kedvéért. Tudott inni is, a leg-erősebb feje volt Athénében; s mikor az egész társaságot asztal alatt hagyta, elment mintha semmi sem történt volna, hogy új párbeszédet kezdjen valakivel, a ki még józan. Egyszóval az volt, a kit a mi vidéki népünk *régi fajtából* valónak nevezne.

Egy csomó polgárias izlést szenvelgett, szörnyen szeretete Athénét, gyűlölte az élőfát, nem szívesen ment ki a falak közül, ismert minden régi alakot, nem sokat törődött a fecsegőkkel és nyárspolgárokkal, s azt hitte, hogy Athénben valamivel jobb minden, mint bárhol másutt. Öltözetében s beszédben egyszerű volt, mint egy quaker, tüntetően használt közönséges kifejezéseket s kakasokról és rimákról, leveses fazékról és fakanálról, inasokról és patkóló kovácsokról és meg nem nevezhető foglalkozásokról vett hasonlatokat, kivált ha túlfinom személyekkel beszélt. Franklinszerű bölcsesége volt. Így valakinek, a ki irtózott attól, hogy gyalog menjen Olympiába*, megmagyarázta, hogy a mennyit szobáiban

T. i. az olympiai játékok színterére.

Emerson : A szellem kép.

naponként jár, azt ha egyfolytában teszi, könnyen oda-juthat.

Egyszerű, vén bácsi létere, nagy füleivel, irtózatosszóló, az a híre volt, hogy egy vagy két ízben, a boeotiai háború alatt, oly határozottságot tanúsított, a mely fedezte egy csapat visszavonulását; s megesett egyszer, hogy bolondság színe alatt, a városi tanácsban, mikor ott esetleg széket ült, oly bátorságot mutatott egymaga a közvélemény ellen, a mi csaknem vesztét okozta. Nagyon szegény, de edzett mint egy közkatona s beéri egynéhány olajbogyóval; rendesen, a szó szoros értelmében, kenyéren és vizen él, kivéve, ha barátai vendégelik. Szükséges kiadásai végtelen csekélyek, más nem tudott úgy élni, mint ő. Alsó ruhát soha nem viselt; felső ruhája télen-nyáron egy volt s mezítláb járt. S mondják, hogy megszerezhesse magának azt a mulat-ságot, a melyet szeretett, hogy naphosszat kedvére beszélgethessen a legelőkelőbb s legműveltebb fiatal emberekkel, olykor-olykor visszavonult odújába s jól vagy rosszul, szobrocskákat faragott eladásra. Bármint legyen is, bizonyos, hogy csak a társalgásban találta gyönyörűségét s képmutató mondásával, hogy semmit sem tud, megtámadja a leteremti Athéne legügyesebb szónokait s legkiválóbb bölcsészeit, akár benszülöttek, akár Kis-Ázsiából vagy a szigetekről valók. Senki sem tagadhatja meg tőle, hogy vele szóba ne álljon, oly becsületes s oly valóban érdekes ember; oly ember, a ki szívesen czáfol-tatta meg magát, ha nem volt igaza s szívesen megczá-folt másokat, ha olyasmit állítottak, a-mi nem igaz; s nem kevésbé örült a megczáfoltatásnak, mint a megczá-folásnak; mert úgy gondolkodott, hogy az embert nem érheti oly nagy rossz, mint téves nézet az igaz és nem

igaz felől. Könyörtelen vitatkozó, a ki nem tud semmit, de azért hódító értelmiségének határait egy ember sem érte el soha; a kinek kedélye megzavarhatatlan; a kinek rettenetes logikája mindig könnyed és játszi volt; oly gond nélküli s tudatlan, hogy lefegyverezte a legóvatosabbakat is s a legtetszetősb módon borzasztó zavarba és kétségekbe űzte őket. De ő mindig tudta a kivezető utat, tudta, de nem mondta meg. Nincs menekvés; dilemmái által borzasztó választás elé kergette s úgy dobálta a hirneves Hippiásokat és Gorgiásokat, mint a gyermek a labdáját. Zsarnok realista! Meno ezerszer értekezett hosszadalmasan, számos társaságban az erényről, s a mint ő gondolta, nagyon jól; s egyszerre csak azt sem tudja megmondani mi az — ez a *rezgő* *hal*-forma Sokrates úgy megbűvölte.

Ez a keményfejű humorista, a kinek különös ötletei, furesálkodása és jóízű tréfái mulattatták az előkelő fiatalságot, míg mondásai és szójátékai szájról-szájra jártak mindennap, később úgy tűnik fel, mint a kinek becsületessége épp oly bevehetetlen mint logikája, s a ki vagy örült vagy legalább e színlelés leple alatt rajongóan vallásos. Mikor birái előtt azzal vádolták, hogy felforgatja a közhitet, ő a lélek halhatatlanságát s a jövődő jutalmat és büntetést bizonyítja s megtagadván, hogy visszavonja állítását, a népkormány szeszélyéből halálra ítéltetik s börtönbe csukatik. Sokrates a börtönbe ment s e helyről lemosott minden gyalázatot, mely nem lehetett börtön, míg ő benne van. Krito megvesztegette a börtönőrt, de Sokrates nem akart árulás útján menekülni. *Következzék bármi kellemetlenség, semmit sem szabad az igazság fölé helyeznünk. Én azt mint sípok és dobok hangját hallom, mely siketté tesz mindenre, a

mit mondasz.» Fogságának s ottani beszédeinek híre s a bürök-pohár kiívása egyik legbecsesebb lapja a világtörténetnek.

E különös találkozása, egy rút testben, a bohócznak és vértanúnak, a merész utczai és piaczi vitatkozóinak és a legszelidebb szentnek ama kor történetében, hatalmas benyomást tett a Plato ily ellentétek iránt annyira fogékony lelkére; s a Sokrates alakja szükségkép előtérbe nyomult, mint legalkalmasabb szétosztója azoknak a szellemi kincseknek, a melyeket ő közölni akart. Ritka szerenese volt, hogy a csöcselék ez Aesopja s ez a taláros tudós találkozhattak, hogy halhatatlanokká tegyék egymást kölcsönös tehetségeikkel. A Sokrates jellemének sajátságos összetétele tetőzte be a Plato lelkében élő összetételt (synthesis). Azonfelül, ez tette neki lehetővé, hogy egyenes úton s rossz hirbe keveredés nélkül használhassa fel a Sokrates eszét és súlyát — a melynek kétségkívül maga is tartozott, valamint viszont ezek is főelőnyüket a Plato tökéletes művészetétől nyerték.

Hátra van még elmondani, hogy a Plato hatalmának egyetlen fogyatkozása az ő sajátságának elkerülhetetlen kifolyása. Iránya értelmi, annálfogva kifejezése irodalmi. Míg égbe emelkedik, mélységbe száll alá, mikor az állam törvényeit, a szerelem szenvedélyét, a bűn önvádjaít s az elszálló lélek reményeit elemezi — mindig irodalmi, soha se más. Ez csaknem az egyetlen, a mi levon a Plato érdeméből, hogy irataiban hiányzik — a mi, kétségkívül műveiben az értelem ez uralmának a kifolyása — az az eleven erő, mely megvan a próféták kiáltásaiban és a tanulatlan arabok és zsidók beszédeiben. Ez hiba, s az összetartáshoz érintkezés szükséges.

Nem tudom mit lehet felelni e kifogásra mást, mint

hogy itt egy ténynyel állunk szemben a dolgok természetében: a cser nem narancsfa s a cukor a cukornak, a só a sónak a tulajdonaival bír.

Másodszor, nincs rendszere. Leghívebb védői s tanítványai sincsenek tisztában. A világegyetem elméletét kísérte meg, de elmélete nem teljes és magától érthető. Egyik ember azt hiszi: ezt így értette, a másik amúgy; egyet mondott egyik helytt, annak az ellenkezőjét másutt. Azzal vádolják, hogy nem sikerült neki az átmenet az eszméktől az anyaghoz. Itt van a világ, ép, mint egy dió, tökéletes, egy darab chaos sem maradt benne, sehol egy szakadás, se vég, sehol egy jele az elhamarkodásnak, vagy foltozásnak, vagy igazításnak; de a világ elmélete mégis ringy-rongy és férczmű.

A leghosszabb hullám is gyorsan elvész a tengerben. Plato szívesen fogadott volna egy platói rendszert, a világnak egy ismert és pontos képét — az pontos lett volna. De Plato lelkén kell majd átmennie a világnak — semmivel sem kevesebb. Minden paráynak platói szint kell kapnia, minden parányt, minden viszonyt, minden sajátságot, melyet előbb ismertél, újra meg fogsz ismerni s ott találni, de már rendezve; nem természet az többé, hanem művészet. S érezni fogod, hogy Nagy Sándor, sereggel és lovakkal, valóban átrohant a földgömb néhány tartományán: de a tartományok s a tárgyak, melyek a tartományokat alkotják, az elemek, maga a földgömb s az emberek törvényei, mind úgy átmentek ebbe az emberbe, mint a kenyér a testbe s nem voltak többé kenyér, hanem test: úgy ez az óriás morzsa Platóvá lett. Tulajdonjogot formált a világra. Ez az egyéniség becsvágya. De a falat igen nagyoknak bizonyult. A *boa constrictor* szeretné lenyelni,

de nem bírja; bele bukik a kísérletbe; harapásközben megfúl; s a megharapott világ a harapót saját fogainál fogja meg s tartja szorosan. Ebbe belepusztul; a meg nem hódított természet tovább él s elfelejti őt. Így jár mindenik s ez a Plato sorsa is. Az örök természettel szemben Plato is csak egy bölcészeti kísérletnek bizonyul. Okoskodik pro és contra. A legélesebb eszű német, a legbuzgóbb tanítvány sem fogja soha megmondani tudni, mi volt a platói rendszer; valóban bámulatra méltó szövegeket lehet idézni belőle minden nagy kérdés mindkét oldalára.

X Ezeket kénytelenek voltunk elmondani, ha méltányolni akarjuk a Plato, vagy bármely bölcész erőfeszítését, rendelkezni a természettel, mely nem hagy rendelkezni magával. A leghatalmasabb lángésznek sem sikerült soha a legcsekélyebb mértékben sem, a lét mivoltát megmagyarázni. A tökéletes rejtély megmarad. De igazságtalanság ezt a dicsvágyat tulajdonítani Platonnak. Ne láttassunk elhamarkodva bánni ezzel a tiszteletre méltó névvel. Mások a saját értelmüket véve alapúl, tulajdonítottak neki transzcendens igényeket. A mód őt megismerni: összehasonlítani őt, nem a természettel, hanem más emberekkel. Hány emberkor tűnt el, s ő még megközelítetlen maradt! Olyan ő, mint az emberi ész egy-egy ki-magasló alkotása, minő Karnac, vagy a középkor dómjai, vagy az etruszk maradványok, melynek megismerésére az emberi tehetség egész terjedelmé kívántatik. Azt hiszem leghívebben látjuk, ha a legnagyobb tisztelettel nézzük. Az ő értelme egyre mélyül, érdemei sokasodnak tanulmányozása által. Ha azt mondjuk: az egy pompás mesegyűjtemény, vagy ha stíljét, vagy józan eszét magasztaljuk, vagy számítási ismereteit, úgy szólunk, mint

gyermek; s türelmetlen kritikánk dialektikájáról legnagyobb részében, félek, nem jobb. A kritika hasonlít a mérföldek iránti türelmetlenségünkhez, mikor sietős utunk van, mégis legjobb ha a mérföld négyezer öl marad. A nagyszemű Plato a fényeket és árnyakat a mi életünk szelleméhez arányosította.

Plato : új adalék.*

A modern tudomány, átalánosításának kiterjesztése által, az ember tanulmányozóját az egyének hiányaiért a faj növekedésének és emelkedésének rajzával kárpótolja; s a rengeteg háttér megvilágításának egyszerű eszközével a megnyugvás és remény kellemes érzetét szüli. Az ember háttérében a növény s a gyík áll. Művészete és tudománya, agyának könnyű terméke, dicső színben tűnik föl az ökör, krokodil és hal agyának alanti távolából nézve. Úgy látszik, mintha a természet, a háta mögött levő földalakulási éjszakát tekintve, mikor öt vagy hatezer év alatt öt vagy hat oly embert állított elő magából, mint Homér, Phidias, Menu és Kolumbus, épen nem volna elégedetlen az eredménnyel. E példányok bizonyítják a faj jóságát. Szép haladást mutatnak a trilobitákhoz és saurusokhoz képest s jó alapot adnak a továbbfolytatásra. Ennek a művésznak idő és tér olcsó, s érzéketlen a hosszas készület fölötti panaszok iránt.

* Plato munkái kitűnő fordításának a Mr. Bohn „Serial library“-jében megjelenése, melyet az olcsó (népies) sajtó egyik legbecesebb ajándékaul tekintünk. alkalmat nyújt nekünk még egynehány jegyzetet vetni papírra ez álló csillag magassága s helyzete felől; vagy, mint a hírlapok szokták, *legújabb adatok szerint értesítést közölni Platóról.*

Nyugodtan várta a paleontológiai korszakok lefolyását, míg üt az ember megérkezésének órája. Azután még korszakoknak kell eltelni, mielőtt a föld mozgását gyaníthatnák; aztán a míg az ösztönök s a fejlesztésre alkalmas tehetségek térképe elkészülhetne. De valamint a fajok, úgy az egyes emberek egymásra következése is végzetszerű és szép — s Plato szerencsés volt, korszakot jelölni az emberiség történetében.

A Plato hírneve nem alapszik egy okoskodáson, vagy a sokratesi észjárás mesterművein, vagy bármely tételen, minő pl. a lélek halhatatlansága. Ő több mint egy szakember, vagy tudós, vagy geométra, vagy valamely különös küldetés prófétája. Ő az ész szabadalmát képviseli, azt az erőt nevezetesen, mely minden tényt egymásután mind felsőbb szempontokból néz, s így minden tényben a terjeszkedés csiráját fejt ki. Ez a terjeszkedés a gondolat lényegében rejlik. A természetbúvár soha sem vinne minket rá erre, bármily felfedezésével is a mindenség kiterjedéséről, s ép oly szegény, mikor az Orion feloldott ködfoltjait névsorba szedi, mint a mikor egy hold föld szögeit méri meg. De a Plato Respublikája, e terjeszkedések által, úgy szólván követeli, tehát megelőzi, a Laplace csillagrendszerét. A terjeszkedések szervesek. A lélek ép oly kevésbé teremti azt, a mit felfog, mint a szem a rózsát, a melyet lát. Platónak tulajdonítva az érdemet, hogy azokat kimondotta, csak annyit mondunk, hogy íme egy teljesebb ember, a ki az érzékek egész fokozatát, az értelmet, az ész akarta a természetre alkalmazni. E kiterjesztések, vagy kifejlesztések, abban állanak, — hogy szellemi látásunkat folytatjuk azon túl is, a hol természeti látásunk határa végződik, e másodlátás által fölfedezve a törvény ama hosszú vonalait, melyek minden irány-

ban szétlövelnek. Ő mindenütt oly ösvényen áll, melynek nincs vége, hanem köröskörül fut a mindenségen. Annálfogva minden szava a természet egy mutatója lesz. Minden, a mire néz, második értelmet s további értelmet nyer. Felfogása az ellentétek előálltáról, életnek halálból, halálnak életből, arról a törvényről, melynél fogva a természetben a szétbomlás újra szerveződés s a rothadás és cholera csak új teremtdés jele; fölismerése a kicsinynek a nagyban s a nagynak a kicsiben; tanulmányozása az államnak a polgárban s a polgárnak az államban; s kétségben hagyása annak, vajjon a Köztársaságot allegoriájául állította-e föl az egyes lélek nevelésének; szép meghatározásai az eszméknek, időnek, alaknak, idomnak, vonalnak — olykor feltételesen adva, mint az erény, bátorság, igazság, mérséklet meghatározásai; előszeretete az állatmesék iránt s magok ez állatmesék; Trophonius barlangja; Gyges gyűrűje; a szekeres és a két ló; az arany, ezüst, réz és vas véralkatok; Theuth és Thamus; a Hadesbeli látások és a Sorsistennők — oly mesék, melyek úgy benyomultak az emberi emlékezetbe, mint az állatkör jegyei; napvilágos szeme és jóságos szíve; elmélete az emlékezőtehetségről; világos fölismerése a visszatérítés és visszahatás törvényeinek, melyek haladéktalan igazlátást biztosítanak a mindenségbe, mit minden sora bizonyít, különösen abban a tantételében «a mi Istentől jó hozzánk, visszatér tőlünk Istenhez» és Sokrates ama hitében, hogy a földi törvények testvérei a mennyei törvényeknek.

Még csattanósabb példák erkölcsi következtetései. Plato a tudomány és az erény megegyezését állítja, mert a bűn nem ismerheti magát s az erényt egyszerre; de az erény mind magát, mind a bűnt ismeri. A szem tanúbizonysá-

got tett arról, hogy az igazság, a míg hasznos, igen jó. Plato azt erősíti, hogy az igazság feltétlenül hasznos; hogy hasznossága belsőleges, bár az igaz elrejtse Isten és ember előtt a maga igazságát; hogy jobb igaztalanságot szenvedni, mint elkövetni; hogy a bűnösnek magának kellene kívánni a büntetést; hogy a hazugság ártalmasabb az emberölésnél; hogy a tudatlanságból vagy akaratlanul történt hazugság is nagyobb szerencsétlenség az akaratlan emberölésnél; hogy a lélek akarata ellen fosztatik meg igaz véleményeitől és senki sem vétkezik akarva; hogy a természet eljárásának rendje: a lélekből haladni a testhez, s ámbár egészséges test nem gyógyíthatja meg a beteg lelket, de valóban egészséges lélek, derekassága által, a lehető legjobbá teheti a testet is. Az értelmeseeknek joguk van a tudatlanok fölött, t. i. joguk azokat tanítani. Annak a ki elvesztette összhangját legméltóbb büntetése: őt abba vissza kényszeríteni. A jónak, a ki vonakodik kormányozni, legméltóbb bírsága, hogy magánál rosszabb kormányozza őt; hogy sáfárjai ne gondozzanak aranyat és ezüstöt, hanem tanulják meg, hogy lelkekben bírnak oly arannyal és ezüsttel, melyért az emberek szívesen adnak nekik mindent a mire szükségök van.

E látnoki erő magyarázza meg a geometriának tulajdonított nagy fontosságot. Láttá, hogy a földgömb nem törvényszerűbb és szabatosabb mint az érzékfölötti világ; hogy egy égi geometria úgy van ott alkalmazva, mint itt alatt, a vonalak és tengelyek logikája; hogy az egész világalkotmány matematikai; hogy az oxigén, nitrogén és mész arányai állandók, hogy víz, pala és magnézia mindig ugyanannyi, s hogy az erkölcsi elemek arányai nem kevésbé állandók.

Ez a legrégibb Goethe, ki minden színleést és csalfaságot gyűlölt, különös kedvét lelte abban, hogy az eset-

legesnek alján a valót találhassa meg; hogy mindenben összefüggést, folytonosságot, képlegességet fedezzen föl; gyűlölte az elkülönzést: úgy tűnik föl, mint gazdagság istene a kóborlók kunyhói közepett, a ki mindenben a mihez nyúl, erő s tebenség forrását nyitja fel. Az erkölcsstan még új és üres volt mikor Plato azt írhatta: «Mindazok közt a kiknek tanai a ma élő emberekre maradtak, egy sem kárhoztatta az igaztalanságot s nem dicsérte az igazságot máskülönben, mint az abból eredő hírnév, becsület vagy előnyök szempontjából; míg a mi illeti mindkettőt magában, a mennyiben saját erejénél fogva él valakinek a lelkében, elvontan isten s emberek tudalmától, egyik sem vizsgálta kellőleg, sem prózai sem költői iratokban, jelesen, hogy egyikök (az igaztalanság) a legnagyobb rossz a mi a lélekben lehet, ellenben az igazság a legfőbb jó».

Meghatározásai eszmékről, pl. hogy mi egyszerű, mi állandó, egyforma s magában létező, mindenkorra megkülönböztetvén őket az értelmi fogalmaktól: új korszakot jelölnek a világban. Arra született, hogy meglássa a szellemnek önfejlesztő erejét, mint új végecélok végetlen nemzőjét; azt a hatalmat, mely kulcsa egyidejűleg a dolgok központi létének s eltűnésének. Plato annyira központosított szellem, hogy nélkülözheti minden dogmáját. Így a megismerés s eszmék ténye az örök lét tényét fedi föl előtte s visszaemlékezés-tanát úgy állíthatja oda, mint a legelfogadhatóbb részletes magyarázatot. Nevezzék fantasztikusnak — mindegy; az összefüggés, ismereteink s a lét mélysége között, mégis való s annak magyarázata nem lehet kevésbbé felséges.

Minden kiváló pontot megjelölt a bölcselkedésben. Magának a léleknek skálájára irt, úgy hogy tábláján min-

den összhangban van. Ráírta a multat bele nem fáradván, s azzal a bátorsággal bocsátkozott a részletekbe, a minőt a természetben tapasztalt. Mondhatnók, hogy elődei mindenike egy-egy majort, vagy egy kerületet, egy szigetet rajzolt az értelem térképébe, de az egész gömbfelületet Plato rajzolta meg legelőször. Ő a lelket meghonosítja a természetben, az ember a mikrokosmos. A látható ég minden köre megannyi kört képvisel az okos lélekben. Nincs egy szabálytalan rész és nincs semmi esetleges az emberi lélekben. A dolgok nevei is szükségkép valók, a dolgok természete s mivolta szerint. A Pantheon minden istene, neve által, mély értelmet jelent. Az Istenek az eszmék. Pan a beszéd, vagy megnyilatkozás; Saturnus a szemlélet; Jupiter az uralkodó szellem; Mars a szenvedély; Venus arányosság, Calliope a világ lelke, Aglája az értelmi felvilágosítás.

Ezek az eszmék, fény-szikrákként, gyakran feltűntek egyes költői és kegyes lelkeknek; de ez a jól fejlett s mindent tudó görög mérnök parancs-szóval jó, mindnyáját összeszedi s sorba és fokozatokba állítja, a szentnek ez az Euklidese, összeköti a természet két részét. Minden mások előtt ő látta meg először az erkölcsi érzés értelmi becsét. Saját eszményét rajzolja, mikor Timaeusában oly istent fest, ki a dolgokat rendetlenségből rendbe hozza. Oly tökéletesen a középpontban gyújtott tüzet, hogy az egész gömböt látjuk megvilágítva és sarkokat, egyenlítő, szélességi köröket minden hajszál és csomópontot mind meg tudunk különböztetni; s oly arányos és összhangzó elméletet állapított meg, hogy azt mondhatnók: az időszakok szelei fuvalltak át e hangzatos alkotmányon, nem hogy ez csak egy rövid életű író rögtönzött férczelménye volna. Így történt, hogy a kiváló szellemek egy csoportjáról — azokról tudniillik, a kik minden

igazságnak szellemi, azaz erkölcsértelmi kifejezést szeretnek adni, kimutatva annak felsőbb, de azért jogosult célját — azt mondják, hogy *platonizálnak*. Így Michel-Angelo platonista. Platonista Shakspere is, mikor sonetteiben így ír:

A természetet jobba tenni nincs mód,
A természet maga nyújt módokat.*

vagy:

Ki elbukott urát
Követni tudja hű ragaszkodással.
Meggyőzte azt, a ki urát legyőzte,
És nevet vív ki a történelemben.

Hamlet tiszta platonista; s csak a saját lángeszének önálló nagysága gátolja, hogy Shakspere a Plato iskolájában legelsőül ne soroztassék. Swedenborg a «*Házasszerelem*» című prózai költeményében végig platonista.

Finomsága tette őt kedvessé a gondolkodó emberek előtt. Népszerű sikereinek titka az az erkölcsi irány, mely őt mindenkinek kedvenczévé tette. «Az értelem — úgymond — föld és ég királya» — de Platonál az értelem mindig erkölcsi. Írásain is rajta van a költészet örök ifjúsága. Okoskodásait, legnagyobb részöket legalább, sonettekbe lehetne foglalni. S költészet soha sem szárnyalt magasabban, mint az ő *Timaeus*-ában és *Phaedrus*-ában. Mint a költő is, úgy ő is csak szemlélődő. Nem rontotta magát, mint Pythagoras, intézmény alkotásával. A *Respublika* egész rajzolata képleges értelemben veendő, azzal a célzattal, hogy kifejezze, olykor nagyon is erős színekkel, gondolatát. Intézményt nem alkothatni a szélhámosság veszélye nélkül.

* Megjegyzem, hogy a Sh. sonettjei közt e helyet nem találom.

Magasztos eszmény volt: a legjobbak ama feltétlen szabadalma (a mit, hogy annál nyomatékosabbá tegye, a nők közösségével fejezett ki), melyet a nagyság jutalmául szánt. Legyen a köztörvény alól kétrendbeli kivétel: először azok, a kik érdemetlenekké tették magokat a törvény oltalmára — törvényen kívül állók; másodszor azok, a kik természetök és érdemeik kiválósága által felülemelkedtek minden megjutalmaztatáson: legyenek az ilyenek szabadok az államtól s törvényen felül állók. Az ilyeneket önmagokra bizzuk, tegyenek velünk a mit akarnak. Senki se követelje magának, hogy a Sokrates és a Michel Angelo szabálytalanságait falusi mértékkel mérje.

Respublikája nyolczadik könyvében egy kis mennyiség-tani port hint szemeinkbe. Sajnálva látom, hogy annyi fensőbbség után, megengedi a kormányon ülőknek a hazugságot. Plato egy kissé a Gondviselést játssza az alsóbb néposztálylyal szemben, a mint az emberek a kutyaikkal s maeskáikkal szemben engedik ezt meg magoknak.

III.

Swedenborg; vagy a mystikus.

Kiváló egyének közt azok, a kik az emberek előtt legkedvesebbek, nem tartoznak ahhoz az osztályhoz, melyet a nemzetgazda termelőknek nevez; kezökben semmi sincs; nem termesztettek búzát s nem sütöttek kenyeret. nem teleíptettek gyarmatot s nem találtak fel szövő-széket. Az emberiség e város-építő s vásárookra járó fajának becsülésében s szeretetében magasb fokon álló osztály a költőké, a kik az értelmi királyság köréből a gondolatot és képzelődést eszmékkel és képekkel táplálják, melyek az embert kiemelik a gabona és pénz világából s a mindennapi élet kudarczaiért és a munka és kereskedés silányságaiért kárpótolják. Azontúl a bölcsésznek is megvan az értéke, a ki hizeleg a munkás értelmének azzal, hogy őt oly finom megkülönböztetésekbe viszi bele, a melyek új tehetségekre tanítják. Mások talán városokat építenek: az ő dolga megérteni őket s szent tisztelettel tölteni el őket. De van egy más osztály, mely más eszmekörbe vezet minket — az erkölcs vagy az akarat világába. A mi ebben az eszmekörben sajátságos: az az, a mit követel magának. A hol a jog-érzet föllép, elsőséget követel magának minden más

előtt. Más dolgokból én csinállok költészetet; az erkölcsi érzet belőlem.

Sokszor gondoltam, hogy az újabb kritikának az tenné a legnagyobb szolgálatot, a ki a Shakspere és Swedenborg közötti viszony vonalát megvonná. Az emberi szellem mindig zavarban van, értelmiséget követelve, szentséget követelve, egyaránt türelmetlen mindenik iránt, a másik nélkül. A ki e kettőt kibékítné, még nem jelent meg. Ha beleűnünk a szentekbe, Shakspere a menedék-városunk. De ösztönünk egyszerre megtanít, hogy a lét kérdésének kell az elsőnek lenni minden mások előtt — e kérdésnek: honnan? mi? hová? s e kérdések megoldását egy *életben* — nem egy könyvben kell keresnünk. Egy dráma, egy költemény, megközelítő vagy közvetett felelet lehet; de Mózes, Menu, Jézus egyenesen mennek e föladatnak. Az erkölcsi érzet légköre oly nagyság országa, mely minden anyagi pompát játékszerre törpít, de minden nyomorúlt előtt, a kiben értelem van, felnyitja a mindenség kapuit. Szinte erőszakos mohósággal kényszeríti uralmát az emberre. A Korán nyelvén: «Isten szól: az eget és a földet s mind a mi köztök van, azt gondolod, csak játékból teremtettem s hogy nem kell hozzám visszatérned?» Az akarat birodalma ez, s az akaratot, mely a személyiség székhelye, keltvén, a mindenséget személyiséggé látszik átalakítani.

„Lények világa szót neked fogad,

Nem csak tied mind, mind Te vagy magad.“

A szent parancsol minden embernek. A Korán határozottan megkülönbözteti, osztályba sorozza azokat, a kik természettől jók s a kiknek jósága befolyást gyakorol másokra is és ezt az osztályt úgy tünteti föl, mint

a mely a teremtés czélja; a többi osztályok csak úgy bocsáttatnak a lét asztalához, mint amannak kíséretéhez csatlakozók. S a perzsa költő így szól egy ez osztályba tartozó lélekhez:

Menj bátran, mint vendége a lét asztalának,
Te hivatalos vagy, a többi csak utánad!

Ez osztály kiváltsága: a természet titkaiba s szervezetébe magasabb módszer, mint a tapasztalás, útján behatolni. Köznnyelven szólva, a mit egyik ember tapasztalásból tanul meg, a rendkívüli tehetségű azt tapasztalás nélkül kitalálja. Az arabok azt mondják, hogy Abul Khain, az ihletett és Abu Ali Seena, a bölcsész beszélgettek egymással; s mikor elváltak, a bölcsész azt mondta: mind a mit ő lát, én tudom; az ihletett pedig: mind a mit ő tud, én látom. Ha valaki e belátás okát kérdené, a felelet ahhoz a sajátosságához vezetne, a melyet Plato *emlékezés* névvel jelez, s a mely a brahminok lélek-vándorlás-tanában bennfoglaltatik. A lélek többször születvén, vagy a mint a hinduk mondják «a lét útját ezer születésen át tevén meg» — s meglátván azokat a mik itt s a mik az égben s az alvilágban vannak, semmi sincs, a miről ismeretet ne szerzett volna, nem csoda hát, ha bármi dolgot illetőleg képes visszaemlékezni arra, a mit felőle előbb tudott. «Mert a természetben minden összefüggő s kapcsolatos levén s a lélek már előbből ismervén mindent, semmi sem gátolja, hogy bárki, ha csupán egy dolgot is visszaidézett elméjébe, vagy köz-nyelven szólva megtanult, magától vissza ne emlékezzék összes előbbi tudására s ismét ki ne találja mind a többi, ha elég bátorsága van s a keresésbe bele nem fárad. Mert kutatás és tanulás mind csak visszaemlékezés.» Mennyivel inkább, ha az a ki keres, szent

és istenes lélek! Mert, egyesülve az eredeti lélekkel, a ki által s a kiben minden dolog létezik, az ember lelke könnyen átfoly minden dologba s minden dolog ő belé, — összevegyülnek; s ő, szervezetükkel és törvényeikkel rokonságba jó s egyesül.

Nehéz, titkos és rémségekkel teljes ösvény ez. A régiek extasisnak, vagy önkívületnek nevezik, a lélek, gondolkodni, kilép a maga testéből. Minden vallás-történet tud a szentek «elragadtatása»-ról — melyet üdvösségnek mond, de az öröm minden jele nélkül való, komoly, magános, sőt szomorú üdvösség. Plotinus így nevezte: «az egyedülinek az egyedülihez menekülése». Μυστικ, szem-behúnyás, s innen a *mystikus* szó. A Sokrates, Plotinus, Porphyros, Böhme, Bunyan, Fox, Pascal, Guion, Swedenborg elragadtatásai* önkénytelen jutnak eszünkbe. De ép ily önkénytelenül jut eszünkbe, hogy betegség kíséri. Ez az «üdvösség» ijesztve jó s az azt elfogadó léleknek megrázkódtatásával jár. «Túlfeszíti a test bérházát» s örvöngővé teszi az embert; vagy bizonyos erőszakos lökést ad, mely megbénítja ítéletét. A vallásos átszellemülés legnevezetesebb eseteibe valami betegesség vegyült, daczára az értelmi erő kétségtelen megnövekedésének. A legfőbb jó szükségkép von-e maga után oly valamit a mi ellensúlyozza s hitelét veszi?

„Valóban elveszi,

Ha legmagasb pontjára hág, erőnk
S tökélyeink javát és jellegét.“

Mondjuk-e, hogy a gazdálkodó anya annyi földet és annyi tüzet ad, súly és mérték szerint kiszabva, egy ember alkotására s egy szemernyivel sem többet,

* Hát a Pál apostolé?

A ford.

habár egy nemzet veszne is el vezér hijján? Azért az Isten embereinek tudományukat kín vagy örültség árán kell megvásárolniok. Ha tiszta szenet, karbunkulust vagy gyémántot kívánsz az agy átlátszóvá tételére, a törzsnek és a szerveknek annál durvábbaknak kell lenniök; porcellán helyett agyagnak, sárnak kell maradniok.

Az újabb korban nem volt az ilyen befelé fordított léleknek nevezetesebb példája, mint az 1688-ban Stockholmban született Swedenborg. E férfi, a ki kortársai előtt csak mint álomlátó s holdsugár-kivonat tűnt fel, kétségbevonhatatlanul a legvalósabb életet élte, az akkor élők közt: és most, midőn az akkori, királyi s fejedelmi Frigyesek, Christiernák és Brunswickok már feledésbe merültek, kezd helyet foglalni ezerek lelkében. Mint nagy emberekkel történni szokott, ő is, tehetségei sokféleségével s mennyiségével, több egyén összetételének látszott: mint az óriásra nőtt gyümölcsök, melyek négy vagy öt külön virág egyesüléséből érnek a kertekben. Alkata nagyobb méretű s a nagy terjedelem előnyeivel bír. Valamint könnyebb a nagy éggör visszaverődését nagyobb gömbben — ha némi repedés vagy folt van is rajta — meglátni, mint egy vízcsöppben — úgy a nagyarányú emberek, bár némi túlsággal vagy bolondsággal bírnak is, mint Newton vagy Pascal, többet használnak nekünk, mint az egyensúlyozott közepszerű lelkek.

Ifjúsága s nevelése nem maradhatott rendkívüliségek nélkül. Olyan fiú nem füttyöréshetett s tánczolhatott; hanem hegyekben és bányákban ásogatva, chemiába, optikába, physiologiába, matematikába és astronomiába belekukkantgatva járt, képeket keresni a maga sokoldalú és fogékony agyának méreteihez. Tanuló volt

kis korától fogva s Upsalában nevededett. Huszonnyolcz éves korában, XII. Károly a bányatörvényszék ülnökévé nevezte ki. 1716-ban négy évre elhagyta hazáját s Anglia, Holland, Francia- és Németország egyetemeit látogatta. Nagy mérnöki műveletet végzett 1718-ban, Frederikshall ostrománál, két gályát, öt hajót és egy tengeri naszádot vontatva szárazon tizennégy angol mérföldnyire, királyi szolgálatra. 1721-ben beutazta Európát, bányákat és olvasztókat tanulmányozva. 1716-ban kiadta a *Daedalus Hyperboreus*-t s ez időtől kezdve harmincz éven át tudományos munkái megírásával s kiadásával foglalkozott. Hasonló erővel adta magát a hittudományi tanulmányokra. 1743-ban, ötvennégy éves korában kezdődött — úgynevezett — illumináltsága. Minden ásványtudományát s hajókat szárazon vontató erőműtanát elnyelte ez az önkívüliség. Megszűnt tudományos munkákat adni ki, visszavonult minden gyakorlati működéstől s magát egészen terjedelmes theologiai munkái írására s közrebocsátására adta, melyeket saját vagy a braunschweigi vagy más hercegek költségén nyomtatott Drezdában, Lipsében, Londonban vagy Amsterdamban. Később lemondott ülnöki hivataláról, de az azzal járó fizetés élete hosszáig meghagyatott neki. Kötelességei meghitt ismeretségbe hozták őt XII. Károlylyal, ki gyakran kérte tanácsát s nagy tiszteletben tartotta. Hasonló kegyben részesítette utóda is. Az 1751-ki országgyűlésen, mondja Hopken gróf, a legalaposabb pénzügyi előterjesztések az ő tollából eredtek. Svédországban, úgy látszik, kiváló tekintélyben állott. Ritka tanultsága s gyakorlati esze — s a mely hozzájárult, jós-látási híre s rendkívüli vallási tudománya és tehetsége, királynőket, nemeseket, papokat, hajótulajdonosakat s a népsokaságot azokban a kikötők-

ben, melyeket sok utazásaiban meglátogatott, mind körébe vonta. A papság némi akadályokat gördített vallásos munkái behozatala s kiadása elébe, de úgy látszik hatalmas emberek pártfogását sikerült megszereznie. Sohasem nősült meg. Rendkívül szerény és udvarias volt magaviselésében : szokásaiban egyszerű ; kenyérrel, tejjel, zöldséggel élt ; nagy kert közepén álló házban lakott ; több ízben járt Angliában, a hol, úgy látszik a tudósok és kitűnőségek figyelmét egyáltalában nem vonta magára ; s Londonban halt meg, 1772. márczius 29-kén, agyszélhűtésben, nyolczvanöt éves korában. Úgy írják le, Londonban tartózkodása idején, mint csöndes, papi-magavisetű embert, a ki a theától és kávétól nem idegen s szereti a gyermekeket. Mikor bársony díszruhában volt, kardot viselt s ha kiment a házból, aranygombos bottal járt. Ismeretes arczképe ó-divatú kabátban és parókával ábrázolja, de tekintete tévedező, levegőben járó.

A szellem, mely arra volt hivatva, hogy korának tudományát sokkal mélyebb tudománynyal hassa át, hogy átlépje a tér és idő korlátait, behasson a homályos szellemvilágba s megkisértse új vallást adni a világnak, tudományát kőbányákon és vaskohókon, olvasztó kemencéken és tégelyeken, hajó-ácsműhelyekben s bonczoló termekben kezdte. Talán senki sincs, a ki ily különböző tárgyakról szóló műveit kellőleg, meg tudná ítélni. Örülünk hallani, hogy fémekről és bányákról szóló könyveit az ahhoz értők igen nagyra becsülik. Úgy látszik több részben megelőzte a tizenkilencedik század tudását ; megelőzte a csillagászatban a hetedik bolygó fölfedezését — de fájdalom nem a nyolczadikét is ; megelőzte az újabb csillagászat nézeteit a bolygóknak a naphól származásról ; a mágnesség körül több későbbi tudós egyes fontos kísérleteit s következtetéseit ; a

vegytánban a parányok elméletét; a boncztanban a Schlich-ting, Monro és Wilson felfedezéseit először magyarázta meg a tudó működését. Kitűnő angol kiadója, nagylelkűen, számba sem veszi az ő fölfedezéseit, mivel nagyobb mintsem azzal gondolna, hogy eredeti legyen; s abból, a mit nélkülözhet, ítélhetjük meg a mi megmaradt neki.

Óriás szellem, rengeteg tért foglal el korából, mely meg nem érti, mert sokkal messzibb góczpontra van szükség, hogy áttekinthető legyen. Mint Aristoteles, Baco, Selden, Humboldt, ő is azt hiteti el velünk, hogy a tudás temérdeksége, az emberi szellemnek a természetben mintegy mindenütt jelenvalósága, lehetséges. — Felséges szemlélete, mint egy toronyból, a természet és művészetek fölött, a nélkül hogy a dolgok összefüggését s egymásutánját valaha elvesztené szemeiből, majdnem valósítja azt a képet, melyet *Principiá*-iban maga rajzolt az ember eredeti teljességéről. Egyes fölfedezéseit s azok érdemét felülmúlja magával való egyenlőségének fő-érdeme. Egy csöpp víz is magában foglalja a tenger tulajdonságait, de nem mutathat vihart. Megvan egy zenekarnak, meg egy fuvalának a maga szépsége, egy hadseregnek mint egy hősnek a maga ereje; és Swedenborgban azok, a kik az új kor könyveivel legismerősebbek, a tömeg becsét bámulják leginkább. Egyike az irodalmi missuriumok- és mastodonoknak, őt a közönséges tudósnak egész kollegiuma sem ítélheti meg. Bátor megjelenése szétrebbentené egy egyetem összes talárjait. Könyveink mind hamisak, töredékességük miatt; ítéleteik csak elmés szavak s nem természetes beszéd részei, a természetben lelt gyönyör vagy meglepetés gyermekies kifejezései; vagy, a mi még rosszabb, rövid ideig tartó hírességeket hetvenkedésöknek vagy a természet rendjétől való

idegenkedésöknek köszönik; csak valami meglepő, vagy különcség levén bennök, szándékosan természetellenes s akarattal arra czélzó, hogy meglepetést idézzenek elő, mint a szemfényvesztők, kik elrejtik művészetök eszközeit. De Swedenborg rendszeres s a világra van tekintettel minden mondatában; minden szerszámát élénk tárja; tehetségei csillagászati pontossággal működnek s bámulatos irálya ment minden csalfaságtól s öntetszelgéstől.

Swedenborg nagy eszmék légkörébe mintegy beleszületett. Bajos megmondani mi volt sajátja: de életét a mindenség legnemesebb képei nemesítették meg. Az erőteljes aristotelesi módszer, szélességével és szabatoságával, megszügyenítve a mi meddő s kimért logikánkat lángeszű szétsugárzásával, járatos lévén sorokban és fokozatokban, hatásokban és végezőlokban, élesen meg tudva különböztetni az erőt a formától, a lényegét az esetlegestől, műszavaival s meghatározásaival széles országutat nyitva a természetbe — izmos bölcsészek faját nevelte. Harwey kimutatta a vérkeringést; Gilbert bebizonyította, hogy a föld mágnes; Descartes, a Gilbert mágnesre nyomán, annak örvényeivel, spirálisaival és sarkiallásával, egész Európát betöltötte az örvény-mozgás — mint a természet titka — vezéreszméjével. Newton, abban az évben, melyben Swedenborg született, bocsátotta közre *Principiáit*-t megállapította az általános nehézkedést. Malpighi, a Hippokrates, Leucippus és Lucretius nagy tanait követve, nyomatékokot adott annak a tantételnek, hogy a természet parányokkal dolgozik, — *tota in minimis existit natura*. Páratlan bonczolók, mint Swammerdam, Leeuwenhoek, Winslow, Eustachius, Heister, Vesalius, Boerhaave, nem hagytak a bonczkésnek és a mikroskopnak semmi fölfedezni valót az emberi s összehasonlító

boneztanban; Linné, a Swedenborg kortársa, gyönyörű tudományában azt erősítette, hogy a természet mindenütt hasonló magához; s végre a módszer nemességét, az elvek legszélesb alkalmazását a kosmológiában Leibnitznél és Wolff Keresztélynél találjuk, míg Locke és Grotius az erkölcsi érvet érvényesítették. Mi maradt ezek után egy oly legnagyobb szabású szellemnek, mint hogy átmenve az ő területeiken, mindent igazoljon s egybefoglaljon? Könnyű megtalálni ama szellemekben a Swedenborg tanulmányai eredetét s feladatai fogalmazását. Ő képes volt magáévá tenni és megeleveníteni az eszmék e tömegét. De épen e lángelmék közelo-konsága, kiknek egyike vagy másika állította fel az ő összes vezéreszméit, teszi Swedenborgot egy újabb példájává annak, mily nehéz — még a legtermékenyebb lángésznek is, a természet valamely törvényének feltalálásában s kijelentésében eredetiséget bizonyítani.

Kedvencz nézeteit a Formák tanának, a Sorok és Fokozatok tanának, a Behatás tanának, a Vonatkozás tanának nevezte el. E tanok megállapítását érdemes az ő könyvéből tanulmányozni. Nem mindenki olvashatja, de a ki igen, azt dúsan jutalmazza. Theologiai munkái nagyon becsesek azért, hogy ezeket megvilágítják; Iratai egy magányos és erőteljes tudósna-k elég könyvtár volnának s az *Állatország Gazdasága* azon könyvek egyike, melyek a gondolkodás következetes méltóságával az emberi nemnek dicsőségére válnak. A kőzeteket és fémeket valami czélból tanulmányozta; sokoldalú s alapos tudása irányát a gondolat kihegyezett nyilaitól fénylővé teszi, hasonlóvá egy téli reggelhez, mikor a levegő kristályoktól csillog. A tárgy s a tételek nagysága adja meg az irálynak a nagyságot. Képes volt a kosmológiára, az

azonosság ama veleszületett felfogásánál fogva, mely előtt a puszta nagyság nem jelentett semmit. A mágnes-vas parányában meglátta azt a sajátságot, mely a nap és a bolygók csavar-forgását idézi elő.

Ime az eszmék a melyekben élt: minden törvény egyetemessége a természetben; a Plato tana a lépcsőzetről, vagy fokozatokról; mindeniknek a másikba át- vagy visszaváltozása s ez által fennálló vonatkozás minden dolgok között; ama szép titok, hogy a kicsiny magyarázza a nagyot, a nagy pedig a kicsinyt; az ember központisége a természetben s az összefüggés, mely az összes dolgok közt fennáll. Úgy látta, hogy az emberi test szorosán egyetemes, vagy is oly közeg, mely által a lélek az összes anyagi világból táplálkozik s táplálja azt; úgy hogy azt tartotta, éles ellentétben a skeptikusokkal, hogy «minél bölcebb az ember, annál nagyobb imádója az istenségnek». Egyszóval, hívője volt az *Azonosság*-bölcsezetnek, melyet nemcsak üres szóként tartott, mint a berlini és bostoni álmodozók, hanem hosszú évek munkájával s állandó kísérletekkel állapított meg, oly erővel és kitartással, mint a legszívósabb tengerész, a kit zord svéd hazája valaha csak harcza küldött.

Ez elmélet a legrégebb bölcsezszepektől ered s talán a legújabbaktól kapja legjobb magyarázatát. Abban áll, hogy a természet folyvást ismétli eszközeit új meg új téreken. A régi mondás szerint a természet mindig hasonló magához. A növényen a rügy, vagy termő bimbó, levélle nyílik ki, aztán új levélle, azzal a képességgel, hogy a levél bimbórügygyé, porzóvá, magzóvá, szirmmá, csészévé, kehelylyé, vagy maggá alakuljon; a növény egész működése, hogy levelet levélre hozzon elé, vég nélkül, több vagy kevesebb hőt, fényt, nedvet és tápanyagot,

a mitől függ a forma, melyet majdan ölt. Az állatban a természet csigolyát, vagy csigolyákból gerinczet hoz létre, aztán ismét új gerinczesonttal segít magán, korlátozott képességgel alakjának változtatására, — gerinczet gerinczre, a világ végeig. Napjainkban egy költői anatomus azt tanítja, hogy a kígyó vízszintes s az ember függőleges vonal lévén, együtt derékszöget alkotnak s e rejtelmes derékszög vonalai közt minden állat megtalálja a maga helyét; s a hajsza-férget, a rovar-lárvát vagy a kígyót, mint a gerincz típusát vagy megjövendölését állítja fel. Világos, hogy a gerincz egyik végében a természet kisebb mellégerinczeket, karokat állított, a kar végére még kisebbet, kezeket; másik végéhez szintűgy czomb- és lábszár-csontokat s lábakat. Az oszlop tetejére még másik gerinczet állít, mely ott megkettőzteti s kiformalja magát gömbalakba s képezi a koponyát, ismét végtagokkal, úgy hogy a mi amott kéz volt, az itt a felső állkapocs, a mi ott láb, az alsó állkapocs, a kéz- és lábujjak itt alsó és felső fogsor. Ez új gerincz magas czélokra van rendeltetve. Egy új ember az előbbi vállán. Majdnem eldobhatná a törzsét, s új életet folytathatna magában, megfelelően a Plato eszméjének a *Timaeus*-ban. Benne magasabb színvonalon, ismétlődik mindaz, a mi a törzsben végbement. A természet újra felmondja leczkéjét, magasabb hangban. A lélek finomabb test, s ennek táplálkozó, emésztő, áthasonító, kizáró és nemző műveleteit egy új, légies elembe végzi. Itt, az agyban, a táplálkozás egész folyamata ismétlődik, a tapasztalatok fölvétele, feldolgozása s elsajátítása által. A nemzés titka is ismétlődik. Az agyban is him és nőképessegek vannak; itt is van nőszés és termés, s ennek a felhágó lépcsőnek nincs határa, fok fokon. Minden dolog egy

használata végeztével a következőre hivatik, minden fokon pontosan ismétlődve minden szerv s minden működés az utolsóig. Végtelenségre vagyunk elkészítve. Nehezen tetszik s nem szeretünk semmit, a mi véges ; a természetben nincs vég ; de minden dolog befejezve egy hivatását, magasabb rendbe vitetik át s ez emelkedés démoni vagy mennyei világokba vezet. A teremtető erő, mint a zeneszerzők, fáradhatatlanul ismétli folyvást ugyanazt az egyszerű dallamot vagy thémát, most magasabb, majd mélyebb hangon, most magánhangra, majd karban, tízezerszer visszaverődve, míg eget és földet betölt zengzetével.

A nehézkedés, mint Newton magyarázta, jó ; de nagyobb az, ha a vegytanban csak a tömegek törvényét találjuk a legkisebb részekre is kiterjesztve ; s hogy a parányelmélet a chemiai folyamatot is mechanikainak bizonyítja. A metaphysika a nehézkedés egy nemét a szellemi jelenségekben is munkásnak mutatja ; s a francia statisztikusok rengeteg táblázatai a szeszély és humor minden tényét határozott számviszonyokra vezetik vissza. Ha húszezer vagy harmincezer ember közül egy csizmatalpat eszik, vagy a nagyanyját veszi nőül, akkor minden húsz- vagy harmincezer ember közt kell találkozni egynek, a ki csizmatalpat eszik vagy a nagyanyját veszi feleségül. A mit súlynak, vagy nehézkedésnek nevezünk s végsőnek képzelünk, csak egyik ágazata egy hatalmasabb folyamnak, melynek még nem találtunk nevet. A csillagászat nagyon kitűnő tudomány, de át kell jőnie az életbe, hogy teljesen érvényesüljön, s nem maradnia csak a gömböknél és a térben. A vér-tesztecske saját tengelye körül kering az emberi ereken, mint a bolygók az űrben ; s az értelem körei megfelelnek az

égi köröknek. A természetben minden törvény ily egyetemes: evés, alvás és téli álm, körforgás, nemzés, átváltozás, ösvény-mozgás — mind föllelhető a tojásban s a bolygó csillagban. Ezek a nagy rímek, vagy visszaterések a természetben, a kedves és jól ismert arcz, mely minden fordulónál megdöbbentően bukkan elénk oly váratlan álarczban, hogy idegennek véljük, vagy mennyei alakba öltöztetve hasonlóságát — ezekben gyönyörködött a Swedenborg jószeme s vezérnek kell őt tekintenünk abban a forradalomban, mely, eszmét adva a tudománynak, azzal a tapasztalatok czéltalan halmozásának vezérfonalat és alakot és dobogó szívet adott. X

Némi sajnálattal mondom, hogy nyomtatott munkái tudományos mintegy ötven vastag nyolczadrét kötetet tesznek ki, tudományos művei ennek körülbelül felét s úgy látszik, hogy még egy csomó kiadatlan kézírata megmaradt a stockholmi királyi könyvtárban. Tudományos munkái, angolra fordítva, nem rég jelentek meg, kitűnő kiadásban. Swedenborg e tudományos műveket az 1734—1744 közti tíz év alatt adta ki s azóta el voltak feledve, hanyagolva. Száz év eltelté után végre akadt pártfogójok Wilkinson úrban, Londonban, egy bölcész-kritikusban, csak a Lord Baconéhoz hasonlítható megfelelő értelemmel s képzelettel, a ki mestere eltemetett műveit napvilágra hozta, az elfelejtett latinból, kitűnően angolra tette át, hogy hódító s kereskedő nyelvünkön körüljárják a világot. Swedenborg e megdöbbentő megjelenése, száz év múlva, tanítványában — nem kevésbé fontos történeti esemény. A költői igazságszolgáltatás e ténye, mondják, Clissold úr segítségével s a fordító tudományos készsége által hajtatott végre. A bámulatos bevezető értekezések, melyekkel Wilkinson e köteteket gazdagította, Anglia ösz-

szes egykorú bölesészetét háttérbe szorítják s nekem e téren semmi mondani valót nem hagynak fenn.

«Az *Allatország* bámulatos értékű mű. Magasztos czéllal iratott — hogy a tudományt és a lelket, melyek egymástól soká el voltak idegenedve, ismét összehozza. Anatomusnak beszámolója az, az emberi testről, a költészet legmagasabb stíljében. Egy rendesen száraz és visszataszító tárgynak e merész és ragyogó tárgyalása felülmúlhatatlan. Láttá, mint «szó a természet öröklétű orsón, soha ki nem száradó keréken, sohasem nyikorgó tengelyen»; néha megkísérli «fölfedezni azokat a titkos rejtekeket, a hol a természet a tűz mellett ül, műhelye mélyében»; míg a kép előáll, azzal a szigorú hűséggel, melylyel a gyakorlati boncztan alapjára van állítva. Nevezetes, hogy ez a fenkölt szellem feltétlenül a bonczoló módszert választja az összetevő ellenében; s oly könyvben, melynek szelleme merész költői összetét, a rideg tapasztalásra kíván szorítkozni.

Ő ismeri, ha senki más, a természet folyását s tudja mily böles volt az Amasis egykori válasza, midőn valaki azt kívánta tőle, igya ki a tengert: «Szivesen, csak állítsd meg a vizeket, hogy ne folyjanak belé». Kevesen tudtak annyit a természetről s annak titkos útai-módairól s fejezték ki nála finomabbul annak eljárásait. Azt gondolta, hogy a természet ép oly nagyot követel hitüntől, mint a csodák. «Megjegyezte róla (t. i. a természetről), hogy az első elvekről a különböző alárendelteken áthaladtában, nincs egyetlen állapot, melyen át ne ment volna, mintha útja mindeneken át vezetne.» «Mert valahányszor látható jelenségekről magasabbra emelkedik, vagy más szókkal beljebb magába vonul, egyszerre, úgy szólva, eltűnik, mert senki sem tudja, mi lett

belőle, vagy hova ment; úgy, hogy a tudományt kell segítséggül hívni, hogy nyomait követhessük.»

A kutatásnak a végcél világánál való folytatása bámulatos életet, mintegy személyiséget kölcsönöz ez egész műnek. E könyv jelenti be legkedvenczebb hitczikkeit. A Hippokrates régi tana, hogy az agy egy mirigy; s a Leucippusé, hogy a parány a tömeg által ismerhető meg; vagy Platónál, a makrokosmos a mikrokosmos által; és a Lucretius verseiben:

..... a csont apró, piczi csontból

Úgy a husos belrész is több apró, piczi húsból

Származik; aztán szinte hasonló módon a vér is

Több egymásba folyó vércseppből vészi eredetét;

Igy lehet állni elő az arany morzsákból aranynak,

És sok porszemnek kész földdé nőni magát ki,

Szikrákból tűznek, cseppekből viznek eredni.

(De rer. nat. I. Lib. 835.— .)

és a mit Malpighi e mondatba vont össze: «a természet a legkisebbekben van meg egészen» — kedvencz eszméje Swedenborgnak. «Állandó törvénye a szerves testnek, hogy a terjedelmes, összetett és látható alakok kisebb, egyszerűbb s végül láthatatlan alakokból állanak fenn s léteznek, a melyek hasonlóan hatnak mint a nagyobbak, de tökéletesebben s egyetemesebben; a legkisebbek pedig oly tökélyesen s egyetemesen, hogy az egész mindenségöket képviselő eszmét magukban foglalják.» Minden szerv egyes alkatrészei megannyi kis szervek, egyneműek azzal, mely belőlük össze van téve; a nyelv egységei kis nyelvek, a gyomoréi kis gyomrok, a szívéi kis szívek. E termékeny eszme kulcsát adja minden titoknak. A mi igen kicsi volt arra, hogy a szem fölfedezhesse, azt elolvasták összetételében; a mi meg igen

nagy, azt részeiből ismerjük meg. Nem is fogy ki ez eszme alkalmazásából. «Az éhség sok kis éhségek öszszegyülése, vagy vérvesztés az egész test kis ereiből.» Theológiájának is ez a kulcsa. «Az ember igen-igen kis égféle, mely a szellemvilágnak s az égnek felel meg. Az ember minden egyes eszméje, minden indulata, sőt minden indulatának minden egyes része az ő képe és hasonlata. A lelket egyetien gondolatából meg lehet ismerni. Isten a nagy ember.»

Természetvizsgálatának e merészsége és teljessége a formák elméletét is megkivánta. «A formák a legalacsonyabbról a legmagasabbig sorban emelkednek. A legalacsonyabb forma szögletes, azaz a föld és test; a második közelebbi magasságú forma a kör-alak, melyet folytonos-szögletűnek is neveznek, mivel a kör kerülete folytonos szög. E fölött van a csavarvonal, a köralakok szülője és mérője; átmérői nem egyenes vonalak, hanem változó görbék s középpontjuk gömbfelület; ezért is nevezik folytonos köralaknak. E fölött van a forgó, vagy mennyei — legfölül pedig a folytonos égi, vagy szellemi.»

Csoda-e, hogy ily merész lélek megtegye az utolsó lépést is — vagyis hogy megkísértse elérni a tudományok tudományát, mely fölnyissa a világ értelmének a zárát? Az *Állatország* első kötetében pedzi e tárgyat is, egy nevezetes jegyzetben.

«Képviselet-és Vonatkozás-tanunkban szólni fogunk mind e két hasonlóságról, a képlegesről és tipikusról, és azokról a bámulatba ejtő dolgokról, melyek előfordulnak, nem mondom csak az élő testben, hanem mindenütt a természetben s melyek annyira megfelelnek a legmagasb és szellemi dolgoknak, hogy az ember kész volna megesküdni, hogy a természeti világ tisztán csak képleges

kifejezése a szellemi világnak ; úgyannyira, hogy mikor valamely természeti igazságot physikai és határozott hangalakokban akarunk kifejezni s e kifejezéseket egyszerűen csak a megfelelő szellemi kifejezésekre fordítjuk át: ez által mindig valamely szellemi igazságot vagy theologiai tételt hozunk ki a physikai igazság vagy törvény helyébe: bár semmi halandó sem jósolhatta volna meg, hogy pusztán betűszerinti fordítás folytán ilyesmi származhasson, mert hiszen az egyik tanítás, külön tekintve a másiktól, nem látszik azzal semmi legkisebb rokonságban is lenni. Szándékozom alább egy csomó példáját mutatni föl az ily megfeleléségnek és oly szótárt is adni, mely szellemi dolgok nevét foglalja magában, azoknak a természeti tárgyaknak a neveivel, a melyeket amazok helyettesíthetik. Ez a jelképiség átvonul az élő testen.»

Az így kifejtve megállapított tény benne van minden költészetben, példázatban, mesében, a jelképek s hasonlatok használatában s a nyelv szerkezetében. Plato ezt már ismerte, a mint kitűnik «kétszer átmetszett vonalából» Respublikája hatodik könyvében. Lord Bacon úgy találta, hogy igazság és természet csak úgy különböznek, mint a pecsét és lenyomata ; s fel is hozott néhány természettani tételt, erkölcsi és politikai értelmökre átfordítva. Böhme s valamennyi mystikus talány-hajhászó irataiban benne rejlik. A költők, a mennyiben költők, használják, de ők csak úgy tekintik, mint tekintették sok ideig a mágneszt — játékszernek. Először Swedenborg állította fel külön tudományos tételül, mert folyvást előtte lebegett, bár soha senki sem látta. Bennfoglaltatik — mint fentebb kifejtettük — az azonosság és ismétlődés tanában, mert az értelmi sorozat szorosan meg egyezik az anyagi sorozattal. Belátás kellett ahhoz,

mely a dolgokat rendbe és sorba állítja, vagyis inkább oly álláspont, hogy a szemek sarkiránya összeessék a világ tengelyével. A föld öt vagy hatezer éven át táplálta az emberi nemet s volt is már tudománya, vallása, bölcsészete s még sem látta meg a jelentésbeli összefüggést minden rész s mind a többi részek között. S mind ez óráig az irodalomban egy könyv sincs, melyben a dolgok jelképisége tudományosan meg volna világítva. Az ember azt hinné, hogy mihelyt az emberek először megsejtették, hogy minden érzékelhető tárgy — állat, szikla, folyó s levegő — sőt idő és tér — nem magáért van s nem végleg valamely anyagi czélért, hanem mint képes beszéd, hogy más történetet mondjon dolgokról és kötelességekről — azonnal minden más tudományt félre tesznek s egy ily nagyot ígérő tudomány foglal le minden tehetséget s minden ember azt fogja kérdezni minden tárgytól: mit jelent? Miért tart engem itt fogva a láthatár, örömmel, bánatommal, ebben a központban? Mért hallom mindig ugyanazt a jelentést számtalan különböző hangokon s olvasom azon-egy, soha teljesen ki nem fejezett tényt véget nem érő képes beszédekben? De legyen bár, hogy ezeket a dolgokat nem tanulják észszel, vagy hogy századok kellenek hogy egy ily ritka és gazdag szellemet alkossanak s egybe állítsanak, — nincs üstökös, sziklaréteg, ásatag, hal, négy lábú, pók vagy gomba, hogy magáért több tudóst és osztályozót ne érdekelne, mint a dolgok szervezetének jelentése és kimenetele!

De Swedenborg nem volt megelégedve a világ köz-napi szokásaival. Ötvennégy éves korában ezek az eszmék megragadták, s mély elméje engedett annak a veszélyes véleménynek, mely nagyon is gyakori a val-

lások történetében, hogy ő rendkívüli személy, a kinek meg van adva az a kiváltság, hogy angyalokkal és szellemekkel társalogjon; s ez az elragadtatás épen azzal a hivatással kötötte össze magát, hogy neki az érzékelhető világ erkölcsi értelmét kell kimagyaráznia. A természet rendjének helyes s ép oly tág, mint részletes felfogásával az erkölcsi törvények megértését egye-sítette, legtágabb társadalmi vonatkozásaikban; de mind a mit látott, azt szellemi alkatában rejlő, némileg szer-telen alakító hajlamánál fogva nem elvontan látta, hanem képekben, párbeszédekben hallotta s események formá-jában fogta fel: Mikor a törvényt legegészségesebben igyekezett kimondani, kénytelen volt azt parabolákba öltöztetni.

Az új lélektan nem mutatja fel hasonló példáját a megzavart egyensúlynak. Főtehetségei folytatták egész-séges működésüket; s oly olvasónak, a ki az előadó különbségei iránt engedelkeny tud lenni előadásánál, az eredmények mindig tanulságosak, s csattanósabb bizonyosságai az általa hirdetett felséges törvényeknek, mint a minőt a legegyensúlyozottabb ostobaság nyujt-hatna. Megkísérli számot adni új állapotának mivoltáról s azt állítja, hogy «jelenléte a szellemvilágban bizonyos elkülönzéssel jár, de lelkének csak értelmi, nem egyszer-smind akarati oldalára nézve»; s erősíti, hogy «belső látásával világosabban látja a túlvilágban levő dolgokat, mint látja szemeivel az e világban levőket».

Elfogadva azt a hitet, hogy az Ó- és Újtestamentom bizonyos könyvei határozottan allegorikusok vagy angyali s önkívületi módon írvák, hátralevő éveit a betűszerinti értelemből az egyetemesnek kifejtésére fordította. Átvéve Platótól egy ősrégi népről szóló szép meséjét, mikor «az

emberek jobbak voltak mint mi s közelebb laktak az istenekhez», — Swedenborg még hozzá tette, hogy a földet jelképileg használták, hogy ha földi tárgyakat láttak, nem gondolkoztak róluk, hanem csak azokról, melyeket jelentenek. Ettől fogva csak az eszmék és dolgok közti viszony foglalkoztatta. «Maga a szervi alak a ráírt czél hasonlata.» Az ember általában s részleteiben szervezett igazság vagy igazságtalanság, önzés vagy háladatosság. S ez összhangzat okát az *Arcanában* így jelöli meg: «Annak, hogy égen és földön minden dolog képviseleti jellegű, oka abban van, hogy mind az Úr befolyásából vannak az égen át.» Ily vonatkozások föltárásának szándéka, mely megfelelőleg keresztül vive, a világegyetem költeménye lenne, melyben az egész történelem s minden tudomány lényeges szerepet játszanék — nagy mértékben megszűkölt s megcsönkölt a kizárólag theologiai irány következtében, melyet vizsgálatai vettek. Természet-fölfogása nem emberi s egyetemes, hanem titokzatos és héber. Minden természeti tárgyat hittani fogalomhoz köt; nála a ló érzéki értelmiséget jelent; a fa észrevevést; a hold hitet; a macska ezt, a struczmadár azt, az articsóka amazt; minden jelképet szegényesen hozzáköt valamely külön egyházi értelemhez. A ravasz Proteus nem ily tanulékony. A természetben minden egyes jelkép számtalan szerepet játszik, mint az anyag minden részecskéje sorban kering, minden rendszeren át. A központi azonosság minden jelképet alkalmassá tesz egymás után a való dolgok minden sajátságának és árnyalatának a kifejezésére. Az égi vizek átömlésében minden tömlő bele illik minden vízműbe. A természet hamar megbosszulja magát a rideg tudákosságon, mely le akarja lánczolni hullámain. Nem ragaszkodik a betűhöz.

Mindent lángelműleg kell felfogni s lelki állapotunk teljes magaslatán kell állanunk, hogy valamit jól megértsünk.

Hittani iránya így végzetesen szűkebbre szorította természetmagyarázatát s a jelképek szótára még megírásra vár. De a magyarázó, a kit a világ még vár, nem fog oly elődöt találni, a ki a valódi feladatot annyira megközelítette volna.

Swedenborg, könyvei címlapján, «Az Úr Jézus Krisztus szolgájának» nevezi magát; s értelmi erejénél fogva s hatásában csakugyan ő az utolsó Egyházi atya s alig ha lesz több utóda. Nem csoda, hogy erkölcs-bölcsészetének mélysége befolyást biztosított neki, mint tanítónak. A száraz katekizmusokkal szolgáló hervatag hagyományos egyházba ismét beoltotta a természetet, s az istenfélő, kimenekülve az igék és szövegek sekrestyéjéből, meglepetten érzi magát teljes vallása részesesül. Vallása érte gondolkodik s egyetemes alkalmazású. Mindenfelé forgatja s az élet minden részébe beillik, minden körülményt magyaráz és nemesít. Oly vallás helyett, mely őt háromszor vagy négyszer hivatalosan felkereste, — mikor született, mikor megnősült, ha beteg volt s ha meghalt s azontúl soha se gondolt vele: oly tanítást talált, mely őt mindennap elkísérte, még álmába is; elgondolkodásában s megmutatta neki mily hosszú családfán szállnak hozzá gondolatai; el a társaságba s megmutatta neki, mily rokonsággal van kötve a hozzá hasonlókhöz s ellentéteihez; el a természeti tárgyak közé s feltárta eredetöket és jelentésöket, mi hasznos közü-lők, mi ártalmas; s felnyitotta előtte a jövő világot, jelezvén ott ugyanazon törvények folytonosságát. Tanítványai azt mondják, hogy értelmök izmosbodott könyvei tanulmányozása által.

Nincs nehezebb feladata a kritikának, mint az ő theologiai munkái; érdemeik oly túlnyomóak; de sokat is le kell vonni belőlök. Rengeteg és sekélyes terjengésök a füves vagy homokos pusztához hasonló, s össze nem függésök a félrebeszéléshez. Feleslegesen magyarázgatós az emberek tudatlanságáról való meggyőződése rendkívül túlzott. Az emberek igen gyorsan fogadnak be ily fajta igazságokat. Mindazáltal bővelkedik tanulságokban, gazdag a felfedezésekben, és pedig olyanokban, a miket nagyon fontos ismernünk. Eszméi lényeges hasonlatokon alapulnak, mint a hogy a ház hasonlít ahhoz, a ki építette. Ő a tárgyakat törvényeikben, működésük, nem szerkezetük hasonlatában látja. Az igazság kiderítésében állandó módszert s rendet követ, mely szerint a lélek belülről halad kifelé. Mily komolyság és súly, — szeme soha nem kalandoz szét, semmi szele a hiúságnak, semmi tekintet magára, az írói büszkeség semmi jele! elméleti vagy speculativ ember, de a kit a világ leggyakorlatibb embere sem nézhet le. Plato hosszú talárú tudós; az ő ruhája ámbár bársony s majdnem égi szövet, akadémiái öltözet s bő redőzetével akadályozza a mozgást. De ettől a titokzatos embertől Caesar félne s Lykurgus maga is meghajolna előtte.

Swedenborgot erkölcsi belátása, közkeletű tévedések helyreigazítása, erkölcsi törvények hirdetése felül-emelik az összehasonlításon bármely újkori íróval, s feljogosítják őt, hogy a nemzedékeken át üresen állott helyet foglalja el az emberiség törvényhozói sorában. Annak a lassú, de parancsoló befolyásnak, melyet kivívott magának, más vallásos lángelméjéhez hasonlóan, dagadnia és apadnia kell, mielőtt állandó magasságában megállapodik. Bizonyos, hogy a mi valódi és

egyetemes, nem szorúlhat csak arra a szűk körre, mely szellemével rokonszenvez, hanem része lesz a bölcs és helyes gondolkodás közös készletének. A világnak biztos vegyműhelye van, mely gyermekeiből ki tudja vonni a mi bennök értékes s elhullatja a legnagyobbakból is a hitványat és a salakot.

A lélekvándorlás, mely a görög hitregékben otthonos, melyet Ovid összefoglalt, s a hindu lélekvándorlás, s a mely itt tárgyilagos, azaz tényleg megtörténik a testekben, idegen akarat által, a Swedenborg gondolatában bölcsészebb jellegű. Itt alanyi, vagyis teljesen az egyén gondolatától függő. A mindenség tárgyai újra rendezkednek minden egyén körül, annak uralkodó hajlama szerint. Az ember olyan, a milyen gondolata s hajlama. Az ember az akarat ereje által ember, nem a tudás és értelem ereje által. A milyen, úgy lát. A világi házasságok feloldatnak; belső fűz össze mindent a szellemvilágban. A mit az angyalok látnak, az nekik mind mennyei. Minden Sátán embernek képzeletét magát; azoknak, a kik hozzá hasonló gonoszak, tisztességes ember, a megtisztultaknak merő dög. Tömegnek semmi sem állhat ellen: minden nehézkedik, hasonló hasonlóhoz vonzódik; a mit költői igazságnak nevezünk, rögtön érvényt szerez magának. Oly világba jöttünk, mely élő költemény. Minden az, a mi én vagyok. Madár és barom nem madár és barom, hanem a jelenlevő emberek lelkének s akaratának a kifolyása. Mindenki maga készíti a maga házát és állapotát. A lelkeket a halál félelme gyötri s nem emlékeznek rá, hogy már meghaltak. A kik bűnben és csalárdágban leledzenek, félnek minden másztól. A kik levetkezték a szeretetet, futnak és bujdosnak: a társaság, melyhez közelednek, felfedezi mivoltukat s eldobja magától.

A fösvények úgy képzelik magukat, hogy lyukakban bujkálnak, hol le vannak téve kincseik s ezeket egerek háborgatják. Azok a kik jó cselekedetekből érdemet csinálnak maguknak, úgy érzik, hogy fát vágnak. «Ilyenektől azt kérdeztem: nem fáradtak el? Azt felelték: még nem dolgoztak eleget, hogy az eget megérdemeljék.»

Arany-mondatai vannak, melyek különös szépen fejezik ki az erkölcsi törvényeket; mint mikor azt a híres mondását ejtette: «az égben az angyalok folyvást ifjúságuk tavaszkorá felé haladnak, úgy, hogy a legidősebb angyal a legfiatalabbnak látszik». «Minél több angyal, annál több hely számukra.» «Az ember tökéletessége: ha használni szeret». — «A tökéletes ember: az ég». «A mi Tőle van: az Övé.» «A végeczél mindig magasabbra emelkedik, a mint a természet alább száll». — Igazi költői elbeszélése, hogy' írnak a legfelső égben: mivel az ég alakjának megfelelő vonásokkal történik, tanulás nélkül is elolvasható. Majdnem igazolja a természet fölötti látásra való igényét, csodálatos bepillantásával az emberi test és lélek szerkezetébe. «Az égben soha sem szabad senkinek más mögé állani s annak feje hátulját nézni, mert akkor az Úrtól jövő befolyás megzavartatik.» Az angyalok hangjából megismerik az ember szerelmét; a hangtagolásából bölcsességét; szavai értelméből tudományát.

A «*Házasszerelem*»-ben kifejtette a házasság tanát. E könyvről azt lehet mondani, hogy magasztos elemei mellett is eltévesztette czélját. Közel jár ahhoz, hogy dicséneke legyen a Szerelemnek, melyet Plato megkísérlett festeni a *Lakomá*-ban, melyet, mint Dante mondja, Casella énekelt az angyalok közt a paradicsomban; s a mely, a mint joggal dicsőítik, eredetében, élvezetében s hatásában méltán elragadtatásba hozhatja a lelket, a mint minden intéz-

mény, szokások és erkölcsök forrását megnyitja. Könyve nagy lett volna, ha kizárja belőle a héberséget s törvényt góthiasság nélkül állapítja meg, mint erkölcsit s tért engedve annak az emelkedésnek, melyet a dolgok természete követel. Gyönyörű platói kifejtése a házasság tudományának, azt tanítván, hogy a nemi jelleg (genus) egyetemes s nem helyi; a himben férfiaság idomít minden szervet, cselekvést és gondolatot; a nőben nőiesség. Annál fogva a valódi vagyis szellemi világban a házasság viszony nem pillanati, hanem meg nem szűnő és teljes; a szüziesség nem helyi, hanem egyetemes erény; a szüzielenség ép úgy mutatkozik a kereskedésben, vagy faültetésben, vagy beszéd- és bölcselkedésben, mint a nemzésben; és a szűzek, kiket az égben látott, szépek voltak ugyan, de a nők hasonlíthatatlanul szebbek voltak s folyvást még szépültek.

Swedenborg azonban, a maga módja szerint, időleges alakhoz kötötte elméletét. Túlozza a házassági viszonyt; s ámbár a földön talál hamis házasságokat, bölcsőbb választást képzel az égben. De a magasabb rendű lelkék közt minden szeretet és barátság rögtönös. «Szeretsz-e?» annyit jelent: ugyanazt az igazságot látod-e? Ha igen, akkor boldogok vagyunk ugyanazzal a boldogsággal; de íme egyikünk új igazság felfogására jut: el vagyunk válva s a természetben semmi erő nem tarthat együtt bennünket. Tudom, mily gyönyörteljes a szerelem e kelyhe: én érted vagyok, te érettem vagy; de ez csak a gyermek ragaszkodása játékszeréhez; kísérlet megörökíteni a házi tűzhelyt s a nász-szobát; megőrizni a képes ábéczét, melyből első leczkéinket oly kellemesen tanultuk. Az Isten édene tágas és pusztá; mint a kerítésen kívüli táj, ha az esti tűzhelynél rágondolunk, hideg-

nek s elhagyottnak tünik föl, míg a tűz előtt guggolunk; de ha ismét künn vagyunk a szabadban, szánjuk azokat, kik a természet pompáját, gyertyavilág és kártya mellett el tudják felejtetni. Talán a «Házasszerelem» tulajdonképeni tárgya a *Társas élet*, melynek törvényei mélyen meg vannak különböztetve; de a házasságra betűszerint alkalmazva, hamis. Mert a léleknek vőlegénye, vagy menyasszonya Isten. A menny nem a kettő párosodása, hanem minden lelkek közössége. Egy perczig egy gondolat templomában találkozunk s lakozunk s elválunk, mintha el nem válnánk, hogy ismét új gondolattal találkozzunk egy más társaság gyönyörében. *Szeretsz-e?* alantas és birtoki értelmében annyira nem valami isteni, hogy csak ha elhagysz és elveszítesz, hogy oly érzelemnek add át magadat, a mely magasabb mindkettőnknél: én akkor közelítek hozzád s oldalad mellett találom magamat; míg ha rám szegzed szemedet s szerelmemet kéred, visszaíjeded. Tényleg, a szellemi világban minden perczben nemet cserélünk. Te szereted bennem az értéket: akkor én férjed vagyok; de nem magam, hanem értékem kötötte le szerelmedet; s ez az érték csak egy csöppje a felettem levő érték tengerének. A közben én egy másiknak nagyobb érdemét imádom; s így annak a neje leszek. Ő még magasb értéket imád egy más szellemben s ezzel nője vagy befolyásának elfogadója lesz.

Vagy ön-faggató szokásból, melybe belenőtt, vagy féltében azoktól a vétkektől, melyeknek az eszmék emberei alá vannak vetve, ez erkölcsi betegség sajátos alakjának bonczolásában s meghatározásában oly éleselműséget szerzett, melynek egy lelkiismeret sem állhat ellent. Hivatkozom a gondolkodás megszenteltetésére iránti érzékére, hogy mit kívánunk a «tudósoktól». —

X «Okoskodni a hit felett, annyi, mint kételkedni és tagadni.» Fájósan érzékeny volt a tudás és cselekvés közti különbség iránt s ez érzékenységet minduntalan ki is fejezte. Szerinte a bölcsészek viperák, baziliskusok, aspis-kígyók, arany-erek, mennykő-csapások, repülő kígyók; az irodalmi emberek összeesküvők, nyeglék.

De ez a tárgy egy szomorú utógondolatra vezet; hogy itt találjuk a saját nyavalyája székhelyét. Swedenborg talán befelé fordított tehetségei birságát fizette. Siker, vagy a lángész szerencséje a szív és az agy kedvező egyensúlyától látszik függeni; az értelmi és erkölcsi erőnek nehezen eltalálható kellő arányától, melyek talán a chemiai arányok azon törvényének engedelmeskednek, melynél fogva a vegyülésre a térfogatok bizonyos aránya megkívántatik, mint a hogy a gázok, bizonyos meghatározott arányban vegyülnek, de nem akárminőben. Tele poharat vinni nehéz; ez az ember, szív és ész kincseivel pazarul megajándékozva, korán esett veszélyes meghasonlásba magával. *Állatország*-ában azzal lep meg, hogy az elemzést szereti s nem az összetételt; s most, ötven évén túl, irigységbe esik saját esze ellen; s ámbár átlátja, hogy az igazság nem valami, a mi elszigetelve áll s a jóság sem az, hanem mind a kettőnek mindig egyesülni s össze kell házasodni, ő harczot folytat elméjével, a lelkiismeret pártjára áll az ellenében, zátonyra jut minden alkalommal s rágalmazza és szidalmazza azt. Az erőszak azonnal meg van boszulva. A szépség csúnya s a szeretet nem kedves, mihelyt az igazság, az ég egyik fele megtagadtatott; mint mikor a tehetséges emberben a keserűség gúnyt szül s lerontja az ítélő tehetséget. Bölcs ő, de bölcs a maga ellenére. Határtalan fájdalom képe ül s siralom hangja vonul át az

egész komor mindenségen. Vampyr ül a próféta székén s szomorú étvágygyal fordul a kín képei felé. Valóban, nagyobb buzgósággal a madár nem rakja a fészket, vakandok nem túrja a földet, mint ez a lelkek látója új meg új barlangot és poklot borzasztóbbnál borzasztóbbat rak, új meg új ellenségek csoportjai körül. Egy oszlopon ereszkedett le, mely ércnek látszott, de angyali lelkekből volt alkotva, hogy bántódás nélkül szállhasson alá a boldogtalanok közé s tanúja lehessen a lelkek veszedelmének; s hallgatta ott, sokáig, jajveszékéseiket; látta kínzóikat, a kik a gyötrelmeket növelik s a végtelenig feszítik; látta a csalók poklát; a gyilkosok poklát; a bujálkodók poklát; a rablók poklát, a kik embereket ölnek s főznek meg; az alattomosok pokoli hordóját; az ürülékek gödreit; a bosszúállók poklát, kiknek arcza széles, kerek kalácshoz hasonlít s karjaik kerék módjára forognak. Rabelais-n és Swift dékánon kívül senki sem tudott annyit pizsokról és romlottságról.*

Ezeket a könyveket vigyázva kell használni. A gondolat e mulékony képeit veszedelmes ércbe metszeni. Átmenőleg hívek, rögzítve hamisokká válnak. Helyes felfoghatására majdnem az övéhez hasonló lángész kívántatik. De mikor látományai állandó nyelvévé válnak egy sereg minden rangú, korú s tehetségű embernek, akkor egészen elferdülnek. A görög faj bölcs népe megszokta, hogy legértelmesebb és legerényesebb ifjait, nevelés céljából, az eleusisi rejtelmekbe vezesse, a hol nagy pompával és fokozatosan megtanították őket a régi bölcsesség-ismerte legmagasabb igazságokra. Egy lelkes és gondolkodó tizennyolcz-húsz éves ifjú bátran

* Hát Dante? kinek Poklában a képek is sokkal találóbbak.

elolvashatja egyszer Swedenborg e könyveit, a szerelem és lelkiismeret e titkait és azután félredobhatja örökre. A láng-észt mindig kísértik hasonló álmok, mikor ég és pokol nyitva áll előtte. De ezek a képek mindig titokzatosaknak tekintendők, azaz: az igazság egészen önkényes és esetleges képeinek, s nem az igazságnak. Bármely más jelkép csak oly jó volna; akkor ezt bátran lehet nézni.

A Swedenborg világrendszeréből hiányzik a központi önkéntesség; csak erőműtani s nem eleven, nincs benne életnemző erő. Nincs benne semmi egyén. A mindenség egy óriási kristály, melynek minden paránya és rétege szakadatlan sorban és egységben fekszik egymáson, de hidegen és mozdulatlanul. A mi egyéninek és akaratnak látszik — nem az. Közvetítések rengeteg láncolata, a központtól a szélekig, mely minden mágnesi öntevékenységet minden szabadságától s jellemétől megfoszt. Költeményében a mindenség mágnesi álomban szenved s csak a mágnesező lelkét tükrözi. Minden gondolat minden egyes lélekbe az azt környező szellemek egy csoportja útján jó, azokba viszont egy magasabb rendű csoporttól s így tovább. Minden typusa ugyanazokat a — kevés számú — dolgokat jelenti, s minden alakja ugyan azt beszéli; valamennyi beszélő a Swedenborg nyelvén szól; legyenek akárkik és mik, végre ugyan e hangulatra kell jutniok. Ez a Charon szállítja valamennyit a maga esónakján: királyokat, tanácsosokat, lovagokat, tudósokat, Sir Hans Sloane-t, II. György királyt, Mahometet, vagy akárkit s valamennyi ugyanazt a mogorva színt és hangot kapja. Csak a mikor Cicero jelenik meg, jóságos látnokunk akkor akad meg egy kissé, mondván, hogy Ciceróval beszélt, s emberileg megengyhűlvén, jegyzi meg: «egy, a kiben adatott nekem hinnem, Cicero volt» — de a mint az

állítólagos római megszólal, Róma és ékesszólása elfogyatkozik, s csak a theologus Swedenborg marad, mint a többi. Egei s poklai egyaránt komorak, mert minden egyéniség hijjával vannak. Az emberek ezerféle viszonya hiányzik. Az érdeket, mely a természetben minden egyes emberhez fűződik, — (mivel nincs igaza igazában s igaza van nem igazában; mivel daczol minden dogmatikus megállapítással s osztályozással, annyi sok engedményt, véletlent és eshetőséget kell számításba venni; mivel ereje bűneiben van, gyakran ellensúlyozva erényei által) — egészen a társasága iránti rokonszenv nyeli el. E hiány visszahat a rendszer központjára. Ámbár «az Úr» működésére minden sorban névszerinti hivatkozás történik, soha sem válik elevenné. Semmi fény nincs abban a szemben, mely a központból tekint szét s melynek a lények óriási seregét meg kellene eleveníteni.

A Swedenborg szellemének hibája hittani irányában rejlik. Nála semmi sem bír az egyetemes bölcsesség szabad szellemével, hanem mindig templomban vagyunk. Az a héber múzsa, mely az embereket a jónak és rossznak külömségére tanította, ugyanazzal a mértéktelen hatással van rá, melyet a népekre gyakorolt. Lényeg s mód egyaránt szent volt. Palesztina örökre egyik legértékesebb fejezete a világtörténetnek, s örökre a legkevéssbé értékesíthető elem a nevelésben. A Swedenborg szelleme, az újkor legnagyobb szelleme ebben az eszmekörben, abban a törekvésben emésztette föl magát, hogy fölelevenítse s fentartsa azt, a mi már természetes végére ért és a mi a nagy világi Gondviselés folytán visszavonúlt elsőségéből a nyugoti gondolkodás- és kifejezés-mód elől. Swedenborg és Böhme, mind a ketten hibáztak abban, hogy a keresztyén symbolumhoz ragaszkodtak az erkölcsi érzet helyett,

mely számtalan keresztyénségeket, emberiségeket s istenségeket hordoz keblében.

E befolyás túlsága mutatkozik az idegen szólásmódok ízetlen behozatalában. «Mit csináljak én!» kiált fel a türelmetlen olvasó — «jáspissal és sardonyx-szal, beryllec és chalcedonnal? mit a bárkákkal és a páskha-báranyokkal, éfákkal és éfodokkal? mit belpoklosokkal s vérfolyásokkal? mit az égő áldozatokkal s kovásztalan kenyerekkel, tüzes szekerekkel, szarvas és koronás sárkányokkal, behemoth-tal és egyszarvúval.* Jók a keletieknek, nekem semmit sem érnek. Mennél több tudást fordítok magyarázatukra, annál feltűnőbb lesz helyenkivüliségök. Mennél összefüggőbb s kidolgozottabb a rendszer, annál kevésbbé szeretem. Azt mondom a spártai-val: «miért beszélsz annyit oly dologról, a mi nem tartozik a dologra?» Olyan a tudásom, a minőt Isten adott a születés és megszokás által, saját szemem látásában s szemléletében, nem a másé által. Minden képzelenségek közt, ez az idegené, a ki azt kívánja, hogy tegyem félre a magam szólásmódját s vegyem fel az övét s engem pelikánnal és eszterággal mulattat pinty és rigó helyett s pálma- és sittimfákkal rekettye- és diófa helyett — ez a leghasznontalanabb!»

Locke azt mondta: «Isten, mikor a prófétát teremti, nem semmisíti meg az embert». A Swedenborg története megerősíti ezt a mondást. A papi vitatkozások a svéd egyházban, a Luther és Melancthon barátai és ellenségei között, a «csak a hit» és «csak a cselekedetek» fölött, beveszik magukat Swedenborg bölcselkedésébe a világegye-

* Csakhogy mindez nem keresztyén symbolum, hanem ó-testamentomi kép.

tem és a mennyei társadalmak berendezése felől. A lutheránus püspök fia, a ki előtt az egek megnyíltak, úgy, hogy szemeivel látja a leggazdagabb jelképes alakokban a dolgok megdöbbenő igazságát s könyveiben, mintegy mennyei küldetés hatalma alatt, hirdeti az erkölcsi természet elvitathatatlan titkait, mind e rajta nyugvó nagy dolgokkal mégis a lutheránus püspök fia marad; ítéletei egy svéd hitvitázóéi, s széles szörű hódításait átörökös korlátok árán vásárolta meg. Vitatkozó emlékeit magával viszi a lelkeknél tett látogatásaiba is. Olyan mint Michel Angelo, a ki freskóiban azt a bibornokot, a ki őt megsértette, egy csomó ördög közt sütteti meg; vagy mint Dante, a ki minden személyes sérelmét megtorló énekekkel bosszúlja meg; vagy még inkább mint a Montaigne falusi papja, a ki ha jégeső vonul át a falu fölött, azt gondolja, hogy a végítélet következett el s az emberevők már üvöltenek, Swedenborg nem kevésbé ijeszt minket a Melanchton és Luther és Wolfius kínjaival s a saját könyveivel, melyeket az angyaloknak jelent be.

Ugyan e hittudományi bilincsekbe van verve sok dogmája is. Legfőbb álláspontja az erkölcsstanban, hogy a rosszat el kell kerülni, mint a bűnt. De maga sem tudja mi a rossz, vagy mi a jó, a ki azt hiszi, hogy marad még elfoglalandó terület, miután kimondta, hogy a rosszat úgy kell kerülni, mint a rosszat. Nem kétlem, hogy az az óhajítás vezette: helyet adni az Istenség személyes voltának. De egy szót sem mondott többet. Valaki, mondjátok, fél az orbáncztól — bizonyítsátok be neki, hogy az a félelem rossz; valaki fél a pokoltól — bizonyítsátok be, hogy *a félelem* rossz. A ki szereti a jóságot: angyalokat vendégel, tiszteli a tisztesség-

adást s Istennel él. Minél kevesebbet vesződünk bűneinkkel, annál jobb. Senki sem szívesen vesztegeti idejét bűnbánattal. «Szíves kötelesség — mondják a hinduk — mindaz, a mi nem szolgaságra van; tudomány az, a mi szabadulásunkra van; minden más kötelesség csak fáradságra vezet.»

Ebből a veszedelmes hittudományi korlátozásból eredő másik dogma az ő «Pokla». Swedenborgnak ördögei vannak. A rossz, a régi bölcsészek szerint, keletkezésében jó. Hogy létezhetik pusztá gonoszság, a hitetlenség szélső tétele. Észszerű tényező által fenn nem tartható; valódi istentagadás; a legnagyobb szentségtörés. Helyesen mondja Euripides:

Jóság s a lét az istenekben egy;

Ki rólok rosszat hisz: megsemmisíti.

Mily kínos visszásságig jutott a góth theologia, hogy Swedenborg nem tartotta lehetőnek a gonosz lelkek megtérését! De az isteni hatalom soha sem ernyed el; a trágya zöld fűvé s virággá változik a napfényben; s az ember bordélyházban vagy tömlöczben, vagy akasztófán — úton van minden jó és igaz felé. Burns, mikor a maga szilaj humorával, azt mondja a szegény öreg Nicky Bennek:

„Oh gondolj egyet és javulj meg!”

többet ér a bosszúálló theologusnál. Minden csak felületes és elmúló, csak a szeretet és az igazság nem. A legtagabb érzés mindig a legigazibb s nemesebbnek érezzük a hindu Vishnu szellemét: «Én minden ember iránt egyforma vagyok; egy sincs a ki szeretetemre vagy gyűlöletemre érdemes volna. A kik engem imádva szolgálnak, én bennök vagyok, ők bennem. Ha valaki, a kinek utai általában rosszak, csak szolgál nekem, oly

tiszteletre méltó, mint az igaz ember; mindenkép jobban jár s nemsokára erényes lélek lesz és megnyeri az örök üdvösséget.»

Másvilági látásainak képtelen igényeit csak becsületessége s lángesze jogosítják némi komoly figyelembevételre. Látományainak hitelét a részletekbe merülés rontja le. Ha valaki azt mondja, hogy neki a Szent-lélek kijelentette, hogy az Utolsó ítélet (vagy a legutóbbi ítélet) 1757-ben ment végbe; vagy, hogy a hollandiak a túlvilágon a külön saját egökben élnek, és az angolok külön a magokéban: arra azt felelem, hogy a Lélek, mely szent, tartózkodó, hallgatag s törvényszerűen jár el. A szellemek és kísértetek meséi csak fecsegés és jövendőmondások, az igazi Szellem tanításai tartózkodók s részleteket illetőleg tagadók. A Sokrates szelleme nem tanácsolta neki, hogy ezt tegye vagy azt mondja, de ha valami helytelen akart tenni, arról lebeszélte. «Mi az Isten — mondá — azt nem tudom, hogy mi *nem*, azt tudom.» Az indiánok a Legfőbb Valót «Belső Korlát»-nak nevezték. Az ihletett quakerek a magok «világosság»-át nem úgy tüntették fel mint valami tetterre vezérlőt, hanem mint valami helytelennek megakadályozóját. De valódi példák csak a személyes tapasztalatok, melyek e tekintetben feltétlenül megegyezők. Szorosan szólva, a Swedenborg Jelenései a látkörök össze-zavarása, a mi főbejáró hiba ily rendszeres tudósban. Nem egyéb, mint a felület törvényének a lényeg terére, az egyéniségnek és bolondságainak a valóságnak s egyetemesnek birodalmába átvitele, a mi rendbontás és zűrzavar.

Az ég titka fenn van tartva korról korra. Soha egy meggondolatlan vagy közlékeny angyal sem ejtett egy időelőtti szót sem, feleletül a szentek vágyaira s a

halandók félelmeire. Térdeinken lestük volna valamely kiváltságos lélek szavát, a ki szoros engedelmes-séggel párhuzamosítná a maga gondolatait az égi áramokkal, s meg tudná súgni emberi füleknek a most elszállt lélek állapotát s körülményeit. De bizonyos, hogy annak meg kell egyeznie azzal, a mi legjobban a természetben; nem szabad alantabb maradnia ama művész már eddig ismert munkáinál, a ki az égbolt gömbjeit alkotta s az erkölcsi törvényt írta. Üdébbnek kell lennie a szivárványnál, szilárdabbnak a szikláknál, összhangzónak a virágokkal, a folyamokkal, s az őszi csillagok keltével és leszálltával. Dallamos költők is úgy elrekednek mint az utczai énekesek, ha egyszer a természet és a szellem átható hangkulcsa csendül meg -- földrengés, tengermoraj, szívdobbanás, melyek azt a dallamot hozzák létre, a melyre a nap forog, a vér testecskéi s a fák nedvei keringenek.

Ebben a lelki állapotban vesszük a hirt, hogy a látnok megérkezett s elbeszélése véget ért. De abban nincs semmi báj, semmi égi: angyalok helyett kísértetek. Komor múzsája éjt és halált szeret s a mélységeket. «Pokla» mesmeri. Szellemvilága abban a viszonyban áll az igazság nagylelkűségéhez és gyönyöreihez, melyekkel emberi lelkek már megismertettek bennünket, mint valakinek rossz álmai eszményi életéhez. Sötét képeinek végnélküli hatalmában valóban nagyon hasonlít az álom tüneményeihez, melyek éjjelenként sok tisztességes, jóindulatú, de rossz emésztésű urat boldogtalanná tesznek, leskelődve mint egy csavargó eb a teremtés külső udvarában és árkaiban. Mikor az égbe száll, nem hallom annak a hangját. Ne mondja nekem senki, hogy az angyalok közt járt, bizonyosága az, ha ékes szólása engem is azzá tesz. Vagy az angyalok kevésbbé méltóságosak s kedve-

sek-e, mint azok az alakok, melyek tényleg jártak a földön? Azok az angyalok, a kiket nekünk Swedenborg rajzol, nem valami magas fogalmat adnak nekünk fegyelmökről s műveltségökről; megannyi falusi pap, egők falusi ünnep, evangeliomi piknik, vagy francia erénydíjak kiosztása jó-magaviseletű parasztok közt. Mily különös, tudákos, okoskodó, szenvedélytelen s vértelen egy ember az, a ki a lelkeket úgy osztályozza, mint a botanikus rendezi a füveket s kinteljes poklokat úgy vizsgál, mint kréta- és csillámpala-rétegeket. Nincs benne semmi rokonszenv. Föl s alá jár az ember-világban, mint egy újmódi Rhadamanthus, aranygombos pálczával s parókásan, s könnyedén, mint egy verseny-bíró, bánik el a lelkekkel. A meleg, szabad-lég-járta, szenvedély-népesítette világ neki egy hieroglyph-nyelvtan, vagy egy jelképes szabadkőműves-menet. Mi más Böhme Jakab! *ez* reszket a felindulástól és a leggyöngédebb emberszeretettel, szent félelemtől áthatva hallgatja Mesterét, kinek tanításait tolmácsolja; s mikor azt állítja, hogy «a szeretet bizonyos tekintetben nagyobb mint az Isten», szíve oly fenségesen ver, hogy dobogása, bőr-kabátján keresztül, századokon át hallatszik. Ez nagy különbség: Böhme egészségesen s bájosan bölcs, mystikus korlátoltsága s közlékenység-hiánya mellett is. Swedenborg kellemetlenül bölcs s felhalmozott tehetségei daczára visszataszító és bénító.

A nagy egyéniség legjobb ismertető jele. hogy tágas előtért nyit s mint a reggeli táj fuvallata vonz magához Swedenborg visszafelé tekintő szellem, s védvárából és sánczai mögül nem bírjuk kivenni. Némely szellemek örökre vissza vannak tartva attól, hogy a természetbe leszálljanak, mások attól, hogy abból kiemelkedjenek. Sokasított erővel sem szakíthatta el a köldökzsinórt, mely

őt a természethez kötötte; s nem birt a tiszta szellem magaslatára fölemelkedni.

Különös, hogy ez az ember, a ki a jelképek iránti fogékonyságával látta a dolgok költői szerkezetét s az anyagnak a szellemhez való ős eredeti viszonyát, mégis teljesen hijjával volt a költői kifejezés azon készletének, melyet ama fogékonyság szül. Ismerte az anyanyelv elemeit és nyelvtanát — hogy nem birt egy dallamot zenében leolvasni? Saadihoz volt-e hasonló, a ki látomásában mennyei virágokkal akarta megtölteni ruhája szélét, ajándékuł barátainak, de a rózsák illata annyira megittasította, hogy ruhája széle kisiklott kezéből? vagy a mennyei társaság szokásaival ellenkezik-e onnét valamit hozni? vagy csak értelmileg látta a látományt s innen az értelminek az a rajongása, mely könyvein átvonul? Legyen bármint, könyveiben semmi dallam, semmi fölindulás, semmi humor, semmi emelkedés a holt prózai színvonal fölé. Áradozó s részletező képleteiben semmi gyönyör, mert semmi szépség. Fénytelen tájon tévelyegve járunk. A halottak e kertjében soha egy madár se dalolt. A költészet teljes hiánya ily fenkölt lélekben betegességre mutat s mint szép emberben a rekedt hang, bizonyos intést foglal magában. Néha úgy tetszik, nem fogják többé olvasni. Nagy neve közhelylyé válik. Könyvei emléksoborra lettek. Babérja annyira vegyítve van cyprus-sal, a halottszag annyira vegyül a templom tömjénével, hogy gyermekek és lányok a környékét is kerülik.

De a lángész és hírnév e feláldozása a lelkiismeret oltárán minden dicséretet felülmúló érdem. Egy czélnek élt, ítéletet mondott. A jóságot választotta vezérfonalul, melybe fogózkodnia kell a léleknek a természet ez útvesztőjében. Nagy a nézetek harcza azon, hogy mi az igazi középpont. Hajótörésben némelyek a kötelekbe kapaszkodnak, néme-

lyek hordókba, némelyek egy gerendába, némelyek az árboczba — a kormányos tudatosan választ: én ide helyezkedem; minden előbb sülyed el, mint ez; «a ki velem jó, partra jut». Ne támaszkodjál mennyei segélyre, vagy a szellemi gyöngeségen való szájalomra, vagy okosságra, vagy a józan észre, mint az emberek szokása vagy legfőbb esélye: semmi sem tart meg, sem sors, sem egészség, sem bámulatos értelmiség; senki sem tart meg, egyedül csak az egyenesség mindörökre! S oly kitartással, mely soha sem tántorodott meg — tanulmányaiban, felfedezéseiben, álmaiban ő e derék választáshoz ragaszkodik. Úgy képezem őt, mint a hívő zarándokot a hindu legendában, a ki azt mondja: «Legyek bár kutya, vagy sakál, vagy hangya, a természet legalsó rendjében, bármi bőrben, vagy bármi vad, az igazsághoz ragaszkodom, mint biztos létrához, mely az emberhez s az Istenhez vezet».

Swedenborg kettős szolgálatot tett az emberiségnek, melyet még csak most kezdenek ismerni. A tapasztalat és gyakorlat tudományán kezdte s tette első lépéseit; megfigyelte s nyilvánosságra hozta a természet törvényeit; s helyes lépcsőkön haladva, tényekről azok csúcsáig és okáig, kegyeletre tüzelve a bennök érzett összhang által, elmerült annak élvezetébe és tiszteletébe. Ez volt első szolgálata. Ha a dicsőség oly fényes volt az ő szemeknek, hogy el nem viselhették, ha tántorgott a gyönyör elragadtatásában, annál kitűnőbb a látvány, melyet látott, a lét valóságai, melyeknek fénye és sugára általhat rajta s melyeket a látnok gyarlóságai nem homályosíthattak el: ezzel második, szenvedőleges szolgálatot tesz az emberiségnek, talán nem kisebbet az elsónél, a valóságok nagy körében s a szellemi természettől nyert kárpótlásban, mely nem kevésbé dicsőséges s nem kevésbé szép reá nézve.

IV.

Montaigne; vagy a skeptikus.

Minden tény, egyik oldalával az érzéssel, a másikkal az erkölccsel áll viszonyban. A gondolat játéka: az egyik oldal feltűntével kitalálni a másikat; ha a felső van adva, kitalálni az alsót. Semmi sines oly vékony, hogy ez a két oldala ne volna; s ha a szemlélő látta a színét, megfordítja, hogy lássa a visszáját. Az élet e krajczár — kép és írás — dobása. Ebbe a játékba sohasem fáradunk belé, mert még mindig a meglepetés könnyű borzongása lep meg a másik oldal fölülfordulásánál, a kettő ellentétén. Az embert elragadja a szerencséje s elgondolkodik, mit jelent e szerencse? Utczára viszi portékáját — s megesik rajta, hogy őt is eladják s megveszik. Látja egy emberi arcz szépségét, keresi annak a szépségnek az okát, melynek még szebbnek kell lennie. Felépíti szerencséjét, megtartja a törvényeket, szereti gyermekeit; de azért azt kérdi magától: miért? mi végre? Ezt a kép- és írást a bölcsészet nyelven Végtelennek és Végesnek, Viszonylagosnak és Absolutnak, Látszólagosnak és Valódinak nevezik s még más szép neveken.

Minden ember a természet ez egyik vagy másik oldala iránt való hajlandósággal születik s könnyen megeshetik, hogy az emberek az egyikre vagy a másikkra adják ma-

gokat. Egyik résznek érzéke van a különbségek iránt s tényekkel és látszatokkal, városokkal és emberekkel foglalkozik s azzal, hogy bizonyos dolgokat keresztül vigyen: ezek a tehetségesek és tevékenyek. A másik résznek az azonosság iránt van felfogása: ezek a hit és bölcsészet, a lángész emberei.

Mind a két fajta lovas túlhajt: Plotinus csak bölcsészekben hiszen, Fenelon csak szentekben, Pindar és Byron a költőkben. Olvassátok azt a fenhéjázó nyelvet, melyen Plato és követői beszélnek mindenkiről, a ki nem hódol fényes elvonásaiknak: azoknak tücskeik és bogaraik vannak. Az írók rendesen kevélyek és kizárólagosak. A Pope és Swift leveleiben minden ember körülök szörnyeteg; s a Goethe és Schiller levelezése, korunkban, alig szelídebb.

Könnyű belátni, honnan ered ez a követelődzés. A lángész lángész az első pillantásában, melyet bármely tárgyra vet. Szeme talán teremtő erővel bír? Ha nem marad a dolog színénél és alakjánál, hanem célját tekinti: mindjárt alábbra becsüli a tényleges tárgyat. Hatalmas perceiben gondolata felbontja a természet és művészet alkotásait okaikra, úgy hogy a művek nehézkeseknek s fogyatékosoknak látszanak. Oly fogalma van a szépségről, melyet a szobrász nem bír megtestesíteni. Festmény, szobor, templom, vasút, gőz-erőmű, először a művész lelkében élt hibátlanul, folt és repedés nélkül, a mi a kivitt mintát rontja. Így az egyház, az állam, az iskola, az udvar, a társadalom s minden intézmény. Nem csoda, ha ezek az emberek, megemlékezve mit láttak eszmében s reméltek attól, megvetőleg erősítik az eszmék felsőségét. Látván valamikor, hogy a szerencsés szellem minden művészetet hatalmába hajt, azt mondják: Miért gyötörjük magunkat

felesleges valóításokkal? s mint az álmodó koldus, úgy mernek beszélni, mintha mindez értékek már tényleg megvolnának.

Más oldalról, a munka, kereskedés és fényűzés emberei, az állatvilág, beleértve az állatot a bölcsészben és költőben is, — s a gyakorlati világ, beleértve a fáradalmas vesződéseket is, melyektől a bölcsészek és költők ép oly kevéssé mentek, mint a többi, — nagy súlylyal nehezedenek a másik részre. A kereskedés utczáinokon nem hisz semmi metaphysikai okban, nem gondol arra a hatalomra, mely kereskedőket s kereskedő-bolygót hozott létre szükségkép, hanem csak gyapjuhoz és gyapothoz, czukorhoz és sóhoz tapad. A választó kerületi gyűléseket, választás napján, épen nem bántja az a gondolat, vajjon mit ér az az egész szavazás. A forró élet egyetlen irányban árad. A gyakorlati irányú emberek szemében, a mig el vannak abba merülve, az eszmék emberei eszeveszettek. Eszök csak *nekik* van.

Minden dolog magával hozza bölcsészétét, tudniillik az okosságot. Senki sem szerezhethet vagyont, hogy azzal együtt egy kevés számtani tudományt is ne szerezne. Angliában, a leggazdagabb országban, mely valaha létezett, a vagyon — összehasonlítva a személyes képességgel — nagyobb becsben áll, mint bárhol másutt. Ebéd után mindenki kevesebbet hisz és többet tagad; az igazság vesztett valamit a varázsából. Ebéd után a számvetés az egyetlen tudomány; az eszmék zavarók, csak fiatal ember gyujtogató örjöngései, melyeket a társadalom józanabb része elítél; s az embert testi és állati tulajdonai szerint becsülik. Spence azt írja, hogy Pope egyszer Sir Godfrey Knellernél volt, mikor ennek unokaöccse, egy guineai kereskedő belépett: «Öcsém — mondá Knel-

ler — itt van szerencséd látni a világ két legnagyobb emberét». — «Nem tudom, milyen nagy emberek önök, — felelt a guineai — de nem tetszik nekem a kinézésök. Gyakran vásároltam külömb embereket mindkettőjöknel, csupa csont és izom, tíz guineáért.» Így bosszulják meg magokat az érzéki emberek az eszmék emberein; a kölcsönt adják vissza nekik. Amazok még meg nem érett következtetésekhez siettek és többet mondtak, mint igaz; emezek csúfolódnak a bölcsészeken s fonttal mérik az embert. Ennyit hisznek: a mustár csípi a nyelvet, a bors tüzes, a dörzsszál gyújt, a revolvertől őrizkedni kell s a nadrágtartó fentartja a nadrágot; egy láda theában sok érzés rejlik; s akárki ékesen szóló lesz, ha jó bort adnak neki. Ha gyöngéd és aggályoskodó vagy, egyél több húspástétomot. Azt tartják, hogy Luther tejet ivott, mikor azt mondta:

«Ki dalt, bort, asszonyt nem szeret,
A míg csak él bolond lehet.»

s mikor egy fiatal tanulónak, a ki az előrerendeltetés és a szabad akarat közt nem tudott eligazodni, azt tanácsolta: igya le magát. «Az idegek az ember», mondja Cabanis. Szomszédom, egy jókedvű bérlő, a korcsmai ivóban, úgy gondolkodik, hogy a pénz arra való, hogy gyorsan s biztosan elköltsük. Ő a maga részéről azt mondja, leönti a torkán s így veszi hasznát.

Ily gondolkodás-módnak az a baja, hogy közönyösségre s azután csömörré vezet. Az élet fölemészt bennünket. Egyszerre mesévé válunk. Ne tüzeskedjél: száz év múlva minden mindegy. Az élet elég jó, de örülnünk kell, ha megszabadulunk tőle s mindenki örül neki. Miért fáradjunk s törjük magunkat? Ételünk csak olyan ízű lesz holnap, mint tegnap volt s végre is jóllakunk vele.

«Ah — mondá egy kedvetlen ismerősöm Oxfordban — semmi sem új, sem igaz, de hát mindegy.»

Valamivel több keserőséggel jajgat a cynikus: életünk olyan mint az a szamár, melyet vásárra hajtanak egy kötés szénával előtte, semmit sem lát, csak a kötés szénát. «Annyi bajjal jár a világra-jövetel» — mondja Lord Bolingbroke — «s még sokkal többel és nyomorúsággal is, eltávozni belőle, hogy alig érdemes egyáltalán itt lenni.» Ismertem egy ilyen fajta bölcsészt, a ki az emberi természetről gyűjtött tapasztalatait röviden e szavakba szokta összefoglalni: «Az ember mind átkozott gaz» — s ennek természetes folyománya: «A világ egymás felültetéséből él, úgy akarok én is».

Az elméleti s a gyakorlati egymást kölcsönösen becs-mérelve s a gúnyolódó a legrosszabb anyagiságot hirdetve: keletkezik egy harmadik párt, a kettő között foglalva helyet — tudniillik a kételkedő. Egyiknek sem ad igazat, mert mindkettő túlságban jár. Úgy igyekszik megvetni a lábát, hogy egyensúlyozó legyen a mérlegen. Nem megy túl a maga mappáján. Látja ez utczaí nép egyoldalúságát s nem akar gibeonita lenni; pártján van az értelmi erőnek, józan főnek s mind annak, a mi azt józanon tartja: sem koczkáztatott vállalat, sem jutalmazatlan önfeláldozás, sem erejének munkával fölemésztése nem kell neki. Ökör vagyok-e, vagy terhes szekér? — Ti mindketten túlságban jártok, mondja. Ti, a kik mindent szilárdnak akartok s olvasztott ólomból a világot: vastag csalódásban éltek. Azt hiszitek, meg vagytok gyökerezve s álltok gyémánt alapon; pedig ha tudásunk végeredményeit tekintjük, olyanok vagytok, mint buborékok a vízben, nem tudjátok honnan s hová s merő csalódásba vagytok bepólyázva, betakarva és begombolva.

Nem hagyja magát félrevezettetni könyv által sem, s nem bolondul a tudós talár után. A tudós osztály önmagának áldozata. Valamennyi sovány és sápadt; lába hideg, feje forró, éjszakája álmatlan, nappal fél, hogy zavarják, merő halványság, éhség, pizsok és önzés. Ha közelítség hozzájuk, s nézed milyen önhittek, — abstrakcióban élnek s éjt, napot azzal töltenek, hogy álmokat álmodnak és a társadalomtól elismerést várnak, valamely igazságra épített becses rendszerért, melynek előadásában azonban semmi arányosság, alkalmazásában semmi igazság, s felállítójában semmi erő nincs annak megtestesítésére s életbeléptetésére.

De világosan látom, úgymond, hogy nem tudok látni. Tudom, hogy az emberi erő nem a végletekben, hanem a végletek kikerülésében van. Én legalább kerülni akarom a mélységemen túli bölcselkedés gyöngeségét. Mi haszna oly tehetségek birtokával hitegetnünk magunkat, a melyekkel nem birunk? Mi haszna oly biztosítókkal hitegetnünk a jövő életre vonatkozólag, melyeket meg nem lehetünk? Miért túlozzuk az erény hatalmát? Miért legyünk angyalok idő előtt? Ezek a húrok, túlfeszítve, elpattannak. Ha van vágyunk a halhatatlanságra, de nincs bizonyosságunk rá, miért ne valljuk be? Ha a bizonyságok pedig ellentmondanak egymásnak, miért ne állapítsuk ezt meg? Ha az őszinte gondolkodó előtt nincs elég alap *igen*-re vagy *nem*-re határozni el magát, miért ne függeszsze fel ítéletét? Unom ezeket a dogmatizálókat s jól laktam azokkal az olesó ügyeskedőkkel, a kik a dogmákat tagadják. Én sem állítok, sem tagadok. Azért vagyok itt, hogy megfontoljam, *σκέπτεσθαι*, miben van a dolog. Megkísértem egyensúlyba hozni a mérleget. Mit ér felállani a szószékbe s folyékonyan hadarni társadalmi,

vallási, természeti elméleteket, holott tudom, hogy azok ellen gyakorlati ellenvetések állanak az útban, melyeken sem én sem társaim nem birunk áthatolni? Minek oly fenhangon beszélni a nyilvánosság előtt, mikor akármelyik szomszédom a székemhez szegezhet oly érvekkel, melyeket nem tudok megczáfolni? Miért állítani, hogy az élet oly egyszerű játék, mikor tudjuk mily finom és kisikló e Proteus? Miért gondolunk mindent egy szűk ketreczbe zárhatni, mikor tudjuk, hogy nem egy, sem kettő, hanem tíz, húsz, ezer dolog van s mind különböző? Miért képzeled, hogy minden igazság a te birtokodban van? Sokat lehet mondani minden oldalról!

Ki tilthatná el a böles kétkedést, látva, hogy nincs gyakorlati kérdés, melynek több mint megközelítő megoldását lehetne adni? Nem nyílt kérdés-e a házasság, mikor állítják a világ kezdete óta, hogy a kik benne vannak, abból menekülni óhajtanak s a kik kívül vannak rajta, bele vágynak? S a Sokrates válasza annak, a ki azt kérdezte tőle, megnősüljön-e? — ma is észszerű, hogy: «akár házasodik, akár nem, meg fogja bánni». — Nem kérdés-e az állam? Minden társadalom véleményei az államról megoszolnak. Senki sem szereti; nagyon sokan utálják s lelkiismereti kételyeket táplálnak engedelmes hűségök miatt; az egyetlen ok védelmére az a félelem, hogy felbontása még rosszabbra vezetne. Másképp van-e az egyházzal? Vagy, hogy oly kérdést vessünk fel, mely az embereket legközelebből érdekli: törekedjék-e a fiatal ember vezető szerepre a törvénykezésben, politikában, kereskedelemben? Nem lehet állítani, hogy ezek akármelyikében is a siker teljesen összevág azzal, a mi lelkében a legjobb, legbensőbb. Elvágja-e hát mindazokat a köteleket, melyek őt a társadalmi állapothoz

szorosan kapcsolják, s tengerre szálljon, eszén kívül, minden vezető nélkül? Sokat lehet mondani mindkét oldalról. Gondolják meg a mai társadalmi rendben fennálló «verseny» — és az «egyesületi s társas munka» barátaai közötti nyílt kérdést. A nemes lelkűek pártolják azt az eszmét, hogy mindenkinek része legyen a munkában; egyedül a munka tisztesség, semmi más nem biztos. Csak a szegény ember kunyhójában terem az erő és erény. S mégis másfelől azt állítják, hogy a munka rontja a testet, megtöri a szellemet s a munkások egyhangúlag kiáltják: nekünk nincsenek gondolataink. A közművelődés, mily nélkülözhetetlen! Nem bocsáthatom meg neked a műveltség hiányát. Pedig a közművelődés egyszerre lerontja a legfőbb szépségét: az önkéntességet. A vad embernek nagyon szükséges a művelődés; de hagyd csak egyszer könyvet olvasni, soha se lesz képes többé nem gondolni a Plutarch hőseire. Egy szóval, minthogy az értelmesség valódi ereje abban áll «nem hagyni azt, a mit tudunk, megzavartatni az által, a mit nem tudunk»; biztosítanunk kellene azokat az előnyöket, a melyekkel rendelkezünk s nem kockáztatnunk, a légies és elérhetetlen után való kapkodással. Ej, semmi agyrem! Menjünk a világba; bocsátkozzunk vállalatokba; tanuljunk, szerezzünk, bírjunk s emelkedjünk. «Az emberek: egy neme a mozgó növénynek, s mint a fák, táplálékuk nagy részét a levegőből veszik. Ha mindig otthon ülnek, elsatnyulnak.» Legyen életünk erőteljes, férfias; tudjuk, a mit tudunk, biztosan; a mivel bírunk, legyen az szilárd és alkalmazatos és a magunké. Többet ér *egy* a kezünkben, mint *kettő* a levegőben. Társalogjunk valódi emberekkel és asszonyokkal, ne lebegő szellemekkel.

Ez a kételkedő igaz alapja, ez a megfontolás, a magával megállapodás, teljességgel nem hitetlenség, nem általános tagadás, nem mindenben kételkedés még abban is, hogy kételkedik; legkevésbé pedig kigúnyolása s gyalázatos becsmérése mind annak, a mi jó és állandó. Ez ép úgy nem az ő álláspontja, mint nem az a bölesészet s a vallás. Ő a megfontoló, az okos, a ki bevonja a vitorlákat, megszámlálja a pénzét, takarékoskodik eszközeivel, s azt hiszi, hogy az embernek több ellensége van, mintsem maga is az legyen magának, hogy nem adhatunk magunknak elég előnyt ebben az egyenetlen harcban, melyben egyik oldalon oly nagy és fáradhatatlan hatalmak sorakoznak s a másikon ez a kicsiny, önhitt, sebezhető lövőházi fabáb, a mi az ember, bukdácsolva föl s alá minden veszedelemben. Oly állás ez, mely jobb védelem okáért van foglalva, mely biztosabb is s fenn is tartható; s elég kényelmes és téres; mint a mikor házat építünk, szabály, hogy se igen magasra, se igen mélyre ne építsük, lejjebb a szelek járásánál, de kiemelve a sárból.

Hullámozó és mozgékony bölesészetre van szükségünk. A. spártai és stoikus rendszerek igen szigorúak és merevek a mi használatunkra; másrészt a Szent János és az engedékenység elmélete igen vékony és légies. Valami ruganyos aczélből szőtt kabát kell nekünk, erős, mint az első s hajlékony, mint a második. Hajóra van szükségünk ezeken a hullámokon, melyeken hanyatunk. Szögletes, dogmás ház forgácsba és szilánkba szakadoz. nek ily különböző elemek viharában. Nem; szilárdul s az ember formájához kell épülnie, hogy egyáltalában megállhasson; mint a hogy a kagyló a tengeren építendő ház mintaképe. Az emberi lélek kell hogy rendszerünk előképe legyen, valami az emberi test a lakóház elő-

képe. Alkalmazkodás az emberi természet sajátossága. Arany-középszer vagyunk, repkedő állandóság, egyensúlyozott vagy időszakos hibák, tengerre épült házak. A bölcsek kételkedő közelebbről akarja szemlélni a legjobb játékot s a főszereplőket; azt a mi a legjobb, bolygónkon; természetet és művészetet, helyeket és eseményeket, de főleg az embereket. Mind a mi emberben kitűnő: kecses alakot, vaskart, rábeszélő ajkak, gazdag agyat, mind a ki ügyes a játékokban és nyelésben — ő mindazt akarja látni s megítélni.

E színjátékra bebocsáttatásnak feltételei: hogy legyen a belépőnek biztos, szilárd s megfogható megélhetése a magáéból; bizonyos módja, megfelelni az élet kikerülhetetlen szükségének; bizonyossága, hogy ügyesen és sikerrel játszott; hogy kimutatta azt a modort, férfierőt, s azokat a tehetségeket, melyek honfi- és kortársai részéről barátságra és bizalomra jogosítják. Mert az élet titkai csak a rokonszenv és egyenlőség előtt tárulnak fel. Az emberek nem bízzák magokat gyermekekre, léhűtőkre, tudákosokra, hanem magokhoz hasonlókra. Bizonyos mértéktartás, a mint mondani szokás; végletek közti állás, melynek megvan a maga minősége, erélyes és önálló jellem, mely nem só vagy cukor, de eléggé világban forgott, hogy eleget tehessen Londonnak és Párisnak s egyszersmind erőteljes és eredeti gondolkodó, kit városok nem ijesztenek meg, de ő fel tudja őket használni: ilyen ember alkalmas arra, hogy a szemlélet e terét elfoglalja.

Ezek a tulajdonok találkoznak a Montaigne jellemében. Mindazáltal, mivel a személyes tisztelet, a mellyel Montaigne iránt viseltetem, talán túlzott lehet, azért az önzők e fejedelmének védpaizsa alatt, igazolására annak, hogy őt választottam a kételkedők képviselőjeül,

egy pár szóval igyekszem megértetni, mikép keletkezett s növekedett rokonszenvem e bámulatos czimbora iránt.

Az «Essays»-k Cottonféle fordításából egy magános kötet maradt rám, mint gyermekre, atyám könyvtárában. Soká elhanyagolva hevert, míg sok év múlva, mikor az iskolából kiszabadultam, elolvastam a könyvet s megszereztem a többi köteteket is. Emlékezem a gyönyörre s csodálatra, melyben éltem, míg olvastam. Úgy tetszett nekem, mintha magam írtam volna a könyvet, valamely korábbi életben, oly őszintén szólt az gondolatom- s tapasztalásomhoz. Történt, hogy Párisban járva 1833-ban, a Père La Chaise temetőben egy Collignon Ágost sírját találtam, a ki 1830-ban halt meg 68 éves korában, s mint sirverse mondta: «igazul élt s magát a Montaigne Essays-i nyomán képezte az erényre». Nehány évvel utóbb egy kiváló angol költővel, Sterling Jánossal ismerkedtem meg; levelezést folytatva vele, megtudtam tőle, hogy Montaigne iránti szeretetből kastélyához zárandokolt, mely most is áll Castellan közelében, Perigordban, s kétszázötven év múltán, könyvtára falairól lemásolta a Montaigne által odaírt feliratokat. Sterling úrnak a Westminster-Review-ban közölt naplóját Hazlitt úr lenyomatta az Essays-k kiadásának Prolegomenáiban. Örömmel hallottam, hogy Shakspere egy újabban fölfedezett kézírása Montaigne Florio-féle fordításának egy példányában volt. Ez az egyetlen könyv, melyről biztosan tudjuk, hogy megvolt a költő könyvtárában. S különös, hogy Florio egy második példányáról, melyet a British Museum (a mint nekem a Museumban mondták) a Shaksperekézírás kímélése szempontjából vásárolt meg — kitűnt, hogy a cím előtti fehér lapján a Ben Jonson sajátkezű névírása áll. Leigh Hunt beszéli Lord Byronról, hogy a

múlt századok nagy írói közt Montaigne volt az egyetlen, a kit bevallott megelégedéssel olvasott. Más körülmények is, melyeket nem szükséges emlitenem, hozzájárultak, hogy a régi jó gascont mindig újjá s halhatatlanná tegyék előttem.

1571-ben, apja halálakor, az akkor harmincznyolcz éves Montaigne abbahagyta a jog-gyakorlatot Bordeaux-ban s birtokán telepedett le. Ámbár élvezetek embere s olykor udvaronc is volt, most tudományos hajlama került fölül s megkedvelte a vidéki nemes-élet nyugal-mát, komolyságát és függetlenségét. Komolyan kezdett a gazdasághoz s majorjait a lehetőségig jövedelmezttette. Egyenes és becsületes, sem csalást, sem megcsalást nem szenvedhetve, esze és jelleme az egész vidék tiszteletét szerezte meg neki. A Liga polgárharczaiban, mikor minden ház erőddé vált, Montaigne nyitva tartotta kapuját s házat védetlenül. Minden párt szabadon jött, ment, s bátorságát és becsületességét mindenik becsülte. A szomszédos főurak s nemesek drágaságaikat és értékpapirjaikat hozzá vitték, hogy biztosságban tartsa. Gibbon e vakbuzgó időkben csak két szabadgondolkodású embert ismer: IV. Henriket és Montaignet.

Montaigne a legőszintébb és legbecsületesebb író. Francia szabadszájúsága a durvaságig megy; de minden bírálatot megelőzőtt saját nagylelkű bevallásával. Akkoriban csak egyik nem számára írtak könyvet s majdnem kizárólag latinul; a humoristának a kifejezés bizonyos meztelensége meg volt engedve, a mit a mai kor illeme, a mindkét nemnek szóló irodalomban, nem enged meg. De, bár a bibliai nyíltság, egyesülve nagyon is egyháziatlan szabadossággal, iratait némely érzékeny olvasó előtt elzárja is, a megbotránkozás felületese. Ő dicsekszik s nagyra van vele, senki se gondolhat s mondhat több

rosszat róla, mint önmaga. Ő majd minden bűnt magára fog s ha van benne valami erény, úgymond, az csak úgy lopózott belé. Szerinte nincs ember, a ki ötször-hatszor meg ne érdemelte volna az akasztófát, s ő magára nézve sem tesz kivételt. «Öt vagy hat ilyen nevet-séges históriát, mondja, lehet beszélni rólam is, mint akármely élő emberről.» De mind e valóban felesleges őszinteség mellett is, rendíthetetlen becsületességéről való vélemény támad minden olvasójában.

«Ha szigorúan s vallásosan meggyóntatom magamat, úgy találom, hogy legjobb erényemen is van a bűnnek bizonyos árnyalata; s félek, hogy Plato, legtisztább erényében, (én, a ki az olynemű erénynek ép oly teljes és őszinte tisztelője vagyok, mint bárki más), ha hallgatózott s fülét magához szorította volna, emberies elegyedtség disharmonikus hangját hallotta volna magában, igaz, hogy csak gyöngé; távoli s egyedül általa hallható hangot.»

Minden képmutatás és nyegleség iránt türelmetlen és lenéző. Oly soká tartózkodott udvari körökben, hogy erős undort kapott a külszíneskedéstől; egy kis káromkodást és szitkozódást is megenged magának; szívesen beszél tengerészekkel és cigányokkal; alkalmaz tolvajnyelvet s utczai balladákat: ajtókat fészít be, míg belebetegszik; szabad levegőre vágy, ha szekercze esik is. Annyit látott hosszú taláros urakat, míg emberevőket kíván látni; s a mesterkélt élet oly idegessé tette, hogy azt hiszi, mennél míveletlenebb valaki, annál jobb. Nyeregben szeret ülni; olvasson más theológiát, nyelvtant vagy metaphysikát másutt. Bármit találtok ő benne, az mind a föld s valódi élet ízét viseli, édes vagy maró vagy szűrös. Betegsége emlékeivel mulattatni olvasóit, nem haboz s olaszországi utazása tele van azzal. Az egyensúly e helyzetét foglalta

el s tartotta meg. Neve fölé egy kétkarú mérleg jelképét rajzolta s ezt írta alá: *Que sçais-je? Mit tudom én?* Mikor czimlapjával szemben arczképét látom, úgy tetszik mintha hallanám, hogy mondja: «Játszhatod a vén okvetetlenkedőt, ha akarod, gúnyolhatsz és túlozhatsz; én az igazság szolgálatában állok s Európa minden állama és egyháza és jövedelme s összes tekintélyei kedvéért sem fogok tovább menni a száraz ténynél, a mint azt látom; inkább fecsegek, mormogok arról, a mit bizonyosan tudok, — házamról és csűrömről, apámról, feleségemről s bérlőimről, régi elnyűtt asztalterítékemről, késeimről s villáimról, mit szoktam enni s mit iszom legszívesebben — s száz ilyen nevetséges semmiségről, aztán meg finom varjútollal finom regényt írok. Szeretem a szürke napot s őszi és téli időt. Szürke s őszi vagyok magam is s pongyolát és régi cipőt, mely lábammat nem szorítja s régi barátokat, kik nem feszélyeznek s egyenes beszédet, melyhez nem kell magamat erőltetnem s agyamat szivattyúznom — tartok legkényelmesebbnek. Az ember helyzete úgy is elég kényes és veszélyes; soha sem lehet magáról s szerencséjéről egy óráig se biztos, nem sodortatik-e valamely szánalmas vagy nevetséges helyzetbe. Mért hetvenkedjem s szenvedlegjem a bölcsészt, a helyett hogy tőlem telhetőleg egyensúlyozzam ezt a tánczó légkajót? Így legalább helyzetemhez mértén élek, cselekvésre készen állok, s végül becsülettel vonulhatok kikötőbe. Ha van valami nevetséges az ily életben, nem az én hibám — a sors és a természet felelős érte.»

Az «*Essays*» e szerint mulattató magánbeszéd mindenről, a mi esetleg eszébe jut, minden czerimonia nélkül, de férfias érzékkel tárgyalva mindent. Voltak mélyebb belátású em-

berek; de elmondhatjuk, hogy soha eszmedúsabb; soha sem unalmas, mindig őszinte s megvan az a tehetsége — érdekeltetni az olvasót minden iránt, a mi őt érdekli.

Ez ember őszintesége s velőssége hatja át mondásait. Nem ismerek könyvet, mely kevésbbé látszanék írva lenni. A társalgás nyelve van. könyvbe vive át. Vágd meg e szókat s vérzenek, csupa véredény, oly elevenek. Úgy lehet bennök gyönyörködni, mint a mikor az emberek a szükségesekeket beszélnek meg a magok dolgáról, ha valami szokatlan körülmény pillanatnyi fontosságot ad a beszéd tárgyának. Mert kovácsok és fuvarosok nem hebegnek beszédjükben, merő golyó-zápor az. Cambridgei emberek igazítják ki magokat s kezdik újra minden fél mondatnál, mindegyre élczes és finom kifejezéseket keresve s elesapongva a tárgytól azok kedvéért. Montaigne fúrfangosan beszél, ismeri a világot, könyveket, magát; józanul beszél, soha sem kiabál, nem protestál, nem eseng; semmi gyöngeség, semmi felindulás, semmi superlativus; nem igyekszik kiugrani a bőréből, nem bohóczkodni, sem tért és időt megsemmisíteni; de erős és szilárd; élvezzi a nap minden pillanatát; szereti a bajt, mert érezteti vele önmagát s a dolgok valódiságát; mint a hogy megcsipjük magunkat, hogy ébrenlétünkről meggyőződünk. Lapályon foglal helyet, ritkán megy a magasba vagy száll a mélybe; szilárd alapot szeret a lába alatt és köveket. Írásaiban nincs lelkesedés, nincs fellengzés; elégedett, magát becsülő, az út közepén járó. Csak egyszer tesz kivételt, — Sokrates iránti szeretetében. Mikor róla beszél, arca egyszerre kigyúl s irálya szenvedélyessé válik.

Montaigne torokgyikban halt meg, hatvan éves korában, 1592-ben. Haldokolva, szobájában mondatott misét. Harminczhárom éves korában nősült. «De — úgy-

mond — ha tőlem függött volna, magát a Bölcseséget sem vettem volna nőül, mégha hozzám jött volna is; de nagyon nehéz azt elkerülni, a köz szokás s az élet rend megkívánja. Tetteim legtöbbjét példa vezérelte, nem saját választásom. Halála óráján is ily súlyt fektetett a szokásra. *Que sçais-je?* Mit tudom-én?

Montaigne e könyve fölött a világ ítelt, lefordítva minden nyelvre s hetvenöt kiadást terjesztve belőle Európában, és pedig válogatott körökben: udvariak, katonák, fejedelmek, világfiak, az elmés emberek s nemeslelkűek köreiben.

Mondjuk-e, hogy Montaigne bölcsen beszélt s igaz és állandó kifejezését adta az emberi gondolkodásnak az élet berendezéséről?

Önkénytelen hívők vagyunk. Csak az igazság, vagy az ok és okozat közötti összefüggés érdekel. Meg vagyunk győződve, hogy mindenben egy szál húzódik végig, arra van felfűzve minden világ, mint megannyi gyöngyszem; s emberek és események és élet csak e szál folytán jönnek hozzánk s jönnek és visszatérnek, csak hogy e szál irányát és folytonosságát lássuk. Oly könyv, vagy állítás, mely arról akar meggyőzni, hogy nincs összekötő szál, hanem csak véletlen és zűrzavar, csak nyomorúság semmiért vagy szerencse minden ok nélkül, bolondtól született hős s hőstől született bolond — lever és elcsüggeszt. Látva vagy látatlanba, hiszünk ily kötelék létezésében. A püsztá tehetség hamisít ily köteléket, a lángész megtalálja a valódiakat. Figyelünk a tudomány emberére, mert a természeti jelenségekben előre megsejtjük azt a törvényes egymásutánt, melyet ő felfedez. Szeretünk mindent, a mi erősít, összeköt és fentart: idegenkedünk mindentől a mi szétszór és leront. Megjelen egy ember, a ki mindenki szemében alkotó és fentartó; jelenléte jól

rendezett társadalmat, földművelést, kereskedelmet, nagy intézményeket s uralmat feltételez. Ha mindez nem léteznék, létesülni kezdene az ő igyekezete által. Annál fogva fölvidítja s megnyugtatja az embereket, a kik benne mindezt könnyen megérik. A különhúzó és lázadók mindenféle igazolhatatlan vádakat emelnek a fennálló köztársaság ellen, de nem állítanak szemünk elé semmi ház- vagy államtervet a sajátjokból. Annál fogva bármily szerény vagy szegényes jóllétet nyújtson is a község, állam vagy életmód, melyet ama tanácsadónk tekint, az emberek mégis joggal őt követik s míg csak fejszével s feszítő vassal jó, visszautasítják az újítót.

De bár természetünknel fogva a létezőt fentartani s az oksági kapcsolatokat keresni szeretjük s elvetjük a rideg és keserű hitetlenséget: a kételkedőknek, kiket Montaigne képvisel, mégis igazuk van: s egy ideig minden ember közéjük tartozik. Minden magasabb lélek átmegy egyszer az egyensúlyozás e területén, mondhatnám inkább: tudni fogja, mikép használhatja föl a természet korlátait és bizonytalanságait mintegy természetes fegyverül a vakon hívók s ostobák túlzásai és alakiassága ellen.

A kételkedés a vizsgálódó magatartása azon különlegességekkel szemben, melyeket a társadalom imád, de a melyeket ő csak irányuknál, és szellemöknél fogva tart tiszteletre méltóknak. Az alap, melyen a skeptikus áll, a templom tornácza. A társadalom nem tűri, hogy a kételynek egy lehelete is fuvassék a fennálló rend ellen. De a szokás kérdésessé tétele minden ponton, kikerülhetetlen állomás minden kiváló szellem növekedésében s bizonyossága, hogy érzékkel bír a minden változásban ugyanaz maradó hatalom árama iránt.

A kiváló szellem egykép ellentétben találja magát a

társadalom bajaival s az orvoslásukra czélzó tervekkel szemben. A böles kételkedő rossz polgár; nem védője a létezőnek; látja a tulajdon önzését s az intézmények tehetetlenségét. De arra sem való, hogy bármely valaha szervezett nép-párttal együtt működjék; mert a pártok mindenkitől odaadást kívánnak, ő pedig átlát a népszerű hazafiságon. Az ő politikája a Sir Walter Raleigh «*A Lélek Izenete*»-é, vagy a Krishnáé a *Baghavatban* «Senki sem méltó az én szeretetemre vagy gyűlöletemre» mialatt törvényt, természettudományt, istenséget, kereskedelmet, szokást, mindent megítél. Ő újító, de az emberbaráti egyesületeknek azért nem jobb tagja. Kitűnik, hogy a munkásnak, a szegénynek, a foglyoknak, a rabszolgáknak nem barátjuk. Előtte tisztán áll, hogy életünk e világban nem oly könnyen kimagyarázható, mint az egyház s az iskolakönyvek mondják. Nem kíván állást foglalni e jótétemények ellen, hogy az ördög ügyészének a szerepét játszsza, s kikürtöljön minden kételyt és minden gúnyt, a mi a napot elhomályosítja előtte. De azt mondja: kételyek *vannak*.

Megragadni vélem az alkalmat, hogy Montaigne-ünk Szent Mihály napját megüljem azzal, hogy elszámoló s leírom e kételyeket és tagadásokat. Igyekszem felkutatni őket barlangjaikban s napvilág elé állítani. Úgy kell bánnunk velők, mint a rendőrség bánik az ismert csavargókkal, a kiket a rendőrhivatalban a közönségnek megmutatnak. Nem lesznek oly félelmesek, mihelyt azonosságuk megállapíttatik s a jegyzékbe beiratnak. De becsületes szándékkal vagyok irántok — hogy ijesztővolumtunknak igazság legyen szolgáltatva. Nem akarok vasárnapi ellenvetéseket tenni, melyek csak azért tétetnek, hogy megczáfoltassanak. A legkeményebbeket vá-

lasztom a mit csak találok, vagy birok velők vagy ők velem.

Nem bántom az anyagelvűek kételyeit. Tudom, hogy ez a négy lábú tan nem fog érvényesülni. Nem fontos, mit gondolnak a denevérek és ökrök. Az első veszélyes jelenség, melyet említek, az értelmi léhaság, mintha ártana az áhitatnak, sokat tudni. A tudomány annak a tudata, hogy semmit sem tudhatunk. Mily tiszteletre méltó az áhitat minden színvonalon! de az értelem előli. Sőt San Carlo, éles eszű s csodálatra méltó barátom, a legbelátóbb emberek egyike, úgy találja, hogy minden emelkedés egyenes irányban, még a fellengő kegyességé is, erre a rémletes belátásra vezet, és árván küldi vissza a rajongót. Az én csodálatra méltó San Carlóm a törvényhozókat és szenteket megmételyezetteknek tartotta. A bárkát üresnek találták; látták, de nem akartak szólni; igyekeztek elriasztani közelítő követőiket, mondván: «Munka, munka, kedves bajtársim, az kell néktek!» Bármily rosszul hatott rám San Carlo e leleplezése, ez a júliusi fagy, ez a pof egy menyaszszonytól, még rosszabb is volt ennél, úgymint a Szentek jóllakottsága, a csömörig. A látások hegyén, még föl sem emelkedve térdeikről, azt mondják: «Úgy veszszük észre, ez a mi áhitatunk és boldogságunk részleges és nyomorék; segítségért a gyanúsított és becsmért Értelmhez, az Észhez, a Mefistofeleshez, a tehetségek erőgyakorlatához kell folyamodnunk!»

Ez mindennek előtt mumussal való ijesztgetés; s bár sok elégia tárgya volt e mi tizenkilencedik századunkban, Byrontól, Goethetől és más kisebb híré költőktől, nem is említve sok jeles magángondolkozót, — megvallom az én képzelődésemre nem tud hatni, mert nekem úgy

tetszik, hogy csak annyi, mintha baba-házakat s fazekasboltokat zúzna össze. A mi megrendíti Róma, vagy Anglia, vagy Genf, vagy Boston egyházát, azért még távolról sem érint egy hiteltvet sem. Azt tartom, hogy az értelem és az erkölcsi érzés egyértelmű; és hogy habár a bölcseszett kiírtja a kísérteteket, de megszerzi a bűn természetes korlátait s a lélek ellenállási erélyét. Azt tartom, mennél bölcsőbb valaki, annál bámulatosabbnak találja a természeti s erkölcsi rendet s annál feltétlenebb megnyugvásra bír emelkedni.

Itt van a hangulatok hatalma, melyek mindent semmibe vesznek, kivéve a tények és nézetek magok szötte szövését. Itt van a temperamentum hatalma, mely oly szembeszökően változtatja a hangulatokat és érzelmeket. Véleményeink mintegy természetünk alkatában rejlenek; s mihelyt valaki eléri azt a súlyt s erélyt, mely az egész gépezetet mozgásba indulni engedi, nem szorul külső példákra, hanem gyorsan megváltoztatja minden véleményét saját életében. Életünk márcziusi idő, zord, derült egy órában. Megindulunk komolyan, fölszentelve, teljes hittel a végzet vaskapcsaiban s hogy életünket megmentjük, világért sem fordulnánk a sarkunkon; de egy könyv, egy szoborkép, vagy csak egy név hangzata, egy szikrát lövel idegeinken át, s rögtön hiszünk az akaratban, karika-gyűrűm a Salamon pecsétjévé válik; sors csak a gyávák számára van, az elszánt léleknek minden lehetséges. Most egy új tapasztalat új irányt ad gondolatainknak, a józan ész visszanyeri zsarnoki hatalmát, azt mondjuk: «No's, a hadsereg végre is a hírnév, szerencse s költészet kapuja; s lássa, egészben véve, az önzés legjobban vet, legjobban nyeseget, a legjobb üzletet csinálja s legjobb polgárokat szül.» Hát egy em-

ber nézetei a jóról és a rosszról, a végzetről és az okozatosságról, egy megzavart álom vagy a rossz emésztés esélyétől függenek? Istenben és kötelességben való hite a gyomor érdekein fordulna meg? S hol a biztosíték *eme* nézetek állandóságára? Nem keresem a francia gyorsaságot: új állam és új egyház hetenként egyszer.* Ez a második ellenvetés; hagyom, érjen a mennyit ér. A mennyiben a lélek változékonyságát bizonyítja, felteszem, hogy maga találja meg orvosságát, hosszabb időszakokra való visszaemlékezésben. Mi némely államnak, minden államnak, a fentartója? Megerősít-e az időkörök általános szava valamely elvet? vagy nem találunk-e az érzések közösségére távoli időkben s helyeken? S ha ez az önérdek hatalmát mutatja, elfogadom azt az isteni törvény részeül s ki kell egyeztetnem a becsvágygyal, a mennyire csak tudom.

Ez a szó, *sors* vagy *végzet*, az ember azon érzetét fejezi ki minden korban, hogy a világ törvényei nem mindig kedveznek nekünk, hanem gyakran sértenek és összezúznak. A sors, természeti mivolt alakjában, mint a fű, nő be minket. Az Időt kaszával, a Szerelmet és Szerencsét vaknak, a Sorsot siketnek festjük. Nagyon csekély hatalmunk van e vadságnak ellenállani, a mely felfal minket. Mit szegezhetünk e kikerülhetetlen, diadalmas és gonosz indulatú erők ellen? Mit tehetek én a faj befolyása ellen életem történetére? Mit tehetek örökölt vagy testalkati hibáim — görvély, vérvizenyő, nemi tehetetlenség — ellen? Mit az éghajlat vagy a barbarizmus ellen, hazámban? Mindent elvitathatok s letagad-

* «Új egyház hetenként», — ez inkább Angliára s Amerikára illik.
A ford.

hatok, csak ezt az örökös Hasat nem, ennek táplálék kell, azt követel s nem tehetem tiszteletre méltóvá.

De a főakadály, melyre az igenlő irány talál s mely mind a többit magába foglalja, a *Tévedés-elviek* (illusionisták) tanában van. Egy leverő nézet van forgalomban, hogy becsaptak bennünket az élet minden főfeladataival — s szabad tevékenység a legüresebb szó. Beadtak nekünk s megvesztegettek bennünket levegővel, tápszerekkel, asszonygyal, gyermekekkel, tudományokkal, eseményekkel — melyek mind úgy hagynak, a hogy találtak. A mennyiségtan, panaszolják, semmi hatást nem tesz a lélekre, változatlan hagyja; s így minden tudomány, így minden esemény és cselekvény. Találok egy embert, a ki átment minden tudományon — bármily ostoba volt is — s minden hivatalon, tudományosan, polgárin, társadalmin, — csak gyermeket láttat. Még is kénytelenek vagyunk azoknak szentelni életünket. Valóban odajutunk, hogy neveltetésünk rendének megállapított szabályául s elméletéül kell elfogadnunk, hogy az Isten substantia s módszere tévesztés. A keleti bölcsek hittek Joganidra istennőben, mint Vishnunak nagy tévesztő erélyében, a ki, mint teljes tudatlanság, csalja az egész világot.

Vagy így állapítsam-e meg? Az élet nagy meglepetése, hogy elmélete és gyakorlata összeegyeztetésének még látszata is hiányzik. Az ész, e magasztalt valódiságot, a törvényt megfoghatjuk olykor-olykor egy-egy csöndes és derült perczen, a munka és gondok — melyek rá úgy sem tartoznak — zajos lármájában; aztán ismét elvesztjük, hónapokra, évekre, — ismét megtaláljuk egy időre, hogy megint elveszítsük. Ha összeszámítjuk az időben, ötven év alatt talán lehet hat okos óránk. De mire jó az a munka és gond? A világban semmi rend-

szert nem találunk, csak a nagy és kicsiny e párhuzamosságát, melyek soha sem hatnak vissza egymásra, sem a közeledésre legkisebb hajlamot sem árulnak el. Tapasztalatok, szerencse, kormányzat, olvasás, írás, mind nem vezetnek a célhoz; mint ha valaki a szobába lép, nem látszik meg rajta, hogy kenyérfa-gyökéren vagy bivalhúson hizott-e meg — azon volt, hogy annyi csontot és izmot szerezzen, a mennyire szüksége van, akár rizsből, akár hóból. Oly roppant nagy az aránytalanság a törvény égmagassága s a végrehajtás hangyája közt, hogy akár jeles ember valaki, akár ostoba, nem oly nagy dolog, mint a hogy mondjuk. Hozzátegyem-e, mint e bűvészet egyik szemfényvesztését, az elszigeteltségnek azt a megdöbbentő törvényét, mely a közreműködést lehetetlenné teszi? A fiatal lélek óhajt a társaságba lépni. De a mivelődés és nagyság minden útja magános börtönbe vezet. Gyakran csalódott. Eszméivel nem számíthatott rokonszenvre a parasztnál, hanem a válogatott és miélt emberekhez ment s ott nem talált támogatásra, csak félreértésre, kedvetlenségre és gúnnyra. Az emberek mindig rosszkor s alkalmatlan időben jönnek; s mindeniknek kiválósága fellobbanó individualismus, mely még jobban elkülöníti.

Ezek — s még több más — a gondolat ama betegségei, melyeket rendes tanítóink nem igyekeznek eltávolítani. Most már, miután a jó természet az erény felé vonz, azt kell-e mondanunk: Nincs semmi kétség — s kitartanunk az igaz mellett? Derekasán vagy gyáván kell-e folytatni életünket? Vagy nem a kételyek elhallgattatása-e minden férfiaság lényege? Az erény neve lehet-e korlát maga az erény előtt? Nem hihetetik-e, hogy egy komoly és vaskos termetű ember kevés jót

talál theában, értekezésekben és a kathekizmusban s erősebb tanítást keres — emberekre, munkára, üzletre, gazdálkodásra, háborúra, bőségre, éhségre, gyűlölésre, szeretetre, kétségre és félelemre van szüksége, hogy világosan lásson a dolgokba, s nincs-e joga azt követelni, hogy a maga módján győződhessék meg? Ha meggyőződött: megéri a fáradságot.

A hit a lélek állításainak elfogadásában, a hitetlenség azok tagadásában áll. Némely lélek képtelen a kételkedésre. A kételyek, melyeket állítólag táplál, inkább udvariasság vagy alkalmazkodás társasága általános beszéd-tárgyához. Bízvást megengedhetik maguknak a bölcselkedés terére szállani, tudván, hogy ismét haza találnak. Bebocsáttatva egyszer a gondolat egébe, nem tartanak attól, hogy visszasülyednek az éjbe, folyvást hivatnak a túlsó oldal felé. Az égben ég van, mennybolt mennybolt felett s istenségekkel vannak körülvéve. Vannak mások, a kiknek az ég érczből van s bezárva le egész a föld színéig. Véralkat kérdése ez, vagy annak, hogy jobban vagy kevésbbé merülünk el a természetbe. Az utolsó osztálynak valami visszaverődött vagy elődi hitet kell kapnia; nem a valódinak látását, csak ösztönszerű megnyugvást az igazat látókban és hívőkben. A hívők magatartása és gondolatai meglepik őket s meggyőzik őket arról, hogy azok láttak valamit, a mi tőlök el van rejtve. De érzéki felfogásuk az ő utolsó álláspontjához szeretné szegezni a hívőt; mialatt ez múlhatatlanul előbbre halad; most a hitetlen, a hit iránti buzgóságból, megégeti a hívőt.

A nagy hívőket mindig hitetleneknek tartják, s a gyakorlatiatlan, rajongó, istentagadó s tényleg számba sem vehető emberek közé számítják. A spiritualista, kényszerítve érzi magát, hogy hitét egy sor kételkedésben fejezze

ki. Kegyes lelkek jőnek hozzá tervekkel s kérik közreműködését. Hogy vonakodhatnék? Már csak az udvariaság s nyájasság is követeli, hogy hozzá járulj ha csak lehet, s kedvezőleg nyilatkozzál, ne hidegen és ridegen. De ő kénytelen így szólni: «Oh, az ily dolgokat jobb magokra hagyni; mit tehetünk? Ezek a részleges bajok és bűnök a levelei s gyümölcse azoknak a fáknek a milyeneket nőni látunk; hasztalan az ág s a bogyó miatt panaszkodni, ha levágod, ismét csak olyan rosszat hajt. Mélyebben kell kezdeni az orvoslást». Az egy napi jótékonyság az ő szemében olyas valami, a mire nem szánhatja rá magát. A köznép kérdései nem az övéi; annak módszere nem az övé; s jó lelke minden ösztönzése ellenére, kénytelen azt mondani, hogy ő ezekben nem találja örömét.

Még az emberek reményeinek drága tanokról — az isteni gondviselésről, a lélek halhatatlanságáról — sem állíthatnak szomszédai olyant, a mit ő helyeselné. De ő, az övéknél több s nem kevesebb hitből tagad. Becsületességből tagad. Inkább kíván a kételkedés tehetetlenségével vádoltatni, mint nem igaz mondással. Hiszek, úgy mond, a mindenség erkölcsi céljában, mely a lelkek üdvére áll fenn; de a ti hitzeiketek nekem torzképeknek látszanak: mért hisseim el őket? Azt mondja valaki: ez hideg és hitetlen? A bölcs és nagylelkű nem mondja azt. Azok örülni fognak messzelátó jóakarátának, a mely az ellenfélnek oda engedheti a hagyomány és közhit egész területét a nélkül hogy parányi erőt is vesztené. Ő látja minden határsértésnek a végét. Fox György látta «hogy: amott van a setétség és halál egy óceánja; — de azon túl a fény és szeretet végetlen tengere, mely átsap a setétség fölött.»

A vég-megoldás, melyben a kételkedés elvész, az erkölcsi érzetben van, mely soha sem veszti el fensőbbiségét.

Minden hangot bátran meg lehet próbálni s értékét el lehet ismerni minden kifogásnak; de az erkölcsi erő oly könnyen leggyőzi valamennyit, mint bármelyiket. Ez az a csöpp, mely egyensúlyban tartja a tengert. Csak játszom a tények tarka tömegével s veszem azokat a felületes nézeteket, melyeket skepticizmusnak nevezünk; de tudom, hogy mindjárt abban a rendben jelennek meg előttem, mely a kételkedés tanát lehetetlenné teszi. Gondolkodó embernek éreznie kell azt a gondolatot, mely a mindenség szülője: hogy a természet tömegei hullámanak és folynak.

Ez a hit segít az élet és a tárgyak egész létrejöttéhez. A világ istenséggel s törvénnyel teljes. Meg van elégedve igazzal és nem igazzal, ostobákkal és bolondokkal, a bolondság és ravaszság diadalaival. Derült nyugalommal tudja nézni az ember nagyravágyása s végrehajtó ereje, a hatalom kereslete és kínálata közt tátongó úrt, mely minden léleknek a tragédiája.

Fourier Károly kijelentette, hogy «az emberek vonzalma arányban áll sorsukkal» — más szóval: minden vágy megjósolja kielégíttetését. De minden tapasztalás ennek épen ellenkezőjét bizonyítja; az erő elégedetlensége a fiatal és lángoló lelkek általános panasza. Bizonys fukarsággal vádolják az isteni gondviselést. Minden gyermekének megmutatta az eget és a földet s vágygyal töltötte be az egész után; dühös és határtalan vágygyal; oly éhséggel mint az úré, hogy bolygókkal töltessek be; s az éhség ordításával, mint a ördögöké lelkek után. S a kielégítés? — minden embernek van rendelve *naponként* egy csöpp, egy harmatcsepp az életeréből; oly nagy a pohár, mint a mindenség s abban egy csöpp az élet vizéből. Minden ember oly étvágygyal ébred reggel,

mely a naprendszeret meg tudná enni mint egy kalácsot; határtalan szenvedélyre s tevékenységre kész lélekkel; kezébe tudná fogni a hajnal-csillagot; kísérleteket tudna tenni a nehézkedéséről, vagy a chemiájáról. De az első mozdulatra, hogy erejét megmutassa, keze, lába, érzékei elernyednek s megtagadják szolgálatukat. Mint egy császár, cserben hagyva államaitól, hogy magában dűdolgasson; vagy egy csomó császár közé taszítva, a kik mind dűdolgatnak — s a szirének folyvást azt dalolják: a vonzások arányban állanak a rendeltetésekkel. Minden házban, minden leány s minden fiú szívében, a fellengő szent szívében feltalálható ez az úr — az eszményi hatalom legnagyobb ígéretei s a nyomorúlt tapasztalás között.

Az igazság terjedékeny természete segítségünkre jó: oly rugalmas, hogy nem lehet összeszorítva tartani. Az ember nagyobb átalánosítások által segít magán. Az élet tanítása gyakorlatilag az átalánosítás; hogy elhigyük a mit az évek és a századok mondanak az órák ellenében; hogy ellenálljunk a részletek bitorló hatalmának; hogy behatoljunk általános értelmökbe. A dolgok valamit látszanak mondani — s annak az ellenkezőjét mondják; a látszat erkölcselen — az eredmény erkölcsi. A dolgok aláfelé látszanak nehézkedni, hogy igazolják a kétségbeesést, hogy előmozdítsák a hitványokat s elnyomják a derekakat; de gazemberek és vértanúk előbbre viszik az igaz ügyet. Ambár a gazemberek nyernek minden politikai küzdelemben s bár a társadalom egyik csoport gonosztevő kezéből mindig egy másik csoport gonosztevő kezébe látszik át-szolgáltatva lenni, valahányszor a kormány változik, — s a polgárisulás haladása büntények sorozata — mégis a végcéloknak valami módon elég lesz téve. Kierőszakolt eseményeket látunk, melyek megakasztani vagy késlel-

tetni látszanak a kor haladását. De a világszellem jó úszó s viharok és hullámok el nem boríthatják. Fittyet hány a törvényeknek s a történelem azt mutatja, hogy az ég kicsiny és szegényes eszközöket kedvel. Az években és századokon át, gonoszul ható erőkön, haszontalanságokon és parányokon keresztül, feltarthatatlanul áramlik s tör előre egy nagy és jóltevő irány.

Tanuljon az ember a maradandóra nézni a változóban és mulandóban; tanulja meg elviselni oly dolgok eltűnését, a melyeket tisztelni megszokott, a nélkül, hogy tiszteletét elveszítené; tanulja meg, hogy nem azért van itt, hogy ő alkosson, hanem, hogy ő alakuljon — s hogy, bár örvény alatt örvény nyílik s véleményt vélemény tol félre, végre minden benne van az Örökkévaló Vég-okban.

«Hajóm ha süllyed — más tengerbe csak.»

V.

Shakspere; vagy a Költő.

A nagy emberek kiválóbbak szellemük foka és terjedelme által, mint eredetiség által. Ha azt az eredetiséget keressük, mely abban áll hogy, mint a pók, a maga belsejéből szője hálóját, vagy maga találja az anyagot, készítsen téglát és építsen házat belőle : egy nagy ember sem eredeti. Az igazi eredetiség nem is a más emberektől való különbözésben áll. Hol a lovagok sora legtömöttebb s az események leginkább bonyolódnak, ott áll a hős; s látva, mire van az embereknek szükségök s osztozva vágyaikban, élesebb látásával és messzebb érő karjával eléri a célzt, melyet mind óhajtanak. A legnagyobb lángész a legtöbbször tartozik másoknak. A költő nem lepörgetője annak, a mi épen eszébe ötlík, s mivel mindent mond, mond végre valami jót is; hanem korával s hazájával összhangzó szív. Alkotásaiban semmi sem szeszélyes és képzelgő, csak édes és hús-komoly, a legerősebb meggyőződéssel terhes, s a leghatározottabb irányban kihegyezve, a mit korában bárki vagy bármely osztály vall.

Életünk szelleme féltékeny az egyéniségekre s nem akar semmi egyénit nagynak ismerni el, kivéve az általános révén. A lángésznek nincs választása. A nagy ember nem ébred egy szép reggel arra: «Tele vagyok

élettel, tengerre szállok s felfedezek egy délsarki szárazt; ma négyszögítem a kört; átkutatom a növénytant s új tápszert találok az emberek számára; új építészeti stílt forgatok elmémben — új mozgató erőt találok; nem, hanem a gondolatok és események árában találja magát s úszni kénytelen, a merre kortársainak eszméi s szükségéi hajtják. Ott áll, a hol mindenkinek a szeme egy irányba néz s minden kéz arra mutat a merre mennie kell. Ezt az egyház pompák és szertartások közepett nevelte nagyra s ő azt a tanácsot valósítja, melyet annak éneke adott neki — s olyan székesegyházat épít, a milyent énekei s processiói követelnek. Amaz dühöngő háborút talál, az neveli őt trombitákkal, hadi sátrakban — s ő tökéletesíti a hadi szabályokat. Ez két tartományt lát azon töprengve, hogyan vigyen szenet, lisztet, vagy halat a termelés helyéről a fogyasztás piacára — s vasutat épít számukra. Minden mester készen találja az anyagát s ereje abban a rokonszenven áll, melylyel népe iránt viseltetik, s szeretete az anyag iránt, melylyel dolgozik. Mekkora megtakarítása az erőnek s mily kárpótlás az élet rövidegeért! Mindent kezéhez visznek. A világ annyira előre vitte útján! Az emberiség előbb indult meg mint ő, elhordotta a dombokat, betöltötte az árkokat, áthidalta a folyókat. Férfiak, nemzetek, költők, mesteremberek, nők mind dolgoztak érte s ő munkáik közepébe lép. Ha az irány vonalától, ha a nemzeti érzülettől s történelemtől eltérő más dolgot választana, mindent magának kellene tennie s ereje javát az előkészületekre pazarolná el. Az ember szinte azt mondhatná, a lángész nagy hatalma abban áll, hogy épen ne legyen eredeti, hanem legyen elsajátító; hagyja a világot mindent tenni s engedje a kedvező óra szellemét akadálytalanul fuvalni lelkén át.

Shakspere ifjúsága oly korba esett, mikor az angol nép sürgetőleg követelt szini előadásokat. Az udvar könnyen sértődött politikai czélzások által s megpróbálta elnyomni azokat; a puritánok, akkoriban növekedő s erélyes párt, sőt az anglikán egyházban is a vallásosabbak, szintén ellenezték s szerették volna betiltatni a szini előadásokat. De a nép követelte. Kocsma-udvarok, fedeltelen házak, rögtönözve elkerített terek a falusi vásárokon, kész színházai voltak a vándor színészeknek. A nép megízeltette ezt az új mulatságot, — s a mint ma nem remélhetnők elnyomni a hirlapokat, akkor sem tehetette volna, király, főpapság, puritánok, egyenként vagy együtt, hogy elnyomjon egy oly szervet, mely ballada, epika, hirlap, népgyűlés, olvasmány, könyvtár, püncs — minden volt egyszerre. Valószínűleg, király, pap, puritán, mind talált benne magának valót. Mindenesetre nemzeti érdekké vált, nem oly annyira feltűnő, hogy valamely nagy tudósnak eszébe jutott volna azt az angol történelemben tárgyalni; de egy csöppel sem kisebb érdekű azért hogy olvasó volt s oly kevés fontosságú mint egy pékbolt. Életrevalóságának legjobb bizonyítéka az írók nagy sokasága, kik hirtelen e térre csődültek: Kyd, Marlow, Greene, Jonson, Chapman, Dekker, Webster, Heywood, Middleton, Peele, Ford, Massinger, Beaumont és Fletcher.

A közhangulat biztos megnyerése a szinpad által, elsőfontosságú a számára dolgozó költőre nézve. Nem veszteget időt hiú kísérletekre. A hallgatóság s a várakozás itt elő van készítve. Shakspere számára még sokkal több. Mikor ő Stratfordot elhagyta s Londonba ment, színművek nagy tömege — minden korból s írótól, volt már kéziratban s jött sorban a deszkákra. Ott van a Trója esete, melyet a közönség szívesen megnéz valahol min-

den héten; a Julius Caesar halála s más történetek Plutarchból, melyekbe soha sem ún bele; egy polcz teli angol történelemmel, a Brut és Arthur krónikáitól le a Henrik királyokig, miket a közönség mohón hallgat; s egy sor siralmas szomorújáték, víg olasz történet és spanyol utazás, melyeket minden londoni inas ismer. Mindezt, több-kevesebb ügyességgel feldolgozta minden színműíró s a sugónál megvannak az összegyűrt és piszkos kéziratok. Most már lehetetlen megmondani, melyiket ki írta először. A színház tulajdona maradtak oly soká s annyi növekedő lángész módosította vagy bővítette, toldott bele egy új beszédet vagy egész jelenetet, vagy egy dalt — hogy ma már senki sem formálhat szerzői jogot e darabokra. Szerencsére nem is kíván senki. Még nem kívánják meg így. Kevés az olvasó, sok a néző és hallgató. Nagyon jó helyen vannak, a hol vannak.

Shakspere, társaival közösen, a régi színjátékok tömegét használatlan tőkének tekintette, a melylyel szabadon lehetett próbálkoznia. Ha akkor is meg lett volna azaz írói hírnév, mely a modern tragédia körül zárt von, semmit sem tehetett volna. Az élő Angliának az a nyers meleg vére keringett e színművekben, mint az utczai balladákban s testet adott, a mire szüksége is volt, légi és felséges képzeleti alkotásainak. A költőnek szüksége van a népszerű hagyomány talajára, a melyen dolgozhassék s a mely viszont a köteles mérséklet korlátai közt tartja művészetét. Ez őt a néphez fűzi, s épületének alapot ad s ennyi már kész munkát szolgáltatván kezeihez, szabadjára hagyja s képzelete merészségének teljes erejére bizza. Röviden, a költő annyit köszönhet a legendának, mint a szobrászat a templomnak. Az egyiptomi és görög szobrászat az építészet szolgálatában nőtt nagyra. Ez

volt a templom falainak ékítménye; először egy durva dombormű az ajtó- és ablakboltozatokra kimetszve, aztán a dombormű merészebb, egy-egy fej vagy kar emelkedik ki a falból; a csoportozatok még az épülethez alkalmazkodva rendezkednek, mely ilyenén módon az alakok keretétől szolgál; s mikor végre eléri a stil és alakítás legnagyobb szabadságát, az építészet uralkodó szelleme még akkor is bizonyos nyugalmat s tartózkodást parancsol a szobornak. Mihelyt a szobor önálló kezd lenni s csak önmagáért, tekintet nélkül a templomra vagy a palotára, készül: a művészet hanyatlásnak indul; ötlet, túlhajtás, kiállítás lép a régi mérséklet helyébe. Ezt az egyensúlyozó kereket, melyet a szobrász az építészetben talált, a költői tehetség veszedelmes izgathatósága megtalálta abban a felhalmozott drámai anyagban, melyhez a közönség már hozzá volt szokva; s a mely bizonyos kiválósággal birt, a mit egyes lángész, bármily rendkívüli különben, nem remélhetett volna megteremteni.

Tényleg úgy látszik, hogy Shakspere mindenfelé sokkal tartozik s fel tudott használni mindent a mit talált; s pontos összehasonlítások VI. Henrik I., II. és III. részét illetőleg kimutatják, hogy «6043 sorból 1771-et Shaksperet megelőző szerző írtá, 2373-at ő, előzőinek műve alapján, s 1899. egészen sajátja». S e vizsgálat folytatása alig fogná egyetlen darabját is egészen sajátjának bizonyítani. A Malone ítélete fontos adalék e művek külső történetéhez. VIII. Henrikben világosan látni vélem az eredeti kődarabot kinyúlni, melyre ő a maga finomabb rétegét rakta. Az első darabot kiváló, gondolkodó ember írta, de a kinek rosz volt a hallása. Meg tudom különböztetni verseit és jól ismerem rhythmusukat. Nézzük a Wolsey magánbeszédét s az utána következő jelenetet

Cromwellel, hol a Shakspere verselése helyett, — melynek titka az, hogy az eszme adja a dallamot, úgy, hogy az értelem szerinti olvasás tünteti fel a rhythmust legjobban — itt a sorok egy adott dallamra pendülnek s a vers az egyházi ékesen szólás bizonyos színével bír. De a darab, hosszadalmassága daczára, félreismerhetetlen nyomait hordja magán a Shakspere kezének; s egynémely részlet, pl. a Koronázás elbeszélése olyan mint saját kezeirása. A mi hibás, az Erzsébetnek nyújtott hódolat, rosszul van verselve.

Shakspere tudta, hogy a hagyomány jobb mesét nyújt, mint a lelemény tudna. Ha veszt is tervezői hinevéből, de kibővítette forrásait; s akkoriban az eredetiség követelő sürgetése nem volt oly hangos. Nem volt még millióknak szóló irodalom. Az általános olvasás, az olesó könyvek még ismeretlenek voltak. Egy nagy költő, a ki irodalom nélküli korban jelenik meg, a maga körébe von minden fényt, a mi körüle bárhol ragyog. Minden értelmi drágakövet, minden érzelmi virágot, az ő szép hivatása népe elé vinni s egyaránt értékesíti a mire emlékszik s a mit maga teremt. Azért nem sokat gondol azzal, honnan veszi gondolatait, hagyományból-e, másoktól-e, távol országokban tett utazásaiból-e, saját ihletéből-e? Bármely forrásból vette, kritikátlan közönsége egyenlően szívesen fogadja. Sőt közel otthonról is kölesönöz. Mások is mondanak okos dolgokat, csak úgy, mint ő; csak hogy sok bolondot is mondanak s nem tudják mikor mondanak okosat. Ő ismeri az igaz kő fényét s szembetűnő helyre állítja, akárhol találta. Ilyen a Homér helyzete is, talán; ilyen a Chauceré, a Saadié. Úgy érezték, hogy minden eszme az ő eszméjük. S épen úgy könyvtárnokok és történetírók, mint költők. Minden elbeszélő örököse és terjesztője volt a világ mind a száz meséjének,

«Mi Thebae s Pelops ivadékiról,
Vagy melyben Trója szent meséje szól.»

A Chaucer hatása világosan meglátszik egész régi irodalmunkon; s újabban is, nemcsak Pope és Dryden voltak adósai, de az angol írók egész társaságának be nem vallott nagy adóssága kimutatható. Elbűvöl az a gazdagság, mely annyi kosztost táplál. De maga Chaucer is nagy kölesző. Úgy látszik folytonosan merített, a Lydgate és Caxton csatornáján, Guido di Colonnából, kinek latin elbeszélése a Trójai háborúról viszont Dares Phrygiusból, Ovidből és Statiusból volt kiszedegetve. Aztán Petrarka, Boccaccio s a provençe-i költők is jóltevői; a *Rózsa románcza* csak értelmes fordítás a Lorris Vilmos- és Meuni Jánosból; *Troilus és Cressida* urbinoi Lolliusból; a *Kakas és a róka* a Maria Laisából; a *Hírnév háza* francziából vagy olaszból; s a szegény Gowert úgy használja fel, mintha csak egy téглаégető vagy kőbánya volna, a melyből házat építi. Azzal a mentséggel lop, hogy az a mit felhasznál, ott a hol találta, semmit sem ért, de annál többet ott, a hová tette. Csaknem irodalmi törvényynyé vált a gyakorlatban, hogy a ki egyszer képesnek bizonyította magát eredetit írni, fel van jogosítva szabadon lopni a mások műveiből. Az eszmé annak a sajátja, a ki érvényesíteni tudja s azé, a ki jól tudja alkalmazni. A köleszőt eszmék használatát bizonyos esetlenség árulja el; de ha bele tanulunk, mit tegyünk velök, sajátunkká válnak.

Így, minden eredetiség viszonylagos. Minden gondolkodó visszapillant. A westminsteri vagy washingtoni törvényhozás tudós tagja ezerek nevében beszél és szavaz. Mutassátok meg nekünk a választó polgárok összeségét, s azokat a most láthatatlan csatornákat, melyeken át a senator óhajtásai ismeretéhez jut, a gyakorlati és tanult

emberek seregét, a kik beszélgetés vagy levelezés által bizonyítékokkal, adomákkal és indítványokkal táplálják — ez bizonyára az ő tekintélyes föllépését és szilárd magatartását hatásának egy részétől meg fogja fosztani. A mint Sir Robert Peel és Webster Dániel ezerekért szavaz, úgy Locke és Rousseau ezerekért gondolkodik; s így voltak Homér, Menu, Saadi és Milton körül is mindenütt források, a melyekből merítettek: barátaik, kedveseik, könyvek, hagyományok, közmondások — mind elvesztek — a miket ha ismernénk, bámulásunk nagyot csökkenne. Tekintélylyel szólott-e a bárd? Érezte-e magát túlszárnyalva valamely társa által? Az író lelkiismerete feleljen erre. Végre van-e keblében egy Delphi, a melytől megkérdezze valamely eszmét vagy tárgyat illetőleg, valóban igaz-e, igen vagy nem? — a melytől választ kapjon s abban megbizzék? Mindaz, a mivel az ilyen ember a mások eszméinek tartozik, nem láboríthatja lelkiismeretét s eredetisége öntudatát, mert könyvek vagy más elmék közreműködése, csak egy pipafüst-szippantás ahhoz a titkos valósághoz képest, a melynek körében élt.

Könnyű átlátni, hogy a mit a lángész legjobbat ír vagy alkot, nem egy ember munkája, hanem széles körű társas működés által jött létre, ezeken és ezeken dolgozva együtt, ugyanazon inditékből. Angol bibliánk bámulatos példája az angol nyelv erejének és zengzetességének. de nem egy ember műve, sem egy koré; sok század és egyház dolgozott tökéletességén. Nem volt kor, melyben valamilyen fordítás ne létezett volna. A szertartáskönyv, melyet ereje- és páthoszáért bámulunk, népek és időszakok vallásos érzelmeinek az anthológiája, a katolikus egyház formulái- s imáinak fordítása, ezek is hosszú időn át gyűjtve össze minden szent s egyházi atya

imáiból s elmélkedéseiből az egész világon. Grotius ugyanezt jegyzi meg a Mi atyánkról is, hogy az egyes tételek, melyekből áll, már a Krisztus idejében használatban voltak a rabbinusi szertartásban. Krisztus a gyöngyszemeket válogatta össze. Országos törvényünk * izmos nyelve, a törvényszéki ítéletek hathatós kifejezései, s a törvényes meghatározások szabatosága s lényegbeli igazsága, mind ama mély belátású s erős-ítéletű emberek adalékai, a kik azokban az országokban éltek, melyekben e törvények uralkodnak. A Plutarch fordítása abból meríti kitűnőségét, hogy fordítás jött fordításra. Olyan idő nem volt, mikor egy se lett volna. Minden igazán nemzeti és eredeti kifejezés megmaradt s a többbit mind lassan-lassan kiszedték belőle s eltávolították. Valami hasonló fejlődés ment végbe sokkal előbb ezeknek a könyveknek az eredetieivel is. Világ-könyvekkel a világ szabadon rendelkezik. A *Védák*, az *Aesop meséi*, a *hindu PANTSATANTRA*, az *Ezeregyéjszaka*, *Cid*, az *Ilias*, *Robin Hood*, a *Skót minstrel-dalok*, nem egyes emberek művei. Ily művek alkotásában az idő gondolkodik, a vásár gondolkodik, a kőműves, az ács, a kereskedő, a mező-gazda, a divathős: mind gondolkodik értünk. Minden könyv megajándékozza a maga korát egy jó szóval; minden helyhatósági törvény, minden üzlet, a nap minden bolondsága hasonlóképen s a mivoltánál fogva egyetemes lángész, mely nem fél s nem szégyelli, hogy a maga eredetiségét a közös eredetiségnek köszöni — a következő korról szemben úgy áll, mint a maga korának megtestesülése s szóvivője.

Régiségbuvárok kutatásainak s a Shakspere-társaságnak köszönhetjük az angol dráma fejlődésének kinyomozását, az egyházakban s egyházi férfiak által előadott

* Az angol Common Law.

mysteriumoktól s az egyháztól való végleges elválástól, a világi játékok behozatalától, *Porrex és Ferrextől* s a *Gurton anyó tűjétől* kezdve le egész azon darabokig, melyek Shakspere által módosítva, átalakítva s végleg sajátjává téve jutottak az angol szín birtokába. Emelve a siker által s ösztönözve a feladat egyre növekedő érdeke által, nem hagytak egy könyves polcot sem átkutatatlan, egy ládát sem a padláson felnyitatlan, egy megsárgult iratesomót sem a por és férgek martalékául, oly erős volt a remény megbizonyosodhatni, vajjon a gyermek Shakspere vadorzó volt-e vagy nem, tartott-e lovakat a színház-ajtóban, volt-e iskolamester, s miért hagyta végrendeletében csak a másod-rendű ágyát Hathaway Annának, a feleségének?

Van valami megható abban a bolondságban, a melylyel a folyó kor oly rosszul választja meg azt az oltárt, melyen minden gyertya ég s minden szem csüng; abban a gondban, melylyel minden haszontalanságot megőriz, a mi Erzsébet királynéra, Jakab királyra s az Essexekre, Leicesterekre, Burleighekre és Buckinghamekre vonatkozik s egyetlen hasznavehető megjegyzés nélkül hagyja egy másik dynastia alapítóját, melynek egyedül köszönheti a Tudor-dynastia hogy emlegettessék; azt az embert, a ki az egész szász fajt magában viseli az őt tápláló ihlet által s a kinek eszméin táplálkozik még nemzedéken át a világ legelső nemzete s nyerne a szellemek ilyen és nem más irányzatot. A népszerű színészről senki sem sejti, hogy az emberiség költője: sezt a titkot oly híven megőrzik költők s szellemes férfiak, csakúgy, mint az udvariak s a hitvány csöcselék. Bacon, a ki a maga korabeli emberi értelmiség leltárát fölvette, egyszer sem említi nevét. Ben Jonson, bár azt a néhány szavát, melyben elismeri és magasztalja Shakesperet,

minden oldalról megforgattuk, nem is sejti Shakespere hírnevének az a rugalmasságát, a melynek első rezgéseit ő indítja meg. Kétség kívül azt hitte, hogy a dicséret, melyel megajándékozta, nagylelkűség volt tőle s kettőjük közt, kérdés nélkül, magát tartotta jobb költőnek.

Ha, a közmondás szerint, ész kell az ész fölismerésére: a Shakspere korát erre képesnek kellene tartanunk. Sir Henry Wotton négy évvel született később mint Shakspere s huszonhárom évvel élte őt túl, ismerősei s a vele levelezésben állók közt a következő neveket találom: Beza Tódor, Casaubon Izsák, sir Philip Sidney, Essex gróf, Lord Bacon, Sir Walter Raleigh, Milton, Sir Henry Vane, Walton Izsák, dr. Donne, Cowley Ábrahám, Bellarmine, Cotton Károly, Pym János, Hales János, Kepler, Vida, Gentilis Albericus, Sarpi Pál, Arminius — a kiknek mindenikéről maradt valami bizonyíték, hogy érintkezésben állt velők, nem említve másokat, kikkel kétségkívül találkozott — Shaksperet, Jonsont, Beaumontot, Massingert, a két Herbertet, Marlowt, Chapmant s a többit. A nagy emberek ama csoportja óta, mely Görögországban a Perikles korában jelent meg, soha sem volt ilyen társaság együtt; de hiányzott bennök a tehetség arra, hogy a világ legjobb fejét fölismerjék. Költőnk álarcza átláthatatlan volt; a hegyet közelből nem látni meg. Egy század kellett, hogy megsejtsék skét századnak kellett eltelni halála után, míg hozzá méltónak mondható bírálat jelent meg róla. Eddig nem lehetett megírni a Shakspere életét; mert ő a német irodalom atyja; Shaksperenek a német irodalomba Lessing által bemutatásával s munkáinak Wieland és Schlegel által végzett fordításával szorosan össze van kötve a német irodalom gyors fellendülése. Csak a tizenkilencedik században, melynek bölcselkedő szelleme

egy élő Hamlet, találhatott a Hamlet tragédiája bámuló olvasókra. Most az irodalom, a bölcsészet, a gondolat, mind megshakspereesedett. Az ő szelleme a láthatár, a melyen túl most még nem láthatunk. Az ő rhytmusa tanított minket zenére. Coleridge és Goethe az egyetlen kritikuskok, kik meggyőződésünket hiven s méltóan fejezték ki; de minden művelt lélekben él hallgatag méltatása felséges erejének és szépségének, mely — mint a kereszténység — korának erejét teszi.

A Shakspere-Társaság minden irányban kutatott, kijelölte a hiányzó adatokat, pénzt ajánlott bármely értesítésért, mely bizonyítékra vezethet: s minő eredménnyel? Az angol színpad történetének néhány fontos megvilágításán kívül, a mire már utaltam, a költő birtokait illető néhány adatot bírtak összeböngészni. Úgy látszik, hogy évről évre több része volt a Blackfriars-színházban, annak ruhatára s egyéb szerelvényei az ő tulajdona voltak; hogy szülővárosában egy kis birtokot vett, írói és részvényesi jövedelmeiből; hogy Stratfordban a legjobb házban lakott, szomszédai, Londonba szóló megbízásaikkal, pl. pénzkölcsönzéssel s hasonlókkal őt bízták meg; s hogy tényleg gazdaságot folytatott. Abban az időtájban, mikor Macbethet írta, bepörli Rogers Filepet a stratfordi törvényszéknél 35 shilling és 10 pence összegért, melylyel neki, különböző időkben szállított gabonáért tartozik; s minden tekintetben jó férjnek látszik, minden rossz hírneve nélkül a rendetlenségnek s kicsapongásnak. Jó természetű ember volt, a színháznál színész és részes társ, valami különös kiválóság nélkül a többi színészek s igazgatók közül. Megengedem, hogy mindez fontossággal bír; megérdemelte a kiderítésére fordított fáradságot.

De bármennyi töredékes felvilágosítást nyújtanak is e kutatások, állását s körülményeit illetőleg, semmi világot sem vetnek arra a határtalan teremő erőre, mely oly titkos mágnesi erővel vonz bennünket ő hozzá. Bizony ügyetlen történetírók vagyunk. Elmondjuk a rokonság, születés, születés-hely, iskolába-járás, tanuló-társak, pénzkereset, házasság, könyvkiadás, híresség és halál krónikáját s mikor fecsegésünk végére jutottunk, semmi összefüggés sincs fecsegésünk s az istennőtől született között; s úgy látszik, hogy, ha találomra felütve egy *Új Plutarchot*, abból egy más életrajzot elolvastunk volna, az is csak úgy ráillett volna e költeményekre. A költészet lényege, hogy — mint a csoda leánya, a szivárvány — a láthatatlanból szökel elő, hogy eltörölje a múltat s visszautasítson minden történelmet. Malone, Warburton, Dyce és Collier elpazarolták olajukat. A híres színházak, Covent-Garden, Drury-Lane, a Park és Tremont hiában segítettek. Betterton, Garrick, Kemble, Kean és Macready, ennek a lángésznek szentelik életüket; őt koronázzák, őt világítják meg, neki engedelmeskednek, őt ábrázolják. A lángész nem ismeri őket. A szavallás kezdődik; egy aranyszó szökken ki, halhatatlanul ez egész festett mesterkéeltségből s édesen gyötör a vágygyal; hogy hozzáférhetetlen otthonához juthassunk. Emlékszem, egyszer Hamletet nézni mentem, egy híres színésztől, az angol színpad egyik büszkeségétől; s minden a mit akkor a színésztől hallottam s a mire még emlékszem, az, a miben a színésznek semmi része, a Hamlet kérdése, melyet a Szellemhez intéz:

Szólj, mit jelent ez, hogy te, holt tetem,
Egész aczélban így feljársz, a hold
Fakó fényére, borzasztván az éjt?

Az a képzelet, mely a szűk írószobát a világ méreteire tágítja ki, s minden rendű és rangú cselekvőkkel tölti meg, ép oly könnyen finomítja a vaskos valódiságot fakó holdsugárrá. Bűvészetének e fogásai megrontják előttünk a színház minden illusióját. Képes-e bármely életrajz megvilágítani előttem azokat a helyiségeket, melyekbe a *Szent Iván-éji álmom* belépnem enged? Közölte-e Shakspeare valamely közjegyzővel, anyakönyv-vezetővel, sekrestyével vagy bírósági képviselővel, e finom alkotás eredetét? Az ardeni erdő, a Scone-kastély lágy szellője, a Portia villájának holdvilága, az Othello rabságának «rémes barlangja, bús síványai» — hol van az a harmadvérrokon, vagy kis unokaöcs, az a kanczellár okmány-csomója, vagy magánlevél, mely egy szócskát is megőrzött volna e túlvilági titkokból? Végre is, e drámáknál, mint a művészet minden nagy alkotásánál, — az egyiptomi és hindu cyclopsi építkezéseknél, a phidiási szoborműveknél, a góth székesegyházaknál, az olasz festészetnél, a spanyol és skót balladáknál, — a lángész felhúzza maga után a létrát, mihelyt a teremtő korszak az égbe száll s új kornak ad helyet, a mely látja a műveket, de hasztalan kér di történetöket.

Shakspeare egyetlen életírója Shakspeare; s még ő sem tud semmit mondani, csak a bennünk levő Shaksperének, vagyis nagyon fogékony és rokonszenves óráinkban. Nem szállhat le jós-székéről, hogy adomákat mondjon nekünk ihleteiről. Olvassátok a szorgalmas Dyce és Collier által elemezett, megmagyarázott és összevetett okmányokat; és aztán olvassátok egyet azokból az égi mondatokból, — meteorok, melyek mintha égből hullottak volna — és melyeket nem élményeitek, hanem a kebletekben levő ember fogadott el a sors szavaiul: s mondjátok meg, megegyez-

nek-e egymással? megfelel-e az előbbi valamennyire az utóbbinak? vagy, melyik enged jobb történeti bepillantást az emberbe?

Ebből, bár külső története oly sovány, Shaksperet fogadva el életiroul Aubrey és Rowe helyett, mégis kellő felvilágosítást szerzünk arról a mi tényleges, a mi lefesti jellemét s körülményeit — s a mit, ha úgy volna hogy találkoznánk s dolgunk volna vele, lényeges volna tudnunk. Kifejezett meggyőződéseit ismerjük azokról a kérdésekről, melyek feleletért kopogtatnak minden sziven, — az élet és halál, a szerelem, gazdagság és szegénység, az élet értékei s azon utak felől, melyeken azokhoz juthatunk; az emberek jelleme, s a nyílt és titkos befolyások felől, a melyek sorsukra hatnak; s azok felől a rejtelmes és ördögi hatalmak felől, melyek kigúnyolják tudományunkat s mégis bele szövik gonosz szándékait s ajándékaikat legfényesebb óráinkba. Ki olvasta valaha a *Sonettek* kötetét s ne vette volna észre, hogy abban — álarczok alatt, de a melyek nem álarczok az értelmes ember előtt — a barátság és szerelem tudományát tárta fel a költő; az érzelmek összeszövődését, a legérzékenyebb, egyszersmind legértelmesebb emberben? Egyéni lelkületének mely vonását rejtette el drámaiban? A királyok és nemesek széles vonásúrajzaiból ki lehet olvasni milyen alakok és emberek tetszettek neki, mennyire gyönyörködött a jó barátok csoportjában, a bőkezű vendégszeretetben, szíves ajándékozásban. Timon, Warwick, Antonio a kereskedőtegyenek bizonyoságot nagy szívéről. Nem hogy keveset tudnánk a Shakspere valójáról, az újkör történetében ő az, a kit legjobban ismerünk. Melyik pontját az erkölcsnek, a szokásoknak, a közgazdaságnak, a bölcsészetnek, a vallásnak, az ízlésnek, az életbölcséségnek, nem

állapította meg? Mely rejtélyről nem adta volna jelét ismeretének? Micsoda hivatal, állás, az emberi munka mely tere, a melyről meg nem emlékezett? Mely királynak nem adott tanítást az államról, mint Talma Napoleonnak? Melyik leány nem találta őt finomabbnak, mint saját gyöngéd érzelmeit? Melyik szeretőn nem tett túl a szerelemben? Melyik bölcsen nem látott túl? Melyik nemesnek nem adott oktatást magaviselete egyszerűségében?

Némely jeles és méltányos bíráló csak azt a bírálatot tartja igazságosnak, mely Shaksperenek csupán csak drámai érdemeire szorítkozik. Azt tartják, hogy mint költő és bölcsész nem jó számba. Ép oly nagyra becsülöm drámaírói érdemeit, mint e bírálók, de mégis másodrendűeknek tartom azokat. Csordultig tele ember volt, a ki szeretett beszélni; eszméket és képeket lehellő agy, mely nyilvánulást keresve, a drámát találta keze ügyében. Ha kevesebb lett volna, vizsgálnunk kellene, mikép töltötte be helyét; mennyire volt jó drámaíró? — már pedig ő a legjobb a világon. De kitűnik, hogy, a mit mondani akart, oly súlylyal bír, hogy figyelmünket eltereli az eszköztől, melyet használ; s olyan, mint valamely szent, a kinek történetét minden nyelvre lefordítják, versben és prózában, kit énekben és képben örökítenek meg s közmondásokba tagolnak szét; úgy hogy az alkalom, mely a szent nézetének a társalgás vagy imádság, vagy törvénykönyv formáját adta, közönyös, alkalmazásának egyetemességéhez mérve. Így áll a dolog a bölcs Shaksperrel s élete könyvével. Ő írta a fődallamot korunk összes zenéjéhez, a szöveget korunk életéhez, minden szokásaihoz; ő rajzolta meg az angol s európai embert, az amerikai ember apját; lerajzolta az embert, leírta a napot s a mi benne történik; ő olvasott a férfiak és nők szívében, jámborságukat,

utógondolataikat, csalfaságukat; az ártatlanság csalfaságait, s az átmeneteket, melyekkel az erények és bűnök ellenkezőjükre válnak észrevétlenül; el tudta különíteni az apa részét s az anya részét a gyermek arczában s meg tudta vonni a szabadság és a végzet finom határait; ismerte az elnyomás törvényeit, melyek a természet rendőrségét képezik; s az emberi sors minden édességei s minden borzalmi oly tisztán, de oly enyhülten is feküdtek lelkében, mint egy táj terül el a szem előtt. Az életbölcseesség e fontosságával szemben a forma, dráma vagy épika, tekinteten kívül marad. Mintha azt kérdeznők, milyen papírra van írva egy király üzenete?

Shakspere annyira kiválik a kitünő írók sorából, mint kiválik a tömegből. Megfoghatatlanul bölcs, a többiek megfoghatólag bölcssek. Egy jó olvasó, bizonyos tekintetben, befészkelheti magát a Plato agyába s onnan gondolkozhatik, de nem a Shakspereébe. Mindig kívül maradunk az ajtón. Teremtésben és kivitelben Shakspere egyetlen. Nem képzelhetünk el ebben kiválóbbat. A művészi érzék finomságában a legvégső határt éri el, mely az egyéni énnel összefér; a legfinomabb író, az írói mesterség végső határán belül. Ez életbölcseességgel a képzelet és a lyrai erő adománya egyenlő mértékben egyesül. Meseinek embereit alakokkal és érzésekkel ruházta fel, mintha csak a házában élő emberek volnának; kevés valóban élt ember hagyott olyan jellemet hátra, mint ezek a képzeleti alkotások. S ép oly hangzatos, mint jellemző nyelven beszélnek. De tehetsége soha sem csábította őt annak fitogtatására és nem játszott egyetlen egy húron. Mindenütt jelenvaló emberiség egyensúlyban tartja összes tehetségeit. Mondass el egy tehetséges emberrel valamely történetet, egyoldalúsága azonnal kitűnik. Vannak

bizonyos észrevételei, nézetei, közhelyei, melyek valamely mellékes tekintetben érdekesek, s melyeket azután mutatósan rendez el. Ezt az oldalt kiemeli, amaszt elejti, nem kérdezve a dolog érdemét, csak a saját ügyességét s erejét. De Shaksperenek nincsenek különlegességei, nincsenek tolakodó közhelyei, minden a maga helyén; semmi furcsaság, semmi szeszélyesség; ő nem állatfestő, nem madarak bolondja, nem modoros; nem fedezhetni fel benne valamelyes önzést; nagy dolgokat nagyszerűen ad elé, kicsiket alárendelten. Bölcs, föllengés vagy bizonygatás nélkül; erős, mint a hogy erős a természet, mely földrétegeket emel hegyekké erőfeszítés nélkül, ugyanazon törvények szerint, a mint egy buborékot a levegőbe fű, s az egyiket oly szívesen teszi, mint a másikat. Ez adja meg neki az erő egyenletességét, bohózatban, tragédiában, elbeszélésben s szerelmi dalokban, azt a szünetet nem ismerő becset, mely miatt minden olvasó kételkedik, hogy azt más olvasó úgy megérthesse, mint ő.

A kifejezés e hatalma, vagy a dolgok legbenső valóságának versbe és zenébe átvitelére való képesség, teszi őt a költő példányképévé s adott egy új feladatot a metaphysikának. Ez, a mi őt a természetrajz tárgyává teszi, mint a föld egyik legnemesebb termékét, mely új világkorszakot s jobb állapotokat jósol. A dolgok az ő költészetében hiány és folt nélkül tükröződnek, ő a finomat szabatosan, a nagyot mértékkel, a tragikumot és komikumot részrebajlatlanul s ferdítés és kedvezés nélkül rajzolja. Kivitelbeli erejét a legkisebb részletekig vitte, hajszálla; egy szempillát vagy egy állgödröcskét oly biztosan bevégez, mint a hogy egy hegyet rajzol, s mindezek, mint a természet alkotásai, a nap-mikroszkop vizsgálatát is eltűrik.

Röviden, ő a legfőbb példa arra, hogy több vagy kevesebb termelés, több vagy kevesebb kép: közönyös dolog. Ő tudott egy képet festeni. Daguerre megtanulta, hogy kell egy virág képét jódos lapra beedzeni, s aztán könnyen állít elé millió képet. Tárgyak mindig voltak; de ábrázolásuk soha sem volt; végre itt van a tökéletes ábrázolás: most üljön az alakok világa a festőknek. Egy Shakspeare csinálásához nincs ugyan recipe, de a dolgok versekben ábrázolásának a lehetősége be van bizonyítva.

Lyrái ereje a darab szellemében fekszik. A sonettek, ámbár kitűnőségük elvesz a drámák fényében, szintoly utánozhatatlanok, mint emezek; s ez nem a sorok érdeme, hanem a darab teljes érdeme; mint valamely hasonlíthatatlan személy szavának a hangja, úgy ez költői lények beszéde, s egyetlen mondata oly utánozhatatlan, mint az egész költemény.

Bár a beszédek a drámákban s egyes sorok is oly szépek, hogy kísértetbe hozzák a fület, hogy tartson szünetet rajtok hangzatosságukért, de a mondat oly súlyos értelmű s oly szorosan van megelőzőivel s követőivel összekapcsolva, hogy kielégíti a gondolkodót. Eszközei oly bámulatosak, mint céljai: minden alárendelt lelemény, melylyel segít magán, összeférhetetlen ellentétek kiegyenlítésére, megannyi költemény. Sohasem szorul arra, hogy leszálljon s gyalog menjen, mert lovai valamely távoli irányba ragadják; folyvást lovon ül.

A legszebb költészet először csak tapasztalás volt. De a gondolat azóta, hogy tapasztalás volt, átalakuláson ment át. Mivelt emberek sokszor az ügyesség magas fokát érik el a versírásban; de költeményeikből könnyű kiolvasni saját életök történetét; a ki a viszonyokat ismeri, minden alakra ráismer: ez Endre, az Rákhel. Így

az értelem prózai marad. Hernyó, melynek szárnya nőtt, de mégsem pillangó. A költő lelkében a tény egészen gondolattá válik s levetett mindent, a mi földi. Ez az átalakító erő a Shakspere sajátja. Képei igazságát s befejezettségét látva, azt mondjuk: könyv nélkül tudja a leczkéjét. De abban sincs nyoma a magával való elteltségnek.

Még egy más királyi vonás is sajátja a költőnek. Derült-ségét értem, a mi nélkül senki sem lehet költő, mivel ezélja a szép. Szereti az erényt, nem mert arra kötelezi, de mert szép; gyönyörködik a világban, a férfiban, a nőben, a belőlök kisugárzó gyönyörű fényért. Szépséget, az öröm és vidámság szellemét árasztja a mindenségre. Epicurus mondja, hogy a költészetnek oly bájai vannak, melyeknek élvezéseért a szerető elhagyná kedvesét. A valódi bárdok nyugodt és derült kedélyökről voltak híresek. Homér napfényben fürdik, Chaucer vidáman, felemelt fővel jár; s Saadi azt mondja: «Híre járt, hogy vezeklő voltam; de mi dolgom volt nekem a bűnbánattal?» Nem kevésbbé felséges és vidám — s sokkal felsége-sebb — a Shakspere hangja. Neve örömet és szabadulást sugall az emberi szívnek. Ha megjelennék emberi lelkék társaságában, ki nem sietne körébe? A mit meg-érint, mindaz egészséget s hosszas életet kölcsönöz szűzies stíljától.

És most, hogy áll az ember számadása ezzel a költő-vel és jóltevővel, ha a magányban, füleinket bezárva, hírének visszhangja előtt, meg akarjuk állapítani az egyen-leget? A magány szigorú leczkéket ad; arra is taníthat, hogy hősök és költők nélkül ellehetünk; s megméri Shaksperet is, s úgy találja, hogy ő is osztozik az em-beriség tökéletlen és fél-voltában.

Shakspere, Homér, Dante, Chaucer látták a gondolat fényét, mely a látható világ fölött játszadoz; tudták, hogy a fának egyéb haszna is van, mint hogy almát terem, a gabonának, hogy lisztet ad, a földgömbnek, hogy szántó-földek s utak vannak rajta; hogy mindezek egy másik és becsesebb aratást adnak a léleknek, jelképei lévén gondolatainak s természeti rendeltetésük mellett az emberi élet néma magyarázatának egy nemét adják. Shakspere színekül használta őket festményeihez. Megmaradt szépségük-nél s sohasem tette meg azt a lépést, a mi egy ilyen lángész előtt kikerülhetetlennek látszott, tudniillik, hogy behatoljon e jelképek legbenső erejébe, melytől hatalmukat veszik: mi az, a mit ők magokbán jelentenek? Ő ez elemeket, melyek parancsára vártak, mulattatásra fordította. Főudvarmestere volt az emberiség lakomáinak. Nem olyan-ez, mintha valaki a tudomány királyi hatalmánál fogva, kezében tartva az üstökösöket, vagy a bolygókat holdjaikkal, leszedné őket pályáiról, hogy csillogjanak egy ünnepnap-éjszakai tűzijátékon s hirdetné minden városban: «felséges tűzijáték ma este!» Vajjon a természet működő erői, s az őket megérteni tudó erő nem érnek-e többet, mint egy utcai fáklyás-zene, vagy egy szivar füstje? Az embernek ismét eszébe jut a Korán harsonaszava: «Azt hiszitek-e, hogy az eget és földet, s mind, a mi közöttök van, csak játékból teremttük?» A míg tehetségről s értelmi erőről van szó, addig az emberek között nincs hozzá hasonlítható. De mihelyt az életről s annak anyagáról és segédeszközeiről van a kérdés: mit használ ő nekem? Mit jelent az élet? Csak egy *Vízkereszt*, vagy *Szentivánéji álom*, vagy *Téli rege*: Mennyivel jelent valamely más kép többet vagy kevesebbet? Eszünkbe jut a Shakspere-Társaságoknak egy egyiptomi ítélete: jó-

kedvű színész és igazgató volt. Ezt a tényt nem bírom összeegyeztetni költészetével. Más csodálatraméltó emberek életöket némi összhangban tartották eszméikkel; de ez az ember a legnagyobb ellentétben. Ha kevesebb lett volna, ha csak a nagy írók rendes mértékét érte volna el, mint Bacon, Milton, Tasso, Cervantes — e tényt az emberi sors félhomályában hagynók; de hogy ez az emberek virága, a ki a lélektannak nagyobb tárgyat adott, mint volt valaha, s az emberiség zászlóját néhány mérfölddel előbbre tűzte ki a chaosba — hogy ne legyen bölcs magának — ennek a világtörténelembe is bele kell mennie, hogy a legnagyobb költő ismeretlen és közönséges életet élt s lángeszét a tömegek mulattatásában emésztette.

Jó; más emberek is, pap és próféta, izraelita, német és svéd, szemlélték ugyanazon dolgokat, ők is meglátták azokban, a mi bennök volt. S mi célból? A szépség hirtelen eltűnt; parancsokat olvastak ki belőlök, mindent kizáró, hegymagas kötelességeket; kötelezettség s szomoruság omlott reájok, egymásra halmozott bércek súlyával s az élet kísérteties, örömtelen lett, — egy zarándok útja, megpróbáltatás, ostromolva köröskörül, mögöttünk gyásztörténetek, az Ádám esete és átka, előttünk a végítélet s purgatorium és pokol tüzei — s a látnok szive s a hallgató szive elsüllyedt bennük.

Meg kell engedni, hogy ezek fél-emberek fél-szem-pontjai. A világnak hiányzik még költő-papja, egy engesztelő, a ki nem bohóskodik a színész Shakspere-rel, nem tapogatózik sirokban a gyászoló Swedenborggal; hanem a ki lát, szól és cselekszik egyenlő ihlettel. Mert a tudomány meg fogja világítani a napfényt, az igazság szebb, mint az egyéni hajlam, és a szeretet összefér az egyetemes bölcseséggel.

VI.

Napoleon ; vagy a Világ embere.

A tizenkilencedik század kitűnő emberei közt, mindenek fölött a legismertebb és leghatalmasabb, Bonaparte ; elsőségét annak a hűségnek köszöni, a melylyel a tevékeny és művelt emberek tömegének gondolatát, hitét és törekvéseit kifejezésre juttatja. A Swedenborg elmélete, hogy minden szerv hasonnemű részecskékből áll, vagy, a mint néha kifejezi, minden egészet az egészhez hasonló részek alkotnak, vagyis a tüdő végetlen kis tüdők összetétele, a máj végetlen kis májaké, a vese kis veséké, stb. E hasonlatot tovább vive, ha találkozik ember, a ki óriás tömegek erejét és szenvedélyeit magában hordja, ha Napoleon Franciaország, ha Napoleon Európa — ez azért van, mert a nép, melyet vezet, kis Napoleonokból áll.

Társadalmunkban állandó ellentét van azok közt, a kik már megalapították szerencséjüket és a fiatalok s szegények között, a kik még meg akarják azt alapítani, a meghalt munka, vagyis a már rég sírban fekvő kezek munkájának érdekei között, a mely munka már pénztőkébe vagy földbe és épületekbe, mint tétlen tőketulajdonosok birtokába van temetve — s az élő munka érdekei közt, mely most igyekszik magának földet, épületeket s pénztőkét szerezni. Az első osztály félénk, önző, szűkkeblű, ellen-

sége az újításnak, s halálozás által folyvást tagokat veszít. A második osztály is önző, követelő, vakmerő, magában bízó, mindig nagyobb számú, mint az előbbi s számát születések által folyvást szaporítja. Törekszik nyitva tartani minden utat minden igyekező számára és ezeket az utakat még szaporítani is. Ez az üzletemberek osztálya, Amerikában, Angliában, Franciaországban s egész Európában, az ipar és munka osztálya. Ezt képviseli Napoleon. A munkás, bátor és ügyes emberek ösztöne, a közép-osztályban mindenütt, Napoleont jelölte ki, mint megtestesült demokratát; birt erényeikkel és bűneikkel; mindenek fölött pedig törekvéseik szellemével. Irányuk anyagi, érzéki sikerre törekvő s e célra a leggazdagabb s legváltozatosabb eszközökkel élő; mechanikai erők felhasználásában járatos, magas értelmiségű, széles körű s pontos ismeretekkel bíró és ügyes, de alárendelve minden értelmi s szellemi erőt az anyagi siker céljának. Meggazdagodni: ez a végcél. «Isten — mondja a Korán — minden népnek ad egy az ő nyelvén szóló prófétát.» Páris és London és New-York, a kereskedelem, pénz és anyagi hatalom szelleme is meg kellett hogy kapja a maga prófétáját; Bonaparte erre termett és küldetett.

A Napoleoni adomák, emlékiratok és életrajzok olvasóinak milliói közül mindenik gyönyörködik ama lapokban, mert önnön történetét tanulmányozza belőlük. Napoleon teljesen az újkor embere; s szerencséje tetőpontján egészen a hírlapok szellemét tükrözi. Nem szent — saját szavával élve «nem kapuczinus» — s nem hős, e szó magasabb értelmében. Az utca embere fölleli benne az utca többi embereinek tulajdonait s jelességeit. Születésére magához hasonló polgárt lát benne, a ki nagyon érthető érdemek által jutott oly parancsoló állásra, hogy

megengedhette magának mindazokat a kedvteléseket, melyek a közönséges emberben is megvannak, csakhogy ez kénytelen azokat eltitkolni s megtagadni: jó könyvek, jó társaság, gyorsan utazni, ruházat, ebédek, számtalan szolga, személyes súly, eszméinek végrehajtása; mint összes környezetének jóltevőjeként való szereplés; festmények, szobrok, zene, paloták, hivatalos hódolatok finomodott élvezete, — egy szóval mind, a mi a tizenkilenczedik században minden ember szívének kellemes, — mindene megvolt e hatalmas embernek.

Igaz, hogy oly ember, a ki ma oly híven, mint Napoleon alkalmazkodik az őt környező tömegek lelkületéhez, nemcsak képviselője, hanem tényleg egyedárusa és bitorlója a mások szellemének. Így tulajdonított el Mirabeau minden jó gondolatot, minden találó szót, a mi Franciaországban mondatott. Dumont beszéli, hogy a Convent karzatán ülve, hallotta Mirabeaut szónokolni. Dumontnak eszébe jutott, hogy írhatna hozzá egy befejezést s azt azonnal írónnal meg is írta és megmutatta Lord Elginnek, a ki mellette ült. Lord Elgin helyeselte s Dumont akkor este megmutatta Mirabeaunak. Mirabeau elolvasta, pompásnak mondta s kijelentette, hogy holnap be fogja szőni beszédébe a gyűlésben. «Lehetetlen, mondá Dumont, mert szerencsétlenségemre megmutattam Lord Elginnek.» «Ha megmutatta is Lord Elginnek s még ötven másnak is, mégis elmondom holnap»; s el is mondta, nagy hatással, a másnapi ülésben. Mert Mirabeau, uralkodó egyéniségével, érezte, hogy ezek az eszmék, melyeket az ő jelenléte sugallt, ép úgy az övéi, mintha maga mondotta volna, s azzal, hogy magáéivá tette, adott nekik súlyt. Mennyivel korlátlanabb s központosítóbb volt a Mirabeau népszerűségének utóda, s még mennyivel nagyobb

uralma is Franciaországban. Valóban, egy Napoleon-szabású embernek alig van egyéni véleménye és szava. Oly széles körű elsajátító, s oly helyzetben van, hogy kora és hazája összes értelmiségének, eszének és hatalmának mintegy letét-hivatalává válik. Ő nyeri meg a csatát; ő csinálja a codexet; ő készíti a mérték- és súlyrendszert; ő simítja el az Alpokat; ő építi az utakat. Minden kiváló mérnök, tudós, államférfi neki tesz jelentést; hasonlóképp cselekszenek a jobb fők minden téren; ő elfogadja a legjobb terveket, rájuk üti bélyegét, de nemcsak ezekre, hanem minden szerencsés és emlékezetes kifejezésre. Napoleon minden mondása, minden sor írása megérdemli, hogy olvassák, mert az Franciaország véleménye.

Bonaparte a közönséges emberek bálványa volt, mert a közönséges emberek tulajdonaival s képességeivel fokozott mértékben bírt. Bizonyos megnyugvásunk van abban, ha leérünk a politika legmélyebb alapjáig, mert megszabadulunk az értelmetlen szóhabarestől és képmutatástól. Bonaparte, együttesen azzal a nagy osztálylyal, melyet képviselt, hatalomért és gazdaságért küzdött; de Bonaparte, különösen, minden válogatás nélkül az eszközökben. Félre tett minden érzést, a mi az embereket e célokra törekvésökben feszélyezni szokta. Az érzelmek nőknek és gyermekeknek valók. Fontanes, 1804-ben a Napoleon gondolatát fejezte ki, mikor a senatus érdekében így szólt hozzá: «Sire, a tökélyre törekvés a legrosszabb betegség, mely az emberi lelket valaha megglepte». A szabadság és haladás ügyvédei «ideologusok» — a megvetésnek nála gyakran előforduló szava, pl. — «Necker ideologus» — «Lafayette ideologus».

Egy nagyon is ismeretes olasz közmondás azt mondja: «Ha sikert akarsz, ne légy felettébb igaz». Előny, bizo-

nyos határok közt, ha lemondottunk a kegyelet, a hála s a nagylelkűség uralmáról; mert a mi áthághatatlan korlát volt nekünk s az még most is másoknak, alkalmas fegyverré válik céljaink elérésére; mint a folyót, mely rettenetes korlát volt, a tél a legsímább úttá változtatja.

Napoleon egyszer s mindenkorra lemondott az érzelmekről és indulatokról s csak kezével és fejével kívánt segíteni magán. Benne semmi csoda, semmi bűvészet nincs. Ő érczben, vasban, fában, földben, utakban, épületekben, pénzben, hadseregekben dolgozó munkás s nagyon szilárd és okos munkavezető. Soha sem gyöngye, sem tudálékos, de a természeti erők biztosságával s pontosságával dolgozik. Nem vesztette el velszületett érzékét s rokonszenvét a dolgok iránt. Ily ember elől mindenki kitér, mint a természeti jelenségek elől. Bizonyára, sok ember el van mérülve a dolgokba, mint általában a gazdák, kovácsok, hajósok, gépészek s tudjuk, mily realisoknak és gyakorlatiaknak látszanak az ilyenek a tudósokkal s nyelvészekkel szemben; csak hogy rendesen hijjával vannak a szervező tehetségnek s olyanok, mint kezek fej nélkül. De Bonaparte ezt az érczbeli és állati erőt belátással s általánosítással toldotta meg, úgy hogy egyesülve lehetett benne föltalálni a természeti és érczbeli hatalmat, mintha a száraz és tenger testet öltött s számolni kezdett volna. Annálfogva a száraz és tenger feltételezni látszottak őt; a magáéba jött s az befogadta. Ez a számolómaster tudja, mivel dolgozik s mi az eredmény. Ismerte az arany és a vas, a kerekek és a hajók, a hadseregek és a diplomataik minden tulajdonságait s megkövetelte, hogy mindenki a maga módja szerint cselekedjék.

A hadművészet volt az a játék, a melyben szám-tudományát gyakorolta. Szerinte ez abban állott, mindig nagyobb számú haderőt alkalmazni, mint az ellenség, azon a ponton, a hol ez megtámadtatik vagy támad ; s összes tehetségét a végsőig megfeszíti, hogy végetlen hadmozdulatok s fölvonulások útján mindig szögben támadja az ellenség harczzonalát, s részenként semmisítse meg erejét. Nyilvánvaló, hogy kis haderő is, ügyesen és gyorsan mozogva, úgy hogy az összecsapás pontján mindig két ember vi egy ellen, túlnyomó lesz sokkal több emberrel szemben is.

Kora, egyéni alkata s fiataalkori körülményei egyesültek e minta-demokrata kifejllesztésére. Birt osztályának erényeivel s ezek cselekvőségének a feltételeivel. Az a köz józanész, mely semmi czélt nem becsül addig, míg valósitása eszközeit meg nem találta ; az eszközök felhasználásában érzett gyönyör ; az eszközök kiválasztása, egyszerűsítése s összekötése ; a végzett munka derekasága s határozottsága ; az okosság, mely mindent előre látott s az erély, melylyel mindent keresztül vitt : mindez természetes közegévé s fejévé tette őt annak, a mit, elterjedtségéről hajlandó volnék *modern párt*nak nevezni.

A természetnek van legnagyobb része minden sikerben s így volt az övében is. Ilyen emberre volt szükség s ilyen ember született ; kő- és vasember, képes tizenhat-tizenhét óra hosszant nyeregben ülni, napokon át vérekedni pihenés és táplálék nélkül, legfőlebb valamit futtában falva, és egy ugró tigris gyorsaságával és rugékonyságával ; oly ember, a kinek semmi lelkiismereti aggálya nincs ; szilárd, azonnal kész, önző, okos s oly fölfogású, hogy mások okoskodásai, vagy babona, saját heve és sietsége se meg nem csalhatták, se félre nem

vezethették. «Az én vaskezem, mondá, nem a karom végén van, hanem közvetlen összeköttetésben agyammal.» Tisztelte a természet és szerencse hatalmát, s annak tulajdonította a saját felsőbbségét, a helyett, hogy elbizná magát, mint kisebb emberek, a maga makacságában, vagy harczot kockáztatna a természettel. Kedvencz szónoki fordulata volt, csillagára hivatkozni s tetszett magának, valamint a népnek is, hogy «a sors gyermekének» nevezte magát. «Nagy bűnök elkövetésével vádolnak» — mondá; «magamfajta emberek nem követnek el bűnöket. Semmi sem volt egyszerűbb, mint az én fölemelkedésem: hiábavaló azt ármánynak vagy bűnnek tulajdonítani; az idők sajátos alakulásának köszönhető az, s annak a híremnek, hogy jól harczoltam hazám ellenségeivel. Mindig lépést tartottam a nagy tömegek véleményével s az eseményekkel. Miért követtem volna el hát bűnöket?» S ismét mondá, fiáról szólva: «Az én fiam nem pótolhat engem; én sem pótolhatnám magamat. Én a körülmények teremtménye vagyok».

Cselekvő erő még eddig soha sem párosult akkora észbeli erővel, mint ő benne. Réalista; ijedelme minden szószátyárnak s az igazságot elhomályosítónak. Látja, hol a dolog sarka, éppen az ellenállási pontra veti magát, s minden egyéb tekintetet letipor. Erős, de ereje jóféle, tudniillik észszel való. Sohasem győzött véletlenül, hanem előbb nyerte meg a csatát fejében, mint a harczmezőn. Fősegédeszközei magában vannak. Senki mástól nem kér tanácsot. 1796-ban azt írja a Directoriumnak: «Úgy vezettem a hadjáratot, hogy senkivel sem tanácskoztam. Semmi jót se tehettem volna, ha másnak a nézeteihez kellett volna alkalmazkodnom. Nem egyszer nyertem előnyt nagyobb erő ellen, magam minden nélkül; mert

abban a tudatban, hogy önök bizalma bennem van, cselekvésem oly gyors volt, mint gondolatom».

A történelem, e mai napiglan, tele van a királyok és kormányzók tehetetlenségeivel. Szánalomra méltó személyek osztálya ez, mert nem tudják, mit kelljen tenniök, A takácsok kenyérért sztrájkolnak ; s a királyok és ministereik, nem tudva, mit tegyenek, szuronyokkal mennek reájok. De Napoleon értette a maga dolgát. Olyan ember volt, a ki minden perczben s minden felmerült körülménnyel szemben tudta, mi az első teendő. Végtelen megnyugvás és megkönnyebbülés az, nemcsak a királyok, hanem a népek kedélyének is. Kevés ember tudja a közelebbi perczet ; mátol holnapra élnek, terv nélkül s mindegyre a sor végére jutnak ; s minden tett után kívülről várnak indítást. Napoleon lett volna a világ első embere, ha célja tisztán a közjó lett volna. Így, a mint van, is bizalmat és erélyt ébreszt cselekvései rendkívüli egysége által. Szilárd, biztos, önmegtagadó, magát hátratevő, céljának mindent feláldozó, pénzt, seregeket, tábornokokat, saját személye biztosságát is ; nem vezetve félre, közönséges kalandorok módjára, saját eszközeinek csilláma által. «Esélyek ne irányozzák a politikát, mondá, hanem a politika az esélyeket.» «Elragadtatni minden esemény által, annyi, mint nem bírni semmi rendszeres politikával.» Diadalai megannyi ajtó voltak s soha egy perczre se vesztette szeme elől az utat előre, a jelen körülmény fölcillanása vagy lármája miatt. Tudta, mit kell tennie, s a kitűzött cél felé sietett. Az egyenes vonalat is szerette volna megrövidíteni, hogy a célhoz érjen. Borzasztó adomákat lehetne, kétség kívül, összegyűjteni életéből, arról, mily áron vásárolta meg sikereit, de azért nem szükséges őt kegyetlennek bélyegezni, csak olyannak, a

ki semmi akadályt nem ismert akarata előtt; nem vérszomjazó, nem kegyetlen, de jaj annak a tárgynak vagy személynek, a ki útjában állott. Nem vérszomjazó, de nem is kimélte a vért s könyörtelen. Ő csak a czélt látta — az akadályt félre az útból! — «Sire, Clarke tábornok nem egyesülhet Junot tábornokkal, az osztrák ütegek borzasztó tüzelése miatt.» — «Fogja el az ütegeket!» — «Sire, minden ezred, mely az ütegekhez közelít, fel van áldozva. Parancsa, Sire?» — «Előre, előre!» Seruzier tüzérezredes, «Military Memoirs»-jában, a következőleg vázol egy jelenetet az austerlitzi csata után. «Abban a perczben, mikor az orosz sereg megkezdette visszavonulását, nehezen, de jó rendben a tó jégén, Napoleon császár teljes gyorsasággal vágatott a tüzérséghez. «Időt veszítetek, — kiáltá. Tüzet a tömegekre! El kell sülyeszteni. Lőjjetek a jégre!» A parancs tíz perczig teljesítetlen maradt. Hasztalan helyezkedett néhány tiszt s magam is egy halom lejtőjére, hogy a kívánt eredményt előidézzük, ágyúgolyóink elsikultak a jégen, a nélkül, hogy megtörnék. Ezt látva, azt az egyszerű módot kísérlettem meg, hogy könnyű haubitzokkal fölfelé lövettem. A súlyos lövegeknek csaknem függőleges esése a jégre előidézte a kívánt eredményt. Módszeremet a többi üteg is azonnal követte s egy pillanat alatt néhány ezer* orosz és osztrák a tó vizébe volt temetve.»

Segélyforrásai bősége előtt minden akadály eltűnni látszott. «Ne legyenek Alpok» — mondá; s megépítette tökéletes utait, megmászva lejtezett kanyarulatokkal a legmeredekebb magaslatokat, míg Olaszország úgy meg-

* Mivel másodkézből idézek s Seruziert nem szerezhettem meg, e magas számot nem merem elfogadni.

nyilt Páris előtt, mint Franciaország bármely városa. Rávetette magát, hogy koronát szerezzen, s kivívta. A mire egyszer elhatározta magát, azt hatalmasan és sikerrel hajtotta végre. Megfeszítette minden erejét. Mindent kockáztatott rá és semmit sem kimélt, sem hadiszereket, sem pénzt, sem katonaságot, sem tábornokokat, sem magát.

Szeretjük látni, hogy minden tegye a maga dolgát mivolta szerint, legyen bár fejőstehén, vagy csörgőkigyó; s ha hadviselés a legjobb mód a nemzetközi viszályok elintézésére (a miben az emberek nagy többsége egyetérteni látszik) Napoleonnak bizonyára igaza volt, hogy ezt alaposan tette meg. «A háború fő elve» — mondá — «az, hogy a hadsereg legyen készen, éjjel és nappal és minden pillanatban, hogy kifejthessen minden ellenállást, mely tőle telik». Azért ő sohasem kimélte a puskaport, hanem az ellenség hadi állására zápor módra indította a vas-esőt, bombát, ágyú- és kartácsgolyót, hogy megsemmisítsen minden védelmet. Minden ellenállási ponton, csapatot csapatra halmozva, ellenállhatatlanul nyomult előre, míg mindent el nem söpört. Egy lovas-vadász-ezrednek, Lobensteinnál, a jénai csata előtt két nappal, Napoleon így szólt: «Fiaim, ne féljetek a haláltól, ha a katonák szembeszállnak a halállal, az ellenség sorai közé szoritják azt». Az ostrom hevében magát sem kimélte; a lehetőség szélső határáig ment. Tudva van, hogy Olaszországban mindent megtett, a mit csak tehetett. Nem egyszer állott egy arasznyira a haláltól, s egy hajszálon múlt, hogy életét ott nem vesztette. Az arcolei mocsárba kergették. Az osztrákok közte és csapatai közt voltak egymással küzdve s csak kétségbeesett erőfeszítéssel tudták őt kivágni az övéi. Lonatónál és más helyeken azon a ponton volt, hogy elfogják. Hatvan csatában küzdött és soha sem

volt elég neki. Minden győzelem új fegyver volt neki. «Hatalmam elesnék, ha új tettekkel nem tartanám fenn. Hódítás által lettem azzá, a mi vagyok, hódítással kell magamat fentartanom.» Érezte, mint minden bölcs ember, hogy a fentartásra szintannyi élet kell, mint a teremtésre. Folyvást veszélyben vagyunk, mindig rossz helyzetben, mindig a pusztulás szélén: s csak leleményesség és bátorság menthet meg.

Erélyét a legnagyobb hidegvér és pontosság őrizte és mérsékelte. Villám a támadásban, sérthetetlen volt a sánczok közt. Támadásai sem a bátorság sugallatai, hanem számítás eredményei voltak. A védelem legjobb módja, szerinte, a folytonos támadásban áll. «Becsvágyam, mondá, nagy volt, de hideg természetű.» Egyik beszélgetése közben, Las Casassal, azt jegyezte meg: «A mi az erkölcsi bátorságot illeti, ritkán találkoztam a «hajnali kétórai» bátorsággal, t. i. az előkészület nélküli bátorsággal, a melyre váratlan esetekben van szükségünk s a mely az előre épen nem látott események daczára megbagyja az ítélet és elhatározás teljes szabadságát» — és nem habozott kijelenteni, hogy ő «nagy mértékben bír ezzel a hajnali kétórai bátorsággal s hogy magához e tekintetben hasonlót, nagyon kevés embért talált».

Számításai pontosságától függött minden s a csillagok nem voltak pontosabbak, mint az ő számításai. Személyes figyelme kiterjedt a legkisebb részletekre. «Montebel-lónál azt parancsoltam Kellermannnak, támadjon nyolczszáz lovassal s ezekkel elszakította a hatezer magyar granátost az osztrák lovasság szemeláttára. Ez a lovasság egy félmér földnyire volt s egy negyed óra kellett, hogy odaérjen a tett színhelyére — s tapasztaltam, hogy mindig ezek a negyed órák döntik el a csata sorsát.» — «Mi-

előtt csatát vívott, Bonaparte ritkán gondolt arra, mit kell tenni siker esetében, de annál többet arra, mit tegyen, ha a szerencse ellene talál fordulni.» Minden dolgában ez az eszély és józan ész jellemzi. Említést érdemelnek a Tuileriákban titkárának adott utasításai, «Éjszaka oly ritkán lépjen szobámba, mint csak lehet. Ne költsön fel, ha jó hírt kell közölnie, az nem sürgős. De ha rossz hírt hoz, keltsen föl azonnal, mert akkor egy perczet sem szabad veszíteni.» Hasonló különös gondolkozás sugallta tábornok korában Olaszországban, terhes levelezésére nézve azt a szeszélyét is, hogy Bourrienének azt parancsolta, hagyjon minden levelet felbontatlanul három hétig, s akkor meglelégedéssel látta, a levelek mily nagy része intéződött el magától s nem kívánt választ. Roppant jártassága volt az ügyvitelben; kiszélesbítését jelenti annak, a mit eddig emberi erőről tudtunk. Voltak dolgozó királyok, Ulyssesstől Orániai Vilmosig, de egyik sem végzett tizedrésznit sem, mint ő.

A természet ez ajándékaihoz járult az az előny is, hogy Napoleon alacsony sorsban született. Később meg-lepte az a gyöngeség, hogy koronáihoz s rendjeleihez még az arisztokratia hagyományait is óhajtotta volna csatolni; de tudta, mivel tartozik rideg nevelésének s nem titkolta megvetését a született királyok s «örökös szamarak» iránt, a mint a Bourbonokat gorombán nevezte. Azt mondta rólok, hogy «száműzetésükben semmit sem tanultak és semmit sem feledtek». Bonaparte átment a katonai szolgálat minden fokán, de polgár volt, mielőtt császár lett volna s azért bírta a kulcsot a polgársághoz. Észrevételei s megjegyzései mutatják, mily tájékozott volt s mily helyes ítélettel birt a középosztályról. A kiknek vele dolguk volt, tapasztalták, hogy nem

volt elámítható s úgy tudott számolni, mint akárki. Kitűnik ez Szent-Helenán tollba mondott Emlékiratai minden részéből is. Ha a császárné kiadásai, a maga háztartása és palotái nagyon megszorították az adósságokat, Napoleon maga vizsgálta át a hitelezők számláit, fölfedezte azokban a hibákat s túlköveteléseket s tetemesen leszállította az összeget.

Erős fegyverét, tudniillik a milliókat, kikkel rendelkezett, képviselő jellegének köszönhette, melyet viselt. Érdekel, mint áll előttünk Franciaország s Európa helyett; mint hadvezér és király csak addig állhat meg, míg a forradalom, vagy a munkás tömegek érdeke, eszközét s vezérét találja föl benne. A mi a társadalmi érdekeket illeti, ismerte a munka jelentőségét és értékét s természetesen annak a részére állott. Tetszik nekem egy eset, melyet életiróinak egyike Szent-Helenán említ. «Balcombenéval sétálva, néhány, súlyos dobozokat vivő szolga ment az úton s Balcombené haragos hangon követelte, hogy álljanak félre. Napoleon közbeszólt: «Tisztelet a tehernek, aszszonyom!» Császárkorában nagy gondot fordított a fővárosi vásártérek emelésére s szépítésére. «A vásártér — mondá — a köznép Louvre-ja.» Főműve, mely túlélte, nagyszerű utai. Hadseregébe a maga szellemét öntötte. S a szabadság és pajtasság egy neme keletkezett kettejük közt, a mit az udvari formák, közte s a tisztek közt, nem engedtek meg. Az ő szemei előtt olyanokat végeztek, a mit mások meg nem tehettek. A hadsereg iránti viszonyának legjobb bizonyítéka az austerlitz-i csata reggelén kiadott napiparancs, melyben Napoleon megigéri hadseregének, hogy személyét távol fogja tartani a fűztől. E kijelentés, mely épen fordítottja annak, a mit a csata előtt rendesen tenni szoktak vezérek és katonák, elég tanúsága a hadsereg ragaszkodásának vezéréhez.

De bár részletekben fennállott ez az azonosság Napoléon és a nép között, tulajdonképeni erejét a nép azon meggyőződése képezte, hogy szellemével s törekvéseivel ő a képviselője s nemcsak mikor hízeleg, de a mikor féken tartja, sőt mikor a katona-állításban meg is tizedeli. Úgy értett, mint bármely jakobinus Franciaországban, a szabadság és egyenlőség feletti bölcsekedéshez; s mikor czélzást tettek az enghieni herczeg megöletésével évszázados kiontott vérré, azt felelte: «az én vérem sem csatorna-víz». A nép érezte, hogy a trónt nem foglalja el s az ország erejét nem szípolozza ki többé a kiváltságosok egy kis csoportja, mely a föld népének közöségétől elkülönzi magát s egy rég elfeledett társadalmi állapot eszméit és babonáit tartja még fenn. E vampyr helyett, a Tuileriákban, egy közölök való ember, az övékhez hasonló eszméket táplál, a ki természetesen utat nyit nekik és gyermekeiknek minden bizalmi és hatalmi állásra. Az álmos, önző politika ideje, mely az előre törekvő fiatal emberek alkalmait s esélyeit egyre szűkebbre szorítja, lejárt s a terjeszkedés és igények ideje elkövetkezett. Minden ember ereje és munkássága előtt megnyílt a vásár s nagyszerű díjak csillogtak a fiatalság és tehetség szemei előtt. A régi, vasbilincsekbe vert, hűbéres Franciaország fiatal Ohiová vagy New-Yorkká változott át; s azok is, a kik az új uralkodó közvetlen szigora alatt nyögtek, megbocsátották azt, mint a katonai rendszer szükséges szigorát, mely a zsarnokot kiűzte. S még a mikor a nép többsége azt kezdte is kérdezni, vajjon igazán nyertek-e valamit az új uralkodó pénz- és véradó zsarolásai alatt, — az ország minden rangú és nemű értelmisége az ő pártjára állt s védte, mint természetes pártfogóját. 1814-ben, mikor azt tanácsolták neki, támaszkodjék

a felsőbb osztályokra, Napoleon azt mondta környezetének: «Uraim, az én helyzetemben, a Faubourgok csöseléke az én egyetlen nemességem».

Napoleon találkozott e természetes várakozással. Helyzetének szükségessége minden rendű tehetségnek szívesen fogadását s megfelelő állásba helyezését követelte; saját hajlama pedig megfelelt politikájának. Mint minden kíválóbb ember, kétségkívül szükségét érezte ő is, hogy emberek és társak legyenek körülte, hogy tehetségeit más mesterekével összemérhesse, s nehezen tűrte a bolondokat s ostobákat. Olaszországban férfiakat keresett s nem talált. «Jó Isten! — mondá — mily ritka az ember! Olaszországban tizenennyolcz millió lakik s nagy nehezen kettőt találtam köztök: Dandolót és Melzit.» Később, több tapasztalással, sem növekedett az emberek felőli jó véleménye. A keserűség egy pillanatában így szólt egyik legrégibb barátjához: «Az emberek megérdemlik azt a megvetést, a melylyel irántok viseltetem. Csak egy kis arany paszomántot kell tennem erényes republikánusaim kabátjára s azonnal olyanok lesznek, a milyennek akarom». A léhaság e megvetése azonban közvetett kifejezése volt a tiszteletnek azok iránt a tehetséges emberek iránt, a kiket nemcsak akkor méltányolt, ha barátokra és segítőkre talált bennök, de ha akarátának ellenmondottak is. Foxot és Pittet, Carnot-t, Lafayette-t és Bernadotte-ot nem téveszthette össze udvara tányérnyalóival; s a becsmérés daczára, melylyel rendszeres önzése azokat a nagy hadvezéreket is illette, a kik érte és vele együtt győztek, bő elismerést jutottatott Lannes-nak, Durocnak, Klebernek, Desaixnek, Massenának, Muratnak, Neynek s Augereának. S ha pártfogójuknak és szerencsájök megalapítójának érezte is magát s azt mondotta: «én sárból gyúrtam a táborno-

kaimat» — nem titkolta azt a meglepődését, hogy céljai nagyságának megfelelő támogatást és segítséget talált bennök. Az orosz hadjáratban annyira bámulta Ney tábornok bátorságát és erőforrásait, hogy azt mondotta: «Kétszáz millióm van a szekrényeimben s mind odaadnám Neyért!» Jellemzései tábornagyjai néhányáról nagyon találók s ha a francia tiszték határtalan hiúságát nem elégítik is ki, lényegökben kétségkívül igazak. S valóban, kormányzása alatt az érdem minden neme keresett volt s előmozdított. «Ismerem, — mondá — a víz mélységét és sodrát mindenik tábornokomban.» A természetes tehetség biztos lehetett szíves fogadtatásról udvarában. Alatta tizenhét ember lépett elő közkatonából királylyá, tábornagygyá, herczeggé, tábornokká; s a Becsületrend keresztjét személyes vitézségért és nem családi összeköttetésekért adományozta. «Ha a katonák tűz-keresztiséget nyertek a csatatéren, előttem mind egyenlő rangúak.»

Ha született király királyi czímet nyer, mindenki örül s meg van elégedve. A forradalom a St. Antoine-külváros nagy népességét s a hadsereg minden lovászygyerekét és hajós inasát feljogosította úgy tekinteni Napoleont, mint húsából való húst a az ő pártja teremtményét; de van valami a nagy tehetség sikereiben, a mi általános rokonszenvet költ. Mert minden okos embernek érdekében áll, hogy a józan észnek és szellemnek felsősége legyen a butaság és rossz indulat fölött, s mint értelmi lények, villamos rázkódás által érezzük megtisztulni a levegőt, mikor az anyagi erőt értelmi erő győzi le. Mihelyt helyi és alkalmi részrehajlások köréből menekülünk, azonnal érezzük, hogy Napoleon érettünk harczol; ezek becsületes diadalok; ez az erős gőzgép érettünk működik. Minden, a

mi elfoglalja képzeletünket azzal, hogy az emberi képesség rendes határait túlhaladja, bámulatosan felbátorít s felszabadít. Az a hatalmas fő, mely felsőbbsséggel határozza s intézi el az ügyek menetét s akkorá megny nyiségét az erőknek hozza működésbe; az a szem, mely áttekinti egész Európát; az a gyors feltalálás; az a ki meríthetetlen forrása az eszközöknek; mily események! mily regényes képek! mily sajátságos helyzetek! mikor az Alpokat kémli, a mint a nap a szicíliai tengerbe száll alá; mikor csatára viszi csapatait a pyramisok előtt s azt mondja nekik: «e pyramisok csücsáról negyven század néz rátok!» átgázol a Veres-tengeren; belép a suezi földszoros öblébe! Ptolemais partján óriási tervek izgatták. «Ha Acre elesett volna, megváltoztattam volna a világ ábrázatát.» Az austerlitzi csata éjszakáján, mely császárrá avattatásának évfordulója volt, hadserege bokrétát nyújtott át neki, a csatában elfoglalt negyven zászlóból. Talán egy ki ssé gyerekes volt, mennyire gyönyörködött ez ellentétek ragyogtatásában mint mikor pl. abban tetszelgett, hogy Tilsitben, Párisban, Erfurtban királyokat várakoztatott előszobájában.

Az emberek általános tehetetlensége, határozatlansága s közönyössége mellett, nem tudunk eléggé szerencsét kívánni magunknak, e tettre kész és erős férfiúhoz, a ki üstökénél ragadta meg az alkalmat s megmutatta, mennyit lehet kivinni pusztán oly erények ereje által, a minőkkel kisebb mértékben minden ember bír, minők: pontosság, személyes figyelem, bátorság és alaposság. «Az osztrákok — mondá — nem ismerik az idő becsét.» Korábbi éveiből úgy idézhetném, mint az eszély mintáját. Hatalma nem valami szilaj és féktelen erőben áll; sem oly lelkesedésben, mint a Mahomedé;

vagy a rábeszélés különös hatalmában; hanem a józan ész alkalmazásában minden körülmények között, a szabályokhoz és a szokáshoz ragaszkodás helyett. A leczke, a melyre tanít, az, a mire az erély mindig tanít: hogy mindig talál tért magának. A gyáva kételyek mekkora tömegére felelet ez ember élete! Mikor ő megjelent, minden katonaember abban a hitben élt, hogy a hadviselésben semmi új nem lehet, a mint ma is az emberek azt hiszik, hogy semmi új nem lehet a politikában, vagy az egyházban, vagy az irodalomban, vagy a kereskedésben, vagy a gazdaságban, vagy a társadalmi szokásokban, s a mint minden korban az a társadalom nézete, hogy a világ ki van meritve. De Bonaparte jobban tudta a dolgot, mint a társadalom; s a mi több: tudta, hogy jobban tudja. Azt hiszem, mindenki jobban tudja, mint a hogy teszi; tudja, hogy azok az intézmények, melyeket oly fennen dicsérgetünk, csak karikán járók és játékszerek, de nem mer hinni előérzetének. Bonaparte bízott a saját érzékében s a másokéra egy batkát sem adott. Az ő újításait is úgy nézte a világ, mint bárki újításait nézni szokta: ezer ellenvetést tett, fölkeresett minden akadályt — de ő csak fittyet hányt az ellenvetésekre. «A mi nagy nehézséget okoz — jegyzé meg — az országkormányzók működésében, hogy annyi embert és állatot kell élelmezniök. Ha biztosainak szavára hallgat, egy tapodtat sem halad s minden szándéka megbiúsul.» Józan eszének példája az is, a mit az Alpokon való téli átkelésről mondott, a mit minden író, mindegyik a másikat ismételvén, lehetetlennek mondott: «A tél — mondá Napoleon — nem a legalkalmatlanabb évszak magas hegyeken átkelésre. A hó akkor szilárd, az időjárás megállapodott, hóomlásoktól nem kell tartani, a mi az egyetlen valódi veszély az Alpokon. E magas hegye-

ken deczemberben gyakran van szép idő, száraz hideggel s a legcsöndesebb levegővel.» Olvassátok ezt a nyilatkozatát is, arról, hogy lehet csatákat nyerni. «Minden csatában van egy pillanat, mikor a legvitézebb csapatok, a legnagyobb erőfeszítések után, hajlandóságot éreznek a megfutamodásra. Ez a félelem a saját bátorságukban való bizalmatlanságból ered. Csak egy kis alkalom kell, egy ürügy, önbizalmuk helyreállítására; ily alkalmat előidézni, ily ürügyet találni: ez a mesterség. Arcole-nál huszonöt lovassal nyertem meg a csatát. Megragadtam az elernyedés ama pillanatát, adtam minden embernek trombitát s ezzel a maroknyi csapattal megnyertem a napot. Látnivaló, hogy két hadsereg két test, mely találkozik s azon van, hogy egymást megfélemlítse: a félelem egy perczre beáll — s ezt a perczet hasznunkra kell fordítani. A ki sok csatában vett részt, egyszerre észreveszi azt a pillanatot, oly könnyű az, mint egy összeadást megcsinálni.»

A tizenkilencedik század e képviselője ezeken kívül még egyetemes tárgyak körül is tudott bölcselkedni. Kedve telt benne, bejárni a gyakorlati, irodalmi és elvont kérdések területét. Nézetei mindig eredetiek és találók. Egyiptomi útjában szeretett délutánonként három vagy négy embernek egy tételt adni, hogy azt vitassák s ugyanannyinak, hogy azt ellenezzék. A tételek a vallás, a kormányzat különböző nemei és a hadművészet körül forogtak. Egyik nap azt kérdezte, vajjon vannak-e lakóik a bolygóknak? Máskor, milyen idős lehet a világ? Aztán a földgömb elpusztulásának, víz vagy tűz által, a valószínűségét tűzte ki a vita tárgyául; ismét máskor az előérzetek igazságát vagy csalékonyságát s az álommagyarázást. Nagyon szeretett a

vallásról beszélni. 1806-ban, Fournier montpellier-i püspökkel beszélgetett hittudományi tárgyakról. Két pont volt, a mi fölött nem tudtak megegyezni, t. i. a pokol s az egyházon kívüli idvezülhetés kérdése. A császár elmondta Josephine-nek, hogy ő úgy vitatkozott, mint az ördög e két kérdéstről, melyekben a püspök kérlelhetetlen volt. A bölcsestiszteket szívesen engedett mindenben, a mi a vallás — mint emberek és korszakok műve — ellen szólt; de anyagelviségről hallani sem akart. Egy szép éjszaka, a hajófedélzeten, valami anyagelvi fecsegés közepett, Bonaparte a csillagokra mutatott s így szólt: «Beszéljenek az urak, a mennyit akarnak, de ki csinálta mindezeket?» Gyönyörködött a tudományos emberek társaságában, különösen a Monge- és Berthollet-ében; de az írókat lenézte: «ezek csak frázis-gyártók». A gyógyászatról is szeretett beszélni s annak oly gyakorlóival, a kiket leginkább becsült, Párisban Corvisart-ral és Szent-Helenán Antomarchival. «Higgye meg nekem, — mondá ez utóbbinak — jobb volna felhagyni mind e gyógyszerekkel; az élet oly erős, melyről sem ön, sem én nem tudunk semmit. Miért gördítsünk akadályokat védelmé elé? Saját eszközei többet érnek az önök vegyműhelyei összes készleténél. Corvisart őszintén elismerte előttem, hogy minden mocskos főzelékek semmit se használ. Az orvostudomány bizonytalan rendelvevények gyűjteménye, a melyek hatása, mind összevéve, többet árt, mint használ az embereknek. Víz, levegő és tisztaság: ezek az én gyógyszertáram főszerei.»

Emlékiratai, melyeket Montholon grófnak és Gourgaud tábornoknak tollba mondott Szent-Helenán, nagy értékűek, levonva belőlük, a mit, úgy látszik, saját álnoksága miatt ki kell hagyni. Az erő és az öntudatos

felsőbbség jóindulatával bír. Bámulom csatái egyszerű, világos elbeszélését: olyan jó, mint a Caesaré; jóindulatú s elég méltányos nyilatkozatát Wurmser tábornagról s többi ellenfeleiről; és változatos tárgyához alkalmazkodó írói képességét. Legkellemesebb részlet: az egyiptomi hadjárat.

Voltak neki órái a gondolatnak és bölcseségnek. A pihenés időközeiben, táborban vagy palotában, Napoleon úgy tűnik fel, mint lángeszű ember, a ki az igazság vele született szomját elvont kérdések felé fordítja, a szavak iránt ama türelmetlenséggel, melyet a háborúban szokott mutatni. Tudta élvezni a lelemény minden játékát, egy regényt, egy élezzet úgy, mint egy hadicselt a háborúban. Kedves mulatsága volt, Josephinet és hölgyeit, félhomályú szobában valami költött rémtörténettel lebüvölni, melyhez hangja és drámai tehetsége adta a színpadi kellékeket.

Napoleon-t az újkori társadalom középosztálya ügyvivőjének vagy ügyvédnek nevezem, azon tömegét, mely a modern világ piaczeit, boltjait, irodáit, gyárait, hajóit betölti s mind gazdagodni vágy. Ő volt a lázító, a rendszabályok eltörlője, a valódi újító, a szabadelvű, a felforgató, eszközök feltalálója, ajtók és piacok megnyitója, egyedárúság s visszaélések eltörlője. Természetes, hogy a gazdagok és főrangúak nem szerették. Anglia, a tőke központja, Róma és Ausztria, a hagyományok és családfák központjai, ellene voltak. A nehézkes és maradi osztályok elképpedése, a római konklave vén embereinek s vén asszonyainak rémülete, kik kétségbeesésükben mindenbe fogóztak s vörös izzó vasba is kapaszkodtak volna, az államférfiak hiú igyekezete, hogy őt mulattassák s megcsalhassák, s Ausztria császárjáé, hogy őt megvesztegesse; és a fiatal, tüzes és

tevékeny emberek ösztöne mindenütt, mely őt jelölte ki a középosztály óriásául: fényessé és parancsolóvá teszik történetét. Választói tömegének erényeivel bírt, de bűneivel is. Sajnálom, hogy a fényes képnek visszája is van. De megvan az a végzetes baj, melyet a gazdagság utáni törekvésünkben felfedezünk: hogy csalékony s az érzések gyengülésének vagy megtörésének árán vásároljuk meg; s nem kerülhetjük ki, hogy ezzel a ténynyel e hős történetében is ne találkozzunk, a ki pusztán fényes pályát tűzött maga elébe, a nélkül, hogy az eszközöket illetőleg valami korlátot ismert vagy válogató lett volna.

Napoleon teljesen hijjával volt minden nemesebb érzésnek. A világ legműveltebb korszakának és népének legmagasabb állású embere, és még a közönséges igazság és becsületesség erénye is hiányzik benne. Igazságtalan tábornokai iránt; önző és mindent magának követelő; nagy sikereik érdemét alacsonyan eltulajdonítja Kellermanntól és Bernadottétól: ármánykodik, hogy ahűséges Junot-treménytelen csődbe sodorja, csak hogy Páristól eltávolíthassa, mivel modorának bizalmassága sérti trónjának új fényét. Hátartalan hazug. A hivatalos iratok, az ő *Moniteur*-jei s minden kiáltványa közmondásosan hazudják, a mit ő akar elbitetni a világgal; s a mi még rosszabb, korai vénségében ott ül magános szigetén, tényeket, időpontokat és jellemeket hideg vérrel hamisítva, hogy színpadi hatást kölcsönözzön a történelemnek. Mint minden francia, szenvedélyesen szereti a színpadi hatást. Minden tettet, mely nemeslelkűségre vallana, megmérgez ez a számítás. Csillaga, dicsvágya, tana a lélek halhatatlanságáról, mind francziás. «Vakítanom kell és bámulatot költenem. Ha szabadságot adnék a sajtónak, hatalmam nem tarthatna három napig.» Legkedvencebb czélja: nagy zajt ütni.

«A nagy hír nagy zaj; mentől nagyobbat ütünk, annál messzebb hallszik. Törvények, intézmények, emlékoszlopok, nemzetek, minden elbukik; de a zaj folyton tart s visszhangzik az utókorban.» Hite a halhatatlanságról csak a hír. Elmélete a befolyásról sem hízelgő: «Két emeltyű van, mozgásba hozni az embereket: érdek és félelem. A szeretet együgyű képzelgés, higyjék el. A barátság, pusztán név. Én senkit sem szeretek. Még testvéreimet sem szeretem; Józsefet talán egy kissé, megszokásból s mert ő az idősebb; és Durocot, őt is szeretem, de miért? mert jelleme tetszik nekem: rideg és határozott s azt hiszem, a ficzko soha egy könyvet sem hullatott. Részemről, jól tudom, hogy igaz barátaim nincsenek. A míg az maradok, a mi vagyok, annyi áliítólagos barátom lesz, a mennyit akarok. Az érzékenységet hagyjuk az asszonyoknak: a férfiak legyenek szilárdak szívökben s feltevéseikben, különben ne élegyedjenek háborúba és kormányzásba.» Teljesen lelkiismeretlen volt. Kész volt lopni, rágalmazni, gyilkolni, valakit vízbefojtani vagy megmérgezni, mihelyt érdeke kívánta. Semmi nagylelkűség nem volt benne, de annál aljasabb gyűlölet; határtalanul önző volt és csalárd: csalt a kártyajátékban; bámulatosan szószátyár; leveleket bontott fel s gyönyörűségét találta gyalázatos rendőrségében s eléggülten dörzsölte kezeit, ha sikerült valami hírt fognia a környezetében levő férfiak és asszonyokról, dicsekedve, hogy ő «mindent tud»; beleszólt a nők ruhái szabásába s incognitóban leskelődött az utczaí éljeneke s dicséretekre. Modora durva volt. A nőkkel pórias bizalmaskodással bánt; szokása volt füleiket meghúzni, arcukat megcsipkedni, ha jó kedve volt; s a férfiak fülét és szakállát meghúzni s megütni és durva tréfát űzni velők, utolsó napjáig. Az nem bizo-

nyos, hogy kuleslyukakon hallgatózott, vagy legalább nem, hogy rajtakapták volna. Egyszóval, ha behatoltál hatalma és fénye minden körébe: nem találkoztál, végül is, nemes úri emberrel, hanem csalóval és csavargóval; és teljesen rászolgált a *Jupiter Scapin* névre, vagyis Rabló Jupiterre.

Arról a két pártról beszélve, a melyekre a modern társadalom oszlik, a demokrata és conservatív pártról, azt mondtam, hogy Bonaparte a demokratát képviseli, vagy a munkás emberek pártját ellentétben a maradi vagy konservatív párttal. Akkor elmulasztottam megmondani, a mi pedig lényeges a tényállásra: hogy ez a két párt, csak mint fiatal és öreg különbözik egymástól. A demokrata fiatal conservatív; a conservatív öreg demokrata. Az aristokrata érett demokrata, a ki már magbament, — mert mind a két párt a tulajdon legfőbb becsének azonegy alapján áll, melyet az egyik megszerezni, a másik megtartani törekszik. Bonaparteről elmondhatni, hogy ő e párt egész történetét képviseli, annak ifjú és öreg korát; igenis — és költői igazságszolgáltatással — annak sorsában is osztozik. Az ellenforradalom, az ellenpárt még mindig várja közegét és képviselőjét: egy a valódi köz- és egyetemes érdeket szerető s ahhoz hű emberben.

Itt végbement egy kísérlet, a legkedvezőbb feltételek mellett, mire megy az ész ereje lelkiismeret nélkül. Soha sem volt vezető, annyi tehetséggel s úgy felfegyverezve, soha vezető annyi követőt és segítőt nem talált. S mi lett az eredménye ennek a rengeteg tehetségnek és hatalomnak — ezeknek a roppant hadseregeknek, elégett városoknak, elharácsolts kincseknek, emberek feláldozott millióinak, s Európa erkölcsi sülyedésének? Semmi eredménye. Min-

den elmúlt, mint az ő tüzéségének füstje s nem hagyott semmi nyomot. Franciaországot kisebbül, szegényebben, gyöngébben hagyta hátra, mint a hogy találta s a szabadságért folytatott szép küzdelmet újra kellett kezdeni. A vállalat, elvben, öngyilkossági volt. Franciaország testtel, lélekkel, vagyonnal szolgált neki mindaddig, míg érdekeit vele azonosíthatta; de mikor az emberek látták, hogy a győzelem után új háború kezdődik, hadseregek megsemmisülése után új katonaállítás; s a kik oly kétségbeesetten harczoltak, soha sem kapták jutalmukat, a mit szereztek, nem költhették el, sem pehelyágyukban nem alhattak, sem kastélyaikban nem hivalkodhattak: akkor odahagyták őt. Az emberek észrevették, hogy mindent elnyelő önzése halálos volt minden másnak. A villanyos halhoz hasonlított, mely egymást követő rázkódásokkal illeti azt, a ki megfogja, görcsöket okozva, melyek összehúzzák a kéz izmait, hogy az ember nem képes ujjait fölnyitni s az állat mind újabb meg újabb villamütést ad, míg megbénítja s megöli áldozatát. Úgy ez a határtalan önző is összeszorította, elszegényítette s elnyelte mindazok erejét és lételét, a kik neki szolgáltak s Franciaország és Európa egyhangú kiáltása 1814-ben ez volt: Elég ebből! *«Assez de Bonaparte!»*

Nem a Bonaparte hibája volt. Ő csak azt tette, a mi benne volt: hogy erkölcsi elv nélkül éljen és uralkodjék. A dolgok természete, az ember és világ örök törvénye volt, a mi őt tönkre tette és megsemmisítette; s ha milliószor megkísérlik, mindig ez lesz az eredmény. Egyesek vagy tömegek minden kísérlete, ha csak érzeki és önző ézeljaik vannak, meg fog hiúsulni. A békés Fourier törekvése ép oly meddő lesz mint az ártalmas Napoleoné.

Mindaddig, míg polgárisulásunk lényegileg a tulajdon, a korlátok és kizárólagosságok alapján áll: mindig csalódások játéka lesz. Gazdagságuk nem fogja meggyógyítani betegségünket; nevetésünkbe keserűség vegyül s borunk megégeti ajkainkat. Csak az a jó használ, melyet tárt ajtóknál élvezhetünk s mely mindenkinek szolgál.

VII.

Goethe; vagy az Író.

A világ alkotmányában gondoskodva van az íróról vagy titkárról, a kinek dolga jelentést tenni az élet ama csodálatos szellemének a működéséről, mely mindenütt lüktet és munkálkodik. Az ő feladata a tényeket lelkébe fogadni s aztán a kiváló és jellemző tapasztalatokat kiválasztani.

A természet megkívánja hogy jelentést tegyenek róla. Minden dolog foglalatoskodik azzal, hogy megírja a maga történetét. A bolygó, a kavics, árnyékától kísérve halad tova. A legördülő szikla nyomot hagy maga után a hegyoldalban, a folyam árkot tör a földben, az állatok csontjaikat hagyják a rétegben s a moszat és falevél szerény emlékirását a kőszénben. A hulló vízesöpp benyomul a homokba vagy kivájja a követ. A láb nem léphet a hóba, vagy a földre, hogy többé-kevésbé tartós jelekben le ne nyomtassa útja térképét. Az ember minden cselekvénye beírja magát társai emlékezetébe, s az önmaga arczába és modorába. A lég hangokkal van tele, az ég jelekkel; a föld csupa emlékirat és névalírás; s minden tárgy oly útmutatásokkal van elborítva, melyek beszélnek az értelmeknek.

A természetben ez a magáról való híradás meg nem

szűnő s az elbeszélés a pecsét lenyomata. Sem többet nem mond, sem innen nem marad a tényen. De a természet felfelé törekszik; s ha az ember tesz jelentést róla, az valamivel több mint a pecsét pusztá lenyomata. Új és szebb alakja ez az eredetinek. A kép eleven, mint eleven az is a mit mutat. Az emberben az emlékezés oly neme a tükörnek, mely fölvéve a környező tárgyak képét, megelevenül s új rendbe csoportosítja azokat. A tények, melyeket magába vett, nem fekszenek benne tétlenül; némelyek elhalványulnak, mások jobban fénylenek, úgy hogy nem sokára új képet kapunk, mely a kiválóbb tapasztalatokból alakul. Az ember közreműködik. Szeret közlékeny lenni s a mit mondani akar, ólomsúlyként fekszik szívéen, míg el nem mondotta. De a társalgás általános gyönyörén kívül, némely ember fokozott tehetséggel született erre a második teremtésre. Az emberek születnek írásra. A kertész megtart minden oltó ágacskát, rügyet és magot, hivatása, hogy növényeket vessen, ojtson és ültessen. Nem kevésbbé gondos az író, a maga dolgában. A mit lát és tapasztal, az neki mind mint a mi ott van, hogy lefesse. Bolond beszédnek tartja, ha valaki azt mondja, hogy némely dolog leírhatatlan. Azt hiszi hogy minden, a mi gondolható, le is írható, előbb vagy utóbb. Kész volna leírni a Szent Lelket is, vagy legalább megkísérlené. Akármi, bármily terjedelmes, bármily kicsi, bármily drága — ha egyszer tollának kinálkozik — ő leírja. Az ő szemében az ember előadó tehetség s a mindenség — előadhatóság. Minden társalgásban, minden bajban, ő új anyagot talál; mint német költőnk mondja: «Valamely Isten adta nekem a tehetséget, hogy megmondjam mit szenvedek». Harag és fájdalom neki jövedelmi források. Elhamarkodott cselekedetek árán vásárolja meg a képességet, hogy bölcsen szólhasson.

Gondok és a szenvedély viharai csak jobban duzzasztják vitorláját, mint a jó Luther mondá: «Mikor bosszús vagyok, jól tudok imádkozni, jól predikálni». Ha ismer-nők némely szónoklat szépen áradó folyásának az eredetét, az Amurát szultán kedveskedésére emlékeztetne, a ki néhány perzsának leüttette a fejét, hogy orvosa Vesalius megfigyelhesse a nyakizmok görcsös vonaglását. Kudarczai: előkészületek diadalaira. Egy új eszme, vagy a szenvedély valamely válsága megtanítja arra, hogy a mit eddig tanult és írt, csak köznapias — nem a tény maga, hanem annak csak árnyéka. Mit tegyen hát? Eldobja a tollat? Nem; újra kezdi, abban az új világításban írni le a dolgot, melyet az most vetett rá, ha valami módon az igazi szót meg tudná találni. A természet támogatja. A mit gondolni lehet, le is lehet írni s folyvást kifejezésre tör bármi durva és dadogó szervek által is. Ha nem bírnak neki megfelelni, vár és dolgozik, míg magához idomítja s végre tökéletes lesz a kifejezés.

E törekvés az utánzó kifejezésre, melylyel mindenütt találkozunk, a természet törekvésének a mutatója, de csak gyors-írásszerű. Vannak magasabb fokozatok is, s a természetnek fényesebb adományai is vannak azok számára a kiket magasabb feladatra szánt, azoknak a tudósoknak vagy íróknak osztálya számára, a kik meglátják az összefüggést ott, a hol a sokaság csak töredékeket lát, a kikben ösztön van rendezni a tényeket s így fölmutatni a tengelyt, a mely körül a dolgok alkotmánya forog. A természet szíven hordja a szemlélődő ember vagy tudós képzését. Oly cél ő, melyet soha sem téveszt szem elől s elő volt készítve már a dolgok eredeti tervében. Nem csak megengedett vagy esetleges jelenség, hanem szerves

tényezője, egyike birodalma rendjeinek; előre látva és előkészítve régtől, öröktől fogva, a dolgok kapcsolatában s összefüggésében. Előérzetek, ösztönök éltetik. Szívünk hevesen dobog, midőn valamely ős-igazság tárul föl előttünk, midőn a szellemi nap beragyog a bánya üregébe. Minden gondolat, mely a lélekben földereng, támadása első perczében megjelöli saját rangját — ha silányság-e, vagy hatalom?

Ha így egyfelől ezek az ösztönzések életre keltik, másfelől van elég kereslet és szükség is rája. A társadalom minden időben érzi szükségét egy egészséges eszű embernek, a ki megfelelő kifejező tehetséggel bírjon arra, hogy a mit az emberek örültsége kiforgatott valójából, ismét a maga igaz viszonyaiban tüntesse föl. A dicsvágyók és megfizetettek legújabb bálványukkal: vámtarifával, Texas-szal, vasúttal, romanismussal, vagy Kaliforniával állanak elő — s kiszakítva a tárgyat összefüggéséből, könnyen tüntetik fel vakító fényben s a nagy tömeg bolondul utánok. Az ellenzők sokasága pedig, melyet e külön bolondságtól egy másik hasonló bolondság fogott el, sem meg nem czáfolhatja, sem ki nem gyógyítja őket. De akadjon egy ember, a kinek belátó szeme azt az elkülönített csodát visszahelyezze a hová tartozik, eltűnik a csalkép s a közönség, visszanyerve eszét, hálát mond a józan figyelmeztető eszének.

A tudós minden időnek embere, de azért neki is, mint más embereknek kívánnia kell, hogy jó lábon álljon kortársaival. De a felületesek ítélete bizonyos nevetségesség színével vonja be a tudóst vagy író, melynek azonban semmi fontossága nincs, ha csak a tudós nem helyez rá. Ez országban*

* Amerikában.

a társadalom s a közvélemény a gyakorlati embert dicséri s ezt a szolid részét a társadalomnak minden körben tisztelet környezi. Népünk a Bonaparte nézetét vallja az ideologusokról. Ideák, e nézet szerint, a társadalmi rend és kényelmes élet felforgatói s végre is, a ki vallja őket, megbolondul tőlük. Közhit, hogy egy áruszállítmány megrendelése New-York-ból Smyrnába, vagy aláírók fogdosása öt vagy tizezer orsó beszerzésére, vagy egy pártkör ügyeskedései a falusi nép előítéletei s könnyelműsége fölhasználására, hogy szavazataikat biztosítsa a novemberi választásokra — ez mind gyakorlati és dicséretes dolog.

Ha sokkal magasabb színvonalú tevékenységet is a szemlélődő élettel kellene összehasonlítanom, nem igen mernék az előbbinek előnye mellett nyilatkozni. Az ember oly mély érdeket talál a belső megvilágosodásban, hogy a barát vagy remete nagyon sokat mondhat szemlélődő és imádkozó élete védelmére. Bizonyos elfogultság, meg gondolatlanság s az egyensúly elvesztése az ár, melylyel minden tevékenységet meg kell fizetnünk. Cselekedjetek, ha úgy tetszik, de a magatok kockázatára cselekedjtek. Az emberek nem bírják meg cselekedeteiket. Mutassatok nekem embert, a ki cselekedett, s a ki áldozata vagy rabja nem lett cselekvésének. A mit tettek, az ráviszi s kényszeríti, hogy újra tegyék. Az első tény, mely csak kísérlet akart lenni, szentséggé válik nekik. A tüzes újító eszményét valamely szertartásba vagy szövetségbe öltözteti s ő és barátjai azután a formához ragaszkodnak s oda az eszmény. A quaker felállította a quakerséget; a shaker a maga monostorát és tánczát; s bár mindenik a Lélekről fecseg, nincs benne lélek, csak ismétlés, a mi lélek-ellenes. Hol vannak a lélek új dolgai a mi napjainkban? A lelkesedés tényeiben is e visszalépés mutatkozik; de azokban az

alsóbb rendű tevékenységekben, melyeknek nincs magasabb céljok, hanem hogy kényelmesebbé s gyávábbá tegyenek, a fufang, lopás, hazugság tényeiben, azokban a tényekben, melyek a bölcselkedő tehetséget a gyakorlati képességtől elválasztják s szégyenbélyeget ütnek az észre és érzésre: nincs is egyéb, csak visszalépés és tagadás. A hinduk szent könyveiben az áll: «Csak gyermekek s tudatlanok beszélnek az elméleti s a gyakorlati tehetségről mint kettőről; a kettő egy, mert mind a kettő ugyan egy célhoz vezet, s a mely helyet az egyiknek a követői elnyernek, ugyanazt nyerik el a másik követői is. Az lát, a ki az elméletet és a gyakorlatot egynek látja». Mert a nagy tettnek vonatkoznia kell a szellemi világra. A tett mértéke az érzés, a melyből ered. A legnagyobb tett eredhet a legegényibb körülményből.

Az a kisebbités nem a vezetőktől, hanem alárendeltebb személyektől ered. Azok az erőteljes férfiak, kik a gyakorlati osztály élén állanak, osztoznak a kor eszméiben s nagy rokonszenvvel viseltetnek a bölcselkedő osztály iránt. Bármely fajta kiváló embertől mások becsmérése nem várható. Az ilyeneknél a Talleyrand kérdése mindig a leghelyesebb; nem: hogy gazdag-e? van-e állása? jóindulatú-e? van-e tehetsége erre vagy arra? benne van-e a mozgalomban, a szövetkezetben? — hanem: valami-e? Áll-e valami mellett? Csak jó legyen a maga nemében! Ez minden, a mit Talleyrand, a mit az emberi józanész kérdez. Légy valódi s tökéletes, nem abban a mihez mi értünk, hanem a mihez te. Képes emberek nem nézik mire képes valaki, csak legyen valamire. A mester szereti a mestert s nem tesz különbséget abban, szónok-e, művész-e, mesterember-e, vagy király?

A társadalomnak valóban nincs fontosabb érdeke, mint

az irodalmi osztály jólléte. S nem lehet tagadni, hogy az emberek szívesen elismerik s üdvözlik az értelmi tehetséget. S még is az író nem foglal el uralkodó állást köztünk. Azt hiszem ez az ő hibája. Egy font mindig egy fontot ér. Volt idő mikor szent személy volt; ő írta a bibliákat, az első hymnusokat, a törvénykönyveket, az époszokat, a tragikus énekeket, a sybilla-verseket, a káld jóslatokat, s a templomok falára írt lakonikus mondatokat. Minden szava igaz volt s a nemzeteket új életre ébresztette. Könnyelműség nélkül s válogatás nélkül írt. Minden szó be volt vésve szemei előtt a földbe s az égboltba; s a nap s a csillagok betűk voltak, melyek ugyanazt jelentették, útjuk nem szükségszerűbb az övénel. De hogy lehetne tisztelni, ha maga nem becsüli magát? ha elvegyül a tömegben, ha nem törvényadó többé, hanem tányérnyaló s egy eszme-nélküli közönség változó véleménye előtt hajlongó; ha szégyenletes ügyvédkedéssel kénytelen támogatni egy rossz kormányt, vagy egész éven át az ellenzékkel ugatni; vagy semmit mondó kritikákat s aljas novellákat kell írnia; vagy írnia minden esetre, eszme nélkül, s a nélkül hogy szüntelen, éjjel nappal, az ihlet forrásaiból meritene?

Némi feleletet találhatunk e kérdésekre, ha korunk irodalmi tehetségei névsorán végig tekintünk. Ezek közt nincs tanulságosabb név, mint a Goetheé, a tudós vagy író hatalmának és kötelességeinek feltüntetésére.

Bonapartét úgy írtam le, mint a tizenkilenczedik század népszerű külső élete s törekvései képviselőjét. Annak másik oldala, költője, Goethe, teljesen otthonos e században, a ki ennek levegőjét szíja, gyümölcseit élvezi s egy előbbi korszakban lehetetlen lett volna; a ki, óriási tehetségével elhárítja róla a gyöngeség vádját, mely nélküle korának értelmi műveit érné. Oly időben jelenik meg, mikor

az egyetemes műveltség mindenfelé elterjedt s elsimította az egyéni vonások minden élet: mikor, hősi jellemek hiányában, társadalmi jóllét és közreműködés terjedt el. Nincs költő, csak költő-írók tuezatja; nincs Kolumbus, csak száz meg száz posta-hajós kapitány, ellátva úti-távesővel, légsúlymérővel, sajtolt-levessel és szárított bivalyhús-pástétommal; nincs Demosthenes, sem Chatham, hanem egy csomó ügyes parlamenti és törvényszéki vitázó; nincs próféta és szent, hanem hittani intézetek; nincs tudós, csak tudós-társaságok, olcsó könyvek, olvasó-termek, és könyvtárak, szere-száma nélkül. Sohasem létezett a dolgok ily vegyülete. A világ úgy kiterjed, mint az amerikai kereskedelem. Ismerjük a görög, vagy római életet, a középkor életét, egyszerű és érthető dolog; de az új kor oly bonyolódott, hogy belézagorodunk.

Goethe e sokféleségnek a bölcsésze; százkezü, argus-szemű, szeret és tud a tények és ismeretek e soha nem nyugvó halmazával megküzdeni — s mozgékonyaságánál fogva könnyen rendelkezni velök; férfias lélek, melyet meg nem zavarhatnak a conventio számtalan burkolatai, mik az életre ránőttek mint a kéreg; mert finom ügyességével könnyen szétszakítja s a természetből meríti erejét, melylyel benső közösségben élt. A mi még különös, hogy kis városban élt, egy kis államban, legyőzött államban, s oly időben, mikor Németország nem vitt oly vezérszerepet a világ ügyeiben, hogy fia keblét fővárosi büszkeséggel emelhesse, a mely egy francia vagy angol keblét dobogtathatta, vagy egykor a római vagy attikai polgárét. S mind a mellett műzsáján semmi vidéki korlátoltság nem látszik. Semmivel sem tartozik helyzetének, de szabad és ellen-őrző szellemmel született.

Helena, vagy a Faust második része az irodalomtörténet bölcsészete versben; oly ember műve, a ki mesternek érezte magát a történelemben, a hitregében, a bölcsészetben, a tudományokban s a nemzeti irodalmakban, a modern tudománynak, a nemzetközi érintkezés folytán, mindent körébe vonó módján. Fölkutatja a hindu, etruszk s mindenféle cyclopi műveket, a földtant, a vegy-
tant, a csillagászatot s mindegyike e birodalmaknak bizonyos légies és költői jelleget nyer a sokaságnál fogva. Az ember tisztelettel néz egy királyra, de ha véletlenül jelen volna egy királyok-kongresszusán, szabadságot venne magának, hogy mindeniket jobban szemügyre vegye. Nem szilaj, csodálatos énekek, hanem kicsiszolt formák, a melyekbe a költő nyolczvan éves élete s szemlélődése eredményeit öntötte. E szemlélő és bíráló bölcsesség a költeményt még igazabban e kor virágává teszi. Maga jelenti kelte idejét. S mégis költő ő, büszkébb babérral, mint kortársai bármelyike s mikroszkop-kórtól gyötörve (mert úgy tetszik, mintha bőrének minden likacsán kinézne), egy hős erejével és bájával veri lantját.

A mi e könyvben bámulatos: kimagasló értelmisége. Ez ember eszének olvasztó tégelyében múlt és jelen időkörök s vallásaik, politikájok, gondolkodásmódjok ős-typusokra és eszmékre oldódnak fel. Minő új hitregék vitorláznak át agyán! A görögök azt mondták, hogy Nagy Sándor az ős-chaosig hatolt. Goethe csak a minap szintén odáig ment, sőt egy lépéssel tovább merészkedett — és sértetlen tudott visszajőni.

Szívemelő szabadság van az ő szemlélődésében: A témérdek látkör, mely velünk megy előre, felségét haszon-
talanságoknak, köznapi tárgyakká és szükségeknek csak

úgy kölcsönzi oda, mint komoly és fenkölt ünnepélyességeknek. Ő volt századának lelke. Ha az tanult volt s népessége, szilárd szervezete, és a tehetségek kiművelése által egy nagy Felfedező Vállalkozássá vált, mely tények és gyümölcsök akkora garmadáját gyűjtötte össze, hogy mindaddig egy tudós se birta osztályozni: Goethének a lelke elég bő kamarákkal bírt, hogy mindazt elhelyezhesse. Képes volt a szétváló parányokat saját törvényök szerint megint egyesíteni. Modern létünket költészettel ruházta föl. Apróságok és részletek közt fölfedezte az élet szellemét, a régi ravasz Proteust, a ki szorosan mögöttünk fészkel s megmutatta hogy a száraz próza, melyet századunknak tulajdonítunk, ismét egy új álarcza csak:

«Futása is csak álcázott jelenlét»,

hogy vidám öltözetét fölcserélte a munkás zubonnyal s egy csőppel sem kevésbbé élénk és gazdag Liverpoolban vagy Hágában, mint egykor Rómában vagy Antiochiában. Nyílt téreken és főutczákon, sétányokon és szállókban kereste őt, s az üzleti munka világában és az érzékiségben megmutatta az ott ólálkodó gonosz szellemet. Bebizonyította, hogy minden közönséges dolgunkon is mindig átszövődik a hitrege és mese egy-egy szála. Mert minden szokás és gyakorlat, minden intézmény, szerszám és eszköz családfáját kutatva, az emberi szervezet alkatában találja meg eredetét. Rendkívül bosszantotta a merő találgatás és szónokiaszkodás. «Találgatni valóm van magamnak is elég; ha valaki könyvet ír, írja csak azt le a mit tud.» A legvilágosabb s higgadtabb hangon ír és sokkal többet hagy el mint a menyit leír s mindig dolgot ír szók helyett. Megvilágította a régi és új szellem és művészet közötti különbséget. Meghatározta a művé-

szetet s annak czélját és törvényeit. A legjobbat mon-
dotta a természetről, a mi csak valaha mondatott. Úgy
tárgyalja a természetet mint a régi bölcsek s a hét
görög bölcse tette — s ha elvész is így a francia mód,
mely mindent táblázatokba szed és feloszt, a költészet és
emberiesség megmarad számunkra; ez a kettő pedig tud
annyit, mint a tudós doktorok. Az egésznek a felfogására
a szem jobb műszer, mint a meszszelató és nagyító üvegek.
Kulcsot adott a természet sok részéhez, szellemének ritka
irányával az egység s egyszerűség felé. Így Goethe sugallta
az újkori növénytan vezéreszméjét, hogy a levél, vagy a
levél-rügy a növényélet egysége s hogy a növény minden
része csak más feltételek mellett átalakult levél: s a felté-
telek változtával a levél átalakulhat bármely más szervvé s
bármely szerv levéllé. Hasonlókép a csont-tanban azt vette
föl, hogy a gerincoszlop egy csigolyája tekintendő a csont-
váz egységének: a fej csak a legfelső gerinc-csigolya átala-
kulva. «A növény rügyről-rügyre halad, végezve a virággal
és maggal. Így a galandféreg, a hernyó, izról-izre s végzi
a fejjel. Az ember s a felsőbb rendű állatok gerinc-
csigolyákból épülnek fel, a tehetségek a fejben összpön-
tosulván.» A fénytanban ismét, elvetette a hét szín mes-
terkélt elméletét s úgy okoskodott, hogy minden szín a
fény és sötét vegyülete új arányokban. Az mindegy, bár-
mely tárgyról ír; csupa szem ő és ösztönszerűleg az
igazság felé fordul. Mondjunk neki valamit s azonnal
elevenen elképzei; világért sem ismételné valamely vén-
asszonymesét, mely ezeréven át bevette magát az embe-
rek hitébe. Meg tudja maga is nézni, igaz-e, mint bárki
más. Megrostálja. Mintha mondaná: azért vagyok itt, hogy
megmérője s bírāja legyek e dolgoknak. Mért fogadnám
el a mások hitelére? Annálfogva, a mit a vallásról,

a szenvedélyről, a házasságról, a szokásokról, a tulajdonról, a papírpénzről, a korszakokról, hitről, baljóslatokról, véletlenről, vagy bármiről is mond, az mind felejtethetlen.

Vegyük a legnevezetesebb példáját annak, mikép törekszik valónak igazolni a mi kifejezés a nép szájában él. Az ördög nagy szerepet visz minden idő mythológiájában. De Goethe egy szót sem akart használni, mely valami dolognak nem felel meg. Ugyan ezt a szabályt követi mindenben: «Soha sem hallottam oly bűnről, melyet el ne követhettem volna én is». Így ragadja torkon ezt a fattyúhajtást is. Vagy való lesz s új-kori és európai: úriasan öltözködik s jó modorú, nyilvános helyeken jár, járatos a bécsi és heidelbergi életben, 1820-ban, — vagy egyáltalán nem lesz. Azért lerántotta róla a hitregei mezt, a szarvakat, a ló-lábat, szigonyos farkat, kénköves kék lángot — s a helyett hogy könyvekbe és képeket bujjon, saját lelkébenézett, megvizsgálta abban a hidegség, önzés és hitetlenség minden árnyát, a mint — tömegesen vagy magányosan — átvonul az emberi lelken, s úgy találta, hogy az ördög képe nyer valódiságában és félelmességében mindaz által a mit hozzá tesz s a mit elvesz. Úgy találta, hogy annak a kisértetnek, mely árnyékban ólálkodott az emberek házai körül, mióta csak emberek vannak, lényege: a tiszta értelem, alkalmazva — a mire hajlam van mindig — az érzékek szolgálatára: s bedobta az irodalomba, Mefistofelesében, az első szerves alakot, mely századok korszakai óta termett s mely oly soká fog élni mint Prometheus.

Nem szándékom számos művei bárminő elemzésébe bocsátkozni. Fordításokból, bírálatokból, drámákból, lyrai s minden más nemű költészetből, irodalmi naplókban s kitűnő emberek jellemrajzaiból állanak. De *Wilhelm Meister*-ének különös említését nem mellőzhetem.

Wilhelm Meister regény minden tekintetben, a maga nemében első, melyet bámulói a modern társadalom egyetlen rajzának mondanak, mintha más regények, például a Scottéi, az életnek csak helyzeteivel s külsőségeivel foglalkoznának, ez pedig szellemével. E könyv fölött még ma is némi fátyol lebeg. A legeszesebb emberek csodálattal és gyönyörrel olvassák. Némelyek, mint a lángész munkáját, még Hamlet fölé is helyezik. Azt hiszem, e század egyetlen könyve sem hasonlítható hozzá bájos édességében, oly új, annyi táplálékot nyújt a kedélynek, oly sok és való eszméssel gazdagítja a lelket, s annyi igaz világot vet az életre, a szokásokra, a jellemekre; annyi jó tanácsot ad az élet folytatására, s annyi váratlan bepillantást enged egy felsőbb világba és sehol semmi szárazság, semmi szóvirág. Oly könyv, mely rendkívül felkölti az eszes fiatal emberek érdeklődését, de egyáltalában nem elégti ki. A könnyű olvasmány kedvelői, a kik csak mulattató szórakozást keresnek a regényben, csalódva érzik magukat. Más részről, a kik azzal a magasabb reménynyel kezdenek olvasásához, hogy egy lángész méltó történetét találják benne, kinek fáradságaiért s küzdelmeiért igazságos ítélet juttatja a babért: azoknak is okuk van panaszkodni. Nem rég egy angol regényt olvastunk, mely egy új korszak reményének megvalósítását tűzte maga elé s az *Ifjú Angliá*-nak nevezett párt politikai reményeinek kifejtését, — melyben az egyetlen jutalom: egy szék a parlamentben s peerség.* A Goethe regényének is ily sánta s erkölcstelen a befejezése. George Sand, Consueloban s folytatásában, hírebb és méltóbb képet vázolt. A cselekvény folyamában a hős és a hősnő

* D'Israeli első híres regénye: *Coningsby, vagy az új nemzedék*.

jelleme oly nagy arányt ölt, mely széttöri a főrangú hagyományok törékeny sakktábláját; elhagyják a rangukbeliek társaságát és szokásait; elvesztik gazdagságukat; nagy eszmék s a legnemesebb társadalmi célok szolgálatába állanak; míg végre a hős, a ki az emberiséggel közlendő legnemesebb jótékonyásra alakult szövetkezetnek forrása és központja, már nem is hallgat örökölt nevére és címére — fülébe az idegenül s ismeretlenül hangzik. «Én csak ember vagyok — úgymond — s csak emberekért élek és dolgozom» még pedig szegényül s a legnagyobb önfeláldozással. — A Goethe hősében ellenben annyi a gyengeség és tisztátalanság, s oly rossz társaságban él, hogy a józan angol közönség, mikor a könyvet lefordították, elfordult tőle. Pedig annyi bölcseséggel, világ- és törvény-ismerettel van tele-tömve, a személyek oly híven és finoman rajzolvák, oly kevés vonással s egyetlen felesleges szóval sem; e könyv örökre oly új s kimeríthetetlen marad, hogy menni kell hagynunk a maga útján, igyekeznünk annyi jót tanulni belőle a mennyit birunk, meg levén győződve, hogy tisztét még csak elkezdette s még sok millió olvasónak fog szolgálni.

Tárgya: egy demokratának az aristokratiába lépése, mind a két szót legjobb értelmében használva. S ez átlépés nem aljas vagy csúszómászó úton történik, hanem nyílt csarnok-ajtón. Természet és jellem hozzájárulnak az eredményhez s a rangot valódivá teszi a nemesek értelmessége s igazságszeretete. Nemes érzésű fiatal ember nem zárkozhatik el a könyvben nyilatkozó igazság varázsa elől, úgy hogy e mű az ész és bátorság hatalmas ösztönzője.

A tüzes és szent Novalis így jellemezte e könyvet: «minden ízében modern és prózai; a regényes tökéletesen el van lapítva benne, valamint a természet költészete, a csodálatos is. E könyv csak az emberek köznapi dol-

gaival foglalkozik: poetisált családi s polgári történet; a csodálatost határozottan úgy tünteti fel mint költöttet és rajongó álmadozást», és mégis, s ez jellemző, Novalis csakhamar visszatért a könyvhöz s az, élete fogytáig, kedvencz olvasmánya maradt.

A mi Goethét a francia és angol olvasók szemeiben megkülönbözteti, az a sajátság, melyben nemzetével osztozik: hogy nála minden a belső igazságra vonatkozik. Angliában és Amerikában tisztelik a tehetséget s ha az valamely elismert és érthető érdek vagy párt támogatására, vagy ilyennek rendszeres ellenzékeül működik: a közönség ki van elégitve. Franciaországban még jobban gyönyörködnek az értelem ragyogásában, önmagáért. S mind ez országokban a tehetséges emberek tehetségük szerint írnak. Elég, ha az értelmet foglalkoztatják, az ízlést kielégítik, a mennyi oldal megannyi óra eleven és hasznos módon töltve. A német értelem hijjával van a francia elevenségnek, az angol gyakorlati finom érzeknek, az amerikai kalandosságnak; de van benne bizonyos becsületesség, mely nem elégszik meg a felszínes látszattal, hanem minduntalan kérdi: *mi végre?* A német közönség mindentellenőrző őszinteséget kíván. Itt tevékeny a gondolat, de mi célra? Mit akar ez az ember? Honnan, honnan valók mind ez eszmék?

A tehetség maga még senkit sem tesz íróvá. Embernek kell lenni a könyv mögött; oly egyénnek, ki születésénél s tulajdonainál fogva jót állhat az általa hirdetett tanokért s a ki azért van, hogy a dolgokat így lássa s állítsa elé, nem máskép, tényeket állapítva meg, mert tények. Ha ma nem tudja jól kifejezni magát, a dolog úgy marad mint van s holnap talán megnyilatkozik előtte. Rajta van a kijelentendő igazság terhe, melyet többé vagy kevésbé megértett; s ez az ő dolga és hivatása a világ-

ban, hogy belásson a tényekbe s megismertesse azokat. Mit árt, ha bukdácsol és dadog — ha hangja nyers vagy sipító — ha módszere, vagy képei nem találók? Hivatásának meg kell találnia a kellő módszert s képleteket, hanglejtést és dallamot. Ha ő siket volna is — az szólna. Hanem — ha az emberben nincs semmi az Isten hangjából — mit gondolunk vele, milyen ügyes, milyen folyékony, milyen ragyogó?

Valamely mondás hatása azon fordul meg: van-e mögötte ember, vagy nincs? A tudományos folyóiratban, a befolyásos hirlapban nem különböztetnek meg alakot, csak valamely felelősség nélküli árnyat, gyakrabban valamely pénzes testületet, vagy valamely nyeglét, a ki azt reméli, hogy jegyének álarca és leple alatt valakinek látszik. De egy igazi könyv minden mondatában, minden szavában a legelhatározottabb ember szemeivel találkozva, ereje s tekintélye ömlik el minden során, még vonásai s gondolatjelei is élnek, úgy hogy az írás maga is izmos és folyékony — messze mehet és soká élhet.

Angliában és Amerikában jártas lehet valaki egy görög vagy latin költő munkáiban, a nélkül, hogy egy szikra költői tűz vagy izlés volna benne. Abból, hogy valaki évekig foglalkozott Platoval vagy Proclussal, nem következik, hogy hősieles érzelmeket táplál, vagy kicsinyli saját városa szokásait. De a német nemzet a legnevetésesebb jóhiszeműséggel tekint e dolgokra, a tanuló, a leckeóráról elmenve is folyvást leckéjén kotol s a tanár nem vetkőzheti le magáról azt a meggyőződést, hogy a bölcsészeti igazságai bizonyos alkalmazással lehetnek Berlinre vagy Münchenre. E komolyság arra képesíti őket, hogy sokkal tehetségesebb embereken is átlassanak. Innen van, hogy minden nevezetesebb meg-

különböztetés, a mi a magasabb társalgásban forgalomban van, Németországból származik. Mert míg észben és tudományban kiváló emberek Angliában s Franciaországban, tanulmányuk körét s álláspontjukat bizonyos fölszínességgel választják és nem jellemökkel csüngenek azon a tárgyon vagy irányon, melyet választottak: addig Goethe, a német nemzet feje és teste, nem azért beszél, mert tehetsége van, hanem az igazság fénylik lelkében: nagyon bölcs, ámbar tehetsége gyakran elfátyolozza bölcsességét. Bármily kitűnő is, a mit mond, még kitűnőbb az, a mire czéloz. Felkölti kíváncsiságunkat. Azzal a félelmes függetlenséggel bír, melyet az igazsággal való érintkezés ad: hallgattok rá vagy nem, tényei megállanak; s érdeklődéstek az író iránt nem szorítkozik csak történetére s nem felejtjük el őt, ha tisztét tisztességesen bevégezte, mint a péket, ha a kenyeret megkapjuk tőle; de ez a munkája legcsekélyebb része mivoltának. Az örökké való Ős-Szellem, ki e világot alkotta, jobban megnyilatkozott ez embernek, mint bárki másnak. Nem merem mondani, hogy Goethe a legmagasabb rétegekbe emelkedett, honnét lángész valaha szólott. Nem imádta a legfőbb egységet; nem képes magát az erkölcsi érzésnek feláldozni. A költészetnek nemesebb hűrjai is vannak, mint a melyeket ő megzendített. Vannak szegényebb tehetségű írók, kiknek hangja tisztább s jobban meghatja a szívet. Goethe soha sem lehet az emberek kedvence. Még csak nem is a tiszta igazságnak hódol; hódol az igazságnak, a művelődés érdekében. Nincs kisebb czélja, mint meghódítani az igazságot, a maga számára: hogy oly ember legyen, a kit sem megvesztegetni, sem megcsalni, sem megfélemlíteni nem lehet; a ki szigorú önuralommal s önmegtagadással bír, egy mértéke levén mindenki számára:

mire taníthatsz engem? Minden tulajdonnak csak ez értéke van előtte: rangnak, kiváltságnak, egészségnek, időnek, magának a lételnek is.

Ő a műveltség jelképe, minden művészetnek, tudománynak, eseménynek kedvelője; művészi, de nem művész; szellemes, de nem szellemi. Semmi sincs, a mit tudni joga ne volna; nincs fegyver az egyetemes szellem fegyvertárában, melyet ő kezébe ne vett volna, de azzal a határozott fentartással, hogy egy perczig sem lesz eszközei által korlátozva. Egy fénysugárt vet minden tény alá s maga és legdrágább tulajdona közé. Előle semmi sem volt elrejtve vagy visszatartva. A leselkedő démonok ültek neki — s a szent is, ki a démonokat látta; és a természetfölötti elemek alakot öltöttek. «A kegyesség maga nem cél, csak eszköz, mely által a legtisztább benső béke útján eljuthatunk a legmagasabb műveltségre.» S behatolása a szépművészetek minden titkába Goethét még szoborszerűbbé teszi. Hajlamai úgy segítenek neki, mint a nők, kiket Cicero az összeesküvők titkainak kikaparására használt fel. Ellenségeskedése soha sem volt. Ellensége lehetsz neki, ha azzal megtanítod valamire, a mire jóakaratom nem volna képes, ha egyébre nem, arra, hogy romlásodból miféle tapasztalással gazdagszik; szívesen látott ellenség vagy, de magas áron. Ő senkit sem tud gyűlölni, ideje arra igen drága. Véralkati ellentétek megengedhetők, de olyanok, mint császárok ellenségeskedései, kik méltóságosan harcznak, királyságokon át.

Önéletírása, *Költészet és Valóság Életemből* cím alatt, azoknak az eszméknek a kifejezése, melyeket a német szellem otthonossá tett, de melyek Ó- és Új-Angliában még újság voltak, mikor az a könyv megjelent — hogy az ember a művelődésért van s nem a végett, a mit ő

végezhet, hanem a mi rajta végezhető. A dolgok visszahatása az emberre az egyedüli figyelemreméltó eredmény: értelmes ember úgy láthatja magát, mint harmadik személyt, annál fogva hibái és csalódásai úgy érdekelhetik, mint sikerei; bár óhajtja, hogy dolgaiban szerencsés legyen, még jobban óhajtja megismerni az ember történetét és sorsát; míg az önzőknek körüle kavargó serege csak saját alacsony sikereik iránt érdeklődik.

Ez az eszme uralkodik a *Dichtung und Wahrheit*ban s irányozza az események kiválasztását s teljességgel nem azok külső fontossága, vagy a személyiségek rangja, vagy a jövedelmek mennyisége. E könyv bizonyára vékony anyagot nyújt abhoz, a mit egy «Goethe életé»-től kívánnánk; kevés adatot, semmi levelezést, semmi részleteket hivataláról s megbízatásairól, semmi felvilágosítást házasságáról; s az a tíz év, mely életének legtevékenyebb szakasza Weimarban megtelepedése után — egészen hallgatásba vészett. Ellenben néhány szerelmi viszony, melyek — mint mondani szokás — semmire sem vezettek, a legnagyobb fontosságra emelkedik; elhalmoz részletekkel, bizonyos furcsa nézetekkel, világkeletkezési elméletekkel, maga által feltalált vallásokkal, és különösen kiváló szellemekhez s valóságos eszmeáramlatokhoz való viszonyaival, melyeket nagyít és dicsőít. «Napló- s Évkönyve», «Olaszországi utazásai», «Táborozása Franciaországban» s «A színek elméleté»-nek történeti része, mind ugyanazzal az érdeklődéssel bírnak. Az utóbbiban futólag jellemzi Keplert, Bacon Rogert, Galileit, Newtont, Voltairt stb. s könyve e részének bája az európai tudomány-történet e nagyságai közt s közte való viszony lehető legegyszerűbb megállapításában van; az összekötő vonalak megvonásában Goethetől Keplerig, Goe-

thetől Baconig, Goethetől Newtonig. E vonalak megvonása az időre s a férfiúra nézve a rengeteg feladat megoldása, melyben örömét leli, ha Ifigenia s Faust nem kötik le, a nélkül, hogy az Ifigeniához s Faustéhoz hasonlítható föltaláló munkásság fáradságába kerülne neki.

A művészetnek e törvényhozója maga nem művész. Azért-e, hogy igen sokat tudott, azért-e, hogy szeme meglátta az igen kicsinyt, de e miatt nem találta meg a helyes prespektívát az egésznek áttekintésére? Töredékes író, a ki alkalmi költeményeket ír s egész encyclopediáját a bölcs mondásoknak. Ha leül drámát vagy elbeszélést írni, száz oldalról gyűjti és rendezi észrevételeit s oly helyesen önti egészbe, a hogy tudja. Nagy rész ellenszegül a bekebeleztetésnek, ezt lazán fűzi a többihez, mint a felek leveleit, lapokat naplókiból s más ilyest, adalékokul. Még akkor is sok marad, a mi nem talál helyet Ennek csak a könyvkötő adhat összefüggést a többivel s innen van, hogy némely munkáinak lazasága mellett is, még egész köteteket kapunk tele egyes paragraphusokkal, aphorismákkal, xeniákkal stb.

Azt hiszem, elbeszéléseinek világias hangja, az önképzés számításából ered. Egy csodálatra méltó tudós gyöngesége ez, a ki a világot háládatosságból szerette; a ki tudta, hol vannak könyvtárak, képesarnokok, építészeti művek, tudományos műhelyek és szertárak, tudósok, hol található üdülés; s a ki nem bízott a szegénységben s meztelenségben található kárpótláshoz. Socrates szerette Athént, Montaigne Párist s Madame de Staël azt mondta, hogy csak ezen (t. i. Páris) a ponton sebezhető. S ennek megvan a maga kedvező oldala. A lángelmék rendesen oly rossz viszonyok közt vannak s betegesek, hogy, a ki rájuk néz, kívánná, hogy másutt lennének. Ritkán látunk olyant, a

ki rosszul ne érezné magát s az életet is meg ne únta volna; e jó és törekvő emberek arcán gyöngye szégyenpír s torzképi vonás látszik. De Goethe egészen otthonosan érezte magát s boldog volt századában s a világban. Senkisem volt arra termettebb, hogy éljen s szíve szerint tudjon örülni az élet játéknak. A művelődésre való törekvésben, mely munkáit áthatja, van azok ereje. Az egyetemes örök igazság eszméje, vonatkozás nélkül arra, hogy magunk mit nyerünk belőle, magasabb; átengedni magunkat a költői ihlet árájának, szintén magasabb; de összehasonlítva mindazon indokokkal, melyekből Angliában és Amerikában könyvek készültek: ez is nagy igazság s alkalmas olyat sugallni, a mi az igazsághoz tartozik. Így adott ő vissza a könyvnek valamit régi hatalmából és méltóságából.

Goethe, túlmívelt korban és országban születve, mikor az eredeti tehetséget elnyomta a könyvek s gépies segéd-eszközök súlya s az igények változatos sokasága, megtanította az embereket, hogyan rendelkezzenek e vegyes garmadával s tegyék azt használhatóvá. Napoleon mellé helyezem, mivel mindketten képviselői a természet türelmének s visszahatásának a conventiók halottas kamrájával szemben; két bátor realista, a kik — követőikkel együtt — különbözőkép vetették a fejszét a látszat és képmutatás fájának a gyökerére, ez idő szerint s minden időre. E vidám munkás, minden külső népszerűség s ösztönzés nélkül, akaratát s terveit önkebléből merítve, egy óriásnak való feladatot tűzött maga elé s szünet és pihenés nélkül, kivéve, hogy kutatásai irányát változtatta, dolgozott nyolczvan éven át, első buzgósága állandó kitartásával.

Az újkori tudomány utolsó tanulsága, hogy a szervezet

legmagasabb egyszerűségét nem az elemek kevesebb száma, hanem a legösszetettebb kapcsolat adja meg. Az ember minden teremtetések közt a legösszetettebb — az orsóféreg, *volvex globator*, a másik végpont. Meg kell tanulnunk hasznot és jövedelmet húzni a régi és új idők örökségéből. Goethe bátorságra tanít s minden idők egyenlő értékét hirdeti; hogy bármely kor hátrányai csak a kislelkűek képzeletében léteznek. A lángész, napfényével s zenéjével, a legsetétebb szemek s legsiketebb fülek közvetlen közelében is ott lebeg. Semmi világi hatalom nem tartóztathatja föl az emberek s az órákat haladásukban. A világ fiatal; a rég élt nagy embereket rokonszenvvvel szólnak hozzánk. Nekünk is bibliákat kell írunk, hogy az eget ismét összekössük a földi világgal. A lángész titka: nem túrni semmi hazugságot; valósitani mindent a mit tudunk; az új kor magas műveltségétől, a művészetektől, tudományoktól, könyvektől, emberektől igaz hitet, valódiságot s kitűzött czélt követelni; s először, utolszor, folyvást és végnélkül: felhasználása által tisztelni az igazságot.

TARTALOM.

	Lap.
A fordító előszava	I
I. A nagy emberek haszna	1
II. Plato; vagy a Bölcsész	26
Plato, új adalék	55
III. Swedenborg; vagy a Mystikus	63
IV. Montaigne; vagy a Skeptikus	102
V. Shakspere; vagy a Költő	130
VI. Napoleon; vagy a Világ embere	152
VII. Goethe; vagy az Író	178

